

XXII. évf.

1. szám

A.D. MMXXI

Tartalom

Tanulmány

Vonatok Hollandiába <i>Pusztai Gábor</i>	7
---	---

Közlemények

„...hogy az ex-lex állapot megszűnjön”. Hogyan lettek zsidó tanácsok a hitközségekből 1944 Magyarországon? <i>Veszprémy László Bernát</i>	37
Egyházi szerepkörök az ötödik koalíciós háború időszakában (1809) <i>Nagy Ágoston</i>	61
Kovács Albert politikai pályafutása <i>Bodnár Lajos</i>	91

Dokumentum

Viharos zsinagóga-eladás Lágymányoson avagy Egy budapesti zsidó imahely hanyattatott sorsa (1959-1966) <i>Novák Attila</i>	133
---	-----

Summaries in English

Trains to Holland <i>Gábor Pusztai</i>	149
“...so that the lawless situation might cease”. <i>László Bernát Veszprémy</i>	150
Hungarian ecclesiastical society during the War of the Fifth Coalition (1809) <i>Ágoston Nagy</i>	150
Albert Kovács’ political career <i>Lajos Bodnár</i>	151
Stormy synagogue sale in Lágymányos or The Vomiting Fate of a Jewish Place of Worship in Budapest (1959-1966) <i>Attila Novák</i>	151

Recenziók

Molnár Antal: Magyar hódoltság – horvát hódoltság Magyar és horvát katolikus egyházi intézmények az oszmán uralom alatt. Bp., 2019. 509 oldal (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) <i>(ism.: Miskei Antal)</i>	153
Thoroczkay Gábor szerk.: Püspökök, káptalanok, tizedek. Tanulmányok. Pécs, Kronosz Kiadó, 2020. (Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései 1.) 220. p. <i>(ism.: Galambosi Péter)</i>	159
Eszterházy Károly egri püspök a tudomány és kultúra szolgálatában <i>(ism.: Hamzók Judit)</i>	163

A veszprémi főegyházmegye 2019. évi történeti konferenciái. Rott Nándor és kora. A katolikus egyház 1918–1919-ben és A veszprémi püspökség a két világháború között

A veszprémi Szaléziánumban 2019. március 21-én és augusztus 29-én rendezett konferenciák előadásai. Szerk.: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László. Veszprém, Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, 2020. (A veszprémi egyházmegye múltjából, 36.) 464 old.

(*ism.: Fazekas Csaba*) 167

Knapp Éva: Andocs

Zebegény, Borda Antikvárium, 2020. Régi Magyarországi Vallásos Nyomtatványok 5. Nalors Grafikai Műhely, Vác, 277, [3] p.; 277 mm.

(*ism.: Gyulai Éva*) 172

„[É]lek, pedig már meghaltam” – Hédi Fried története (Hédi Fried: Egy élet szilánkjai. Utam Auschwitzba. Budapest, 2020, Joshua Könyvek. 229 o. ISBN 978-615-5730-71-9)

(*ism.: Sz. Halász Dorottya*) 175

BITSKEY ISTVÁN: Hitvédelem, retorika, reprezentáció

Pázmány Péter életművében

Budapest, Universitas Kiadó, 2015. 234 old.

(*ism.: Restás Attila*) 179

Vonatok Hollandiába

100 évvel ezelőtt indult el az első gyermekvonat

Pusztai Gábor

1920. március 25-én a *Miskolczi Napló* harmadik oldalán terjedelmes cikkben számoltak be arról, hogy dr. Plank Miklós városi főjegyző napokig tartó budapesti tárgyalások után elérte, hogy Miskolcra 70, Ózdra, Szerencsre, Tokajból és Sátoraljaújhelyről további 50, vagyis a térségből összesen 120 gyermeket vigyenek Hollandiába, hat hónapos nyaralásra.

„A hollandi családok szeretettel várnak protestáns magyar gyermekeket, az az óhajításuk, hogy inkább leány- mint fiúgyermekeket küldjenek hozzájuk, a fiúk 13 évesnél ne legyenek idősebbek, a leányok 16 évesnél, de lehetőleg legfeljebb 12-14 éves lánykákat látnak szívesen.”¹

A gyermekek figyelmét felhívták, hogy tankönyveiket vigyék magukkal, mivel Hollandiában magyar iskolába kell majd járniuk. Nemcsak a hollandok fogadtak Miskolcra gyermekeket. Az újságírók szerint Olaszország kész volt ezer miskolci gyermek nyaralását biztosítani,² de a svédek is hajlandónak mutatkoztak a gyermekek fogadására. Plank doktor az amerikaiaknál elérte, hogy egy vagonnyi élelmiszert küldjenek a városba, és hogy Miskolcon alakítsanak ki élelmiszerraktárt, ahonnan a térséget ellátják majd segélycsomagokkal. Ekkor a magyar (elsősorban budapesti) gyerekek első, 600 fős csoportja már több mint egy hónapja Hollandiába érkezett, és az Országos Gyermekvédő Liga további csoportokat szervezett, ezúttal vidéken is.

A miskolci főjegyző lelkes beszámolója is bizonyítja, ilyen és ehhez hasonló segítségre az első világháborút követő sorscsapások sorozata után Magyarországnak különösen nagy szüksége volt. A vesztes háború, az azt követő káosz és fosztogatás, az őszirozás forradalom, a tanácsköztársaság, a román megszállás borzalmai, a vörös- és a fehérterror, majd Trianon és következményei térdre kényszerítették a magyar társadalmat. Az erőszak a háború lezárása és a harcok megszűnte után is még évekig folytatódott.³ Ebben a helyzetben a társadalom alsó- és a középrétegének gyermekei voltak a legvédtelenebb-

¹ 'Április 8-án vagy 10-én indulnak a miskolczi gyermekek Hollandiába'. In: *Miskolczi Napló*, 1920. március 25., 3.

² Hogy Olaszországba végül eljutottak-e nyaralni a miskolci gyerekek, arról további adatot nem találtam.

³ Lásd erről bővebben: ABLONCZY BALÁZS: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződések története 1918-1921*. Budapest, Jaffa, 2020. 178.

bek, ők szorultak leginkább segítségre. Főleg a nagyvárosi gyerekek éheztek, fáztak, és betegségek tizedelték őket. Ezt a helyzetet igyekezett orvosolni egy különleges humanitárius akció keretében Svájc, Belgium, Svédország és Anglia mellett Hollandia is. Példátlan mértékű segélyakciót indítottak a hollandok a magyar gyermekek megsegítésére, melynek keretén belül 1920 és 1930 között több mint 28.000 magyar gyermek tölthetett hónapokat holland nevelőszülőknél. A nagyszabású humanitárius mentőakció Magyarországon a „gyermekvonatok” néven vált ismertté. A gyermekvonatoknak a humanitárius oldalon túl egyéb más hatásai is voltak a két ország kapcsolatára. Felendült a turizmus, megélnékültek a gazdasági kapcsolatok, kulturális téren is elkezdődött a közeledés a két ország között, de az egyházi és politikai kapcsolatok is megerősödtek.⁴ A második világháború után a gyermekmentő akciók folytatódtak, igaz csak rövid ideig és sokkal kevesebb résztvevővel.⁵ Az, hogy Hollandia 1918 után segíteni tudott a háborút elszenvedő országoknak, semlegességének és önzetlen lakóinak volt köszönhető.

Hollandia az első világháborúban

Az első világháborúban Hollandia azon kevés államok közé tartozott Európában, mely meg tudta őrizni semlegességét. A háború alatt a németek ezt kihasználták, mivel így a semleges holland kikötőkön (elsősorban Rotterdamban) keresztül tudtak beszerezni a hadviseléshez elengedhetetlenül szükséges nyersanyagokat és élelmiszert. Ezen az üzleten számos holland kereskedő szépen meggazdagodott. Emellett persze Hollandiát is sújtotta a háború, hiszen sok pénzbe került a hadsereg mozgósítása és harckészültségben tartása, a fokozott határvédelem. A gazdasági nehézségek igen súlyosak voltak, mivel összeomlott a nemzetközi kereskedelem, akadozott az élelmiszerimport (ami miatt jegyrendszert kellett bevezetni, sőt Amszterdamban 1917 nyarán még egy éhséglázadás is kitört), és jelentős számú menekült érkezett az országba. Csak Belgiumból több mint egymillió ember menekült az északi szomszédhoz, akiknek többsége a háború végén

---

⁴ RÉTHELYI ORSOLYA: „Légy reménységgel: Nézz Hollandiára. / Nézz királynéjára! Nem vagy többé árva”. Vilma királynő 1923-as trónjubileuma és a ’Magyar ablak’ a holland királyi palotában. In: *Németalföld emlékei Magyarországon, magyar-holland kapcsolatok*. Szerk. Bárány Attila, Fazakas Gergely Tamás, Pusztai Gábor, Takács Miklós. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017. 122-143.

⁵ PUSZTAI GÁBOR: Gyermekmentő akciók a második világháború után Magyarországon. In: Aalders, Maarten J., Pusztai Gábor, Réthelyi Orsolya (szerk.): *A gyermekvonatok. Élő hid Magyarországra, Hollandia és Belgium között az első világháború után*. Budapest, L’Harmattan, 2020. 163-193.

visszatért hazájába.⁶ Tovább nehezítette a helyzetet a gazdasági visszaesés okozta magas munkanélküliség és a holland kereskedelmi és halászhajók egy részének elvesztése is, melyeket vagy német tenger-alattjárók torpedóztak meg, vagy az angolok koboztak el. A háború közvetlenül nem szedett áldozatokat Hollandiában, de a spanyolnátha igen. A járvány a háború utolsó évében negyvenezer holland életébe került. Világszerte a spanyolnáthában elhunytak számát minimum 25 millióra becsülik.⁷

A hollandok a háború folyamán igyekeztek megőrizni semlegeségüket, és ez abban is megnyilvánult, hogy hivatalosan, politikai szinten egyetlen hadban álló ország felé sem kötelezték el magukat. Az azonban, hogy az egyes magánszemélyek melyik országgal szimpatizáltak, természetesen magánügynek számított. A kép meglehetősen vegyes volt. A 20. század elején, noha a hollandok hagyományosan atlanti orientáltságúak, a búr háborúk miatt jelentős részük britellenes volt és németbarátnak számított,⁸ mások a franciákat támogatták. A háború alatt számos kezdeményezés volt arra, hogy magánszemélyek, egyesületek, helyi bizottságok valamilyen formában humanitárius segítséget nyújtsanak egy hadban álló félnek. Ennek az egyik módja volt, hogy külföldi hadikórházakban holland önkéntesek sebesülteket gondoztak, vagy úgynevezett missziós kórházakat küldtek külföldre. Holland missziós kórházak [Nederlandse Ambulance] működtek többek között Németországban, Franciaországban, Szerbiában, Bulgáriában, Romániában, Csehország és Magyarország területén is.

A Kuyper nővérek

Egy ilyen kezdeményezés keretein belül érkezett Henriette (1870-1933) és Johanna Kuyper (1872-1947) 1916. január 9-én Budapestre. Ők nem hétköznapi, átlagos, önkéntes ápolónők voltak, hanem Hollandia egyik legismertebb politikusának, Abraham Kuyper (1837-1920) volt holland miniszterelnök (kormányfő 1901-1905) lányai. Abraham Kuyper a holland neokálvinizmus atyjának számított, ő volt a „szigorú református egyház” [Gereformeerde Kerken in Nederland] vezetője, az első holland politikai párt, az Ellenforradalmi Párt [Anti-Revolutionaire Partij] és az Amszterdami Protestáns Egyetem, a *Vrije Universiteit* alapítója. A holland tábori kórház személyzete hat orvostól, húsz ápolótól és két diakónusból állt.⁹ A Kuyper nővérek

⁶ Haar, Jaap ter: *Geschiedenis van de Lage Landen*, Weesp: Fibula, 1988, 534.

⁷ HUME, ROBERT: 'Amikor lecsap a spanyolnátha'. In: *BBC History*, 9/1 (2019. január), 24-31.

⁸ KOSSMANN, E. H.: *De Lage Landen 1780-1980*. Amsterdam, Agon, 1986. 353.

⁹ AALDERS, MAARTEN J.: *Magyarország barátai. Henriette Kuyper (1870-*

Budapesten, a Mexikói út 60-ban, a volt Zsidó Vakok Intézetében berendezett kórházban hat hónapon keresztül segítették a sebesültek ápolását. Elsősorban református körökben keltett nagy feltűnést a Kuyper nővérek jelenléte, és elsősorban egyházi körökben találtak magyar barátokra. Ilyen volt Biberauer Richárd, a Bethesda igazgatója¹⁰ és Sebestyén Jenő (1884-1950) református lelkész is, a magyar neokálvinizmus lelkes hirdetője. Sebestyén 1910-től már tanított a Budapesti Református Teológiai Akadémián, majd annak igazgatója lett (1928-1938), fontos szerepet játszott a Soli Deo Gloria mozgalom megszervezésében és ő volt a Kálvin János Társaság megalapítója 1936-ban. Sebestyén nem mellesleg 1907 és 1910 között az Utrechti Egyetemen folytatott teológiai tanulmányokat, kiválóan beszélt hollandul és a háború alatt táborigazgatóként is szolgált, így közvetlen kapcsolatban volt a Kuyper nővérekkel. 1916 áprilisában maga Abraham Kuyper is ellátogatott Budapestre, ahol Tisza István miniszterelnök fogadta a magas rangú vendéget.¹¹ 1916 júniusában véget ért a holland missziós kórház megbízatása a magyar fővárosban. Ezt követően a Kuyper nővérek a Tátrában és Bécsben nyaraltak néhány hétig, majd hazatértek hazájukba. 1918-ban jelent meg Henriëtte Kuyper könyve magyarországi tapasztalatairól *Hongarije in oorlogstijd* [Magyarország a háború idején] címmel. Ekkor Henriëtte Kuyper már gyakorlott tollforgatónak számított, hiszen több mint egy tucat műve jelent már meg Hollandiában, elsősorban vallási irodalom és útleírások, de műfordítóként is aktív volt. Ebben a könyvében hazánkról nemcsak hogy pozitív képet fest, de ezzel egy olyan országról, kultúráról, nyelvről, társadalomról tájékoztatja a holland olvasókat, melyről addig nem sokat hallottak.¹² Hollandia ezzel egy kis lépéssel közelebb került hazánkhoz, a Kuyper nővérek pedig egész életükre elköteleződtek Magyarország mellett.

Gyermekmentés Hollandiában

A Nagy Háború után a hollandok úgy gondolták, semleges országnak, gazdasági nehézségeik ellenére morális kötelességük segíteni a világgégés áldozatain. Ez elsősorban segélyszállítmányokat jelentett, valamint külföldi gyermekek hollandiai elhelyezését nevelőszülőknél.

1933) és Jan Clinge Fledderus (1870-1946). In: Aalders, Maarten J., Pusztai Gábor, Réthelyi Orsolya (szerk.): *A gyermekvonatok. Élő híd Magyarország, Hollandia és Belgium között az első világháború után*. Budapest, L'Harmattan, 2020. 15-37.

¹⁰ BODOKY RICHÁRD: *Égi sziget*. Budapest, Bodoky Richárdné, 1999. 96.

¹¹ Kuyper volt miniszterelnök Budapesten. In: *Az Újság*, 1916. április 27., 9.

¹² Egy évvel később, 1919-ben második kiadásban *Hongarije. Herinneringen van een Hollandsche vrouw* címmel jelent meg Baarnban a Bosch kiadónál Henriëtte S. S. Kuyper könyve.

Ebben már volt tapasztalatuk a hollandoknak. Már a háború alatt is körülbelül 30.000 német gyermek volt Hollandiában nevelőszülőknél, akik magánszemélyek vagy egyesületek kezdeményezésére (tehát nem állami szinten szervezett akcióról volt szó) jutottak el Hollandiába.¹³ A háború utolsó évében, a spanyolnátha járvány közepette, Amszterdamba érkező külföldi gyermekek nagy száma arra készítette az amszterdami rendőrfőkapitányt, hogy 1918 augusztusában levélben kérjen utasítást az igazságügyi minisztériumtól, mit kezdjenek azokkal a külföldi gyermekekkel, akiknek nincs egészségügyi igazolásuk (arról, hogy nem szenvednek fertőző betegségben).¹⁴

A háború befejezése után gyűjtés indult az éhező Ausztria és Németország polgári lakosságának megsegítésére, valamint ekkor kezdik különböző egyesületek és bizottságok¹⁵ szervezésében nagyobb tömegben Hollandiába vinni a német és osztrák gyermekeket 10-12 hetes üdülésre. A 16 évesnél fiatalabb gyermekeket 500 fős kontingensekben, előzetes orvosi vizsgálat után, vonaton szállították Hollandiába.¹⁶ 1919-ben már szervezeten vittek Németországból és Belgiumból gyermekeket Hollandiába nyaralni, amiről a Német és Belga Gyermekek Üdültetési Bizottsága [Rijks-Commissie voor

---

¹³ Greber lelkész levele a holland kormányhoz a német Keresztény Segélyegyesület [Verein der Christlichen Hilfe] nevében, Coblenz, 1919. április 4. Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken: Armwezen, toegangsnummer: 2.04.55, bloknummer: B24092 Inventarisnummer: 551

¹⁴ Az igazságügyi minisztérium főtitkárának titkos levele a miniszterhez, Hága, 1918. szeptember 14. Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken: Armwezen, toegangsnummer: 2.04.55, bloknummer: B24092 Inventarisnummer: 551

¹⁵ A német gyermekakció tekintetében ilyenek szervezetek voltak a Nederlandsche Centrale voor vakantiekinderen uit Duitsland [Német Gyermekek Hollandiai Üdültetési Központja], Het Nederlandsche R.K. Huisvestingscomité [Holland Római Katolikus Üdültetési Bizottság], Het Comité voor Nederlandse Kinderen in den Vreemde [Külföldön élő Holland Gyermekek Bizottsága], Verein zur Pflege Deutscher Kinder [Német Gyermekek Gondozásáért Egyesület]. Lásd: F.C.A. van der Minne, a holland határőrség tisztjének [administrateur van de grensbewaking] levele az igazságügyi miniszterhez, 1922. szeptember 22-én. Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken: Armwezen, toegangsnummer: 2.04.55, bloknummer: B24092 Inventarisnummer: 551

¹⁶ F.C.A. van der Minne, a holland határőrség tisztjének [administrateur van de grensbewaking] levele az igazságügyi miniszterhez, 1922. szeptember 22-én. Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken: Armwezen, toegangsnummer: 2.04.55, bloknummer: B24092 Inventarisnummer: 551

Vakantiekinderen uit Duitsland en België] gondoskodott.¹⁷ 1920-ban csak Ausztriából már havonta mintegy 3.500 gyermek érkezett Hollandiába.¹⁸ A holland társadalom széles rétegei viselték szívükön a háború sújtotta országok gyermekeinek sorsát. A schiedami téglagyár munkásai egy napi túlórabérüket ajánlották fel az éhező bécsi gyermekek javára.¹⁹ Az orosz gyermekeknek is gyűjtöttek a hollandok. Az oosterbeeki L.O.V. bútorgyár munkásai például napi bérük egy részét ajánlották fel az orosz gyermekek segélyezésére.²⁰ Az, hogy Magyarországra is kellene segítyt küldeni, vagy magyar gyermekeken is lehetne segíteni, a háború utáni első évben nem jutott eszükbe a hollandoknak. Ennek az volt a magyarázata, hogy Henriëtte Kuyper könyvének pozitív fogadtatása ellenére Magyarország a hollandok fejében még mindig az Osztrák-Magyar Monarchia egy részét jelentette, és úgy gondolták, a Bécsbe küldött segélyek mindkét ország javát szolgálják. De ezek a holland küldemények csak Bécsig jutottak, a Lajttól keletre ekkor még nem érkezett segítség. Vagy ahogy 1920 januárjában egy holland újság címlapján a Magyar Katolikus Bizottság [Comité van Hongaarsche Katholieken] felhívásában olvashattuk:

„Napjainkban a világ segélykérésektől hangos, mely Bécs nyomorára hívja fel a közvélemény figyelmét – ami persze jogos is, hiszen valóban nagy ott a szükség és feltétlenül segíteni kell. Ami azonban kevésbé ismert, hogy a nyomor Magyarországon, és fővárosában Budapesten még elképesztőbb. A háborús szenvedések, a bolsevik terror és a hosszú román megszállás megpróbáltatásai a legszörnyűbb katasztrófát jelentették az ország számára. Miközben a bécsi nyomor enyhítése köti le a nemes lelkű európai nemzetek figyelmét – és még egyszer hangsúlyozom, ott is segíteni kell – Európában nem tudato-

¹⁷ RIJKS-COMISSIE VOOR Vakantiekinderen uit Duitsland en België [Német és Belga Gyermekek Üdültetési Bizottsága] levele a holland belügyminiszternek, 1919. április 14. Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken: Armwezen, toegangsnummer: 2.04.55, bloknummer: B24092 Inventarisnummer: 551

¹⁸ RIJKS-COMISSIE VOOR Vakantiekinderen uit Duitsland en België [Német és Belga Gyermekek Üdültetési Bizottsága] levele a belügyminiszterhez, Nijmegen, 1920. március 2. Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van BINNENLANDSE ZAKEN: Armwezen, toegangsnummer: 2.04.55, bloknummer: B24092 Inventarisnummer: 551

¹⁹ 'De nood in Oostenrijk en Hongarije'. In: *Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 1919. december 16., 1.

²⁰ Az L.O.V. igazgatóságának levele a Holland Vöröskereszthez, 1919. december 31. Nationaal Archief Den Haag, Nederlandse Rode Kruis: Hoofdbestuur toegangsnummer: 2.19.224, bloknummer: 127101 Inventarisnummer: 318

sul, hogy Budapesten százezer elcsigázott gyermek tengeti nyomorult életét, hogy nincs mit enniük, nincs se ruhájuk, se cipőjük. Hogy húsz-ezer csecsemőnek nem tudnak tejet adni, hogy ruha helyett papírba tekerik az újszülötteket, hogy nincs mivel takarózniuk és ki vannak téve a gyilkos gyermekbetegségek veszélyeinek.”²¹ (Pusztai Gábor fordítása)

A drámai hangú felhívás rámutat, hogy a hollandok tudatában Magyarország mint önálló állam még túl új keletű fogalom volt. A holland sajtóban ádáz vita folyt arról, hol van nagyobb szükség a segélyre, melyik város szenved jobban, Bécs vagy Budapest. 1918-19-ben kétségtelenül Bécsbe ment a segélyek nagy része.²² A fentiekhez hasonló cikkekkel és felháborodott olvasói levelekkel, felhívásokkal a sajtó mégis ráébresztette a holland olvasókat, hogy Béctől keletre is szenvednek az emberek, ott is várják a segítséget.²³ A magyar gyermekek hollandiai üdültetésére létrehozott bizottság (Comité voor het Hongaarsche Kind), melynek tagjai között ott találjuk Johanna Kuyper is, a sajtóban hívta fel az olvasók figyelmét, hogy ha adakozni akarnak a Holland Vöröskeresztnél a magyar gyermekek számára, akkor feltétlenül jelezzék, hogy a *magyar* gyermekek javára teszik ezt, ugyanis az osztrák gyermekekért alapítvány nem gondoskodik a magyarokról.²⁴ Ahogyan a német segélyek esetében, a magyarországi gyűjtéseknél is azt láthatjuk, hogy több holland szervezet is felhívást tett közzé a magyar rászorulóik érdekében. A már említett szervezetek, mint a Magyar Gyermekekért Bizottság (Comité voor het Hongaarsche Kind) és a Magyar Katolikus Bizottság (Comité van Hongaarsche Katholieken) mellett aktív volt a Segély Magyarországnak (Het comité tot verlichting van den nood in Hongarije), a Holland Nők Bizottsága a Tartós Békéért (Het Nederlandsche Comité van Vrouwen voor duuzaamen Vrede), Utrechti Bizottság Magyarország Megsegítéséért (Utrechtsche Comité voor Noodlijgend Hongarije) és számos egyéb egyesület is.

Végül 1919 novemberében megalakult Hágában a Központi Bizottság a Rászoruló Magyar Gyermekekért (Centraal Comité voor noodlijdende Hongaarsche Kinderen) nevű szervezet. A bizottság

²¹ HOLLÓSY, ALEX: Steun voor Hongarije. In: *Het Centrum*, 1920. január 26., 1.

²² A holland lap, a *Vaderland* újságírója 1919 végén is arról gyözködte olvasóit, hogy a Vöröskereszt-segélyek kétharmadának, háromnegyedének Bécsbe kell mennie, és csak egyharmadának, egynegyedének Budapestre, mert ott nincs rá akkora szükség. Voor Oostenrijk en Hongarije. In: *Het Vaderland*, 1919. október 31., 3.

²³ Lásd például: Voor Hongaarsche kinderen. In: *Het Vaderland*, 1919. november 18., 2.

²⁴ De nood in Oostenrijk en Hongarije. In: *Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 1919. december 16., 2.

elnöke F. van Geel Gildemeester volt, a tagok között ott találjuk Van Vredenburg bárót és feleségét, valamint Johanna Kuyper is. A titkári feladatokat Theodor van Schelven, amszterdami orvos látta el, aki 1916-ban a Kuyper nővérekkel együtt Budapesten tevékenykedett a holland missziós kórházban, és magyar felesége, Balogh Irén (aki a budapesti holland missziós kórházban volt ápolónő) is részt vett a bizottság munkájában.²⁵ Van Schelven decemberben kért engedélyt a holland belügyminisztertől, hogy a bizottság gyermekeket utaztathasson be Hollandiába és helyeztethesse el őket holland nevelőszülőknél. Ekkor a bizottság már rendelkezett elegendő fedezettel, hogy ki tudja fizetni az útiköltségeket, Hollandia-szerte harminc albizottsága volt, és több mint 1500 holland nevelőszülő jelentkezett náluk, akik mind magyar gyermekeket akartak befogadni. A bizottság már kapcsolatban állt Magyarországon az Országos Gyermekvédő Ligával, a hágai magyar követtel és a budapesti holland főkonzullal, Jan Clinge Fledderusszal is (1870-1946), aki a legtöbb magyar segélyakció esetében ott állt a háttérben, így ennek a bizottságnak a létrehozásánál is bábáskodott.²⁶

Jan Clinge Fledderus budapesti főkonzulként közvetlen közletről látta a magyar fővárosban uralkodó állapotokat, a nyomort, az éhezést, a terror következményeit. Ő volt az, aki Hollandiában felhívta a figyelmet arra, hogy a háború sújtotta országok közül Magyarország is nagy segítségre szorul. Az ő kezdeményezésének volt köszönhető, hogy Hollandiából 1919 őszén már élelmiszer, ruha és gyógyszer segélyszállítmányok érkeztek Magyarországra. Csak Utrechtben december első heteiben több mint 3000 gulden (mai árfolyamon 18.700 euró) értékben gyűjtöttek adományokat, amiért a magyar kórházak számára takarókat, lepedőket, élelmiszert és szappant küldtek.²⁷ Catharina Kuyper a sajtón keresztül intézett felhívást a holland dolgozó nőkhöz, magyar gyermekek számára kérve segítséget:

„Országszerte arra készülnek a dolgozók, hogy kevés szabadnapjaik egyikét (karácsony másnapját) feláldozzák és túlórázzanak. Miért is teszik ezt? Az ezen a napon munkával megkeresett fizetésüket a szűkséget szenvedő Ausztria és Magyarország javára akarják felajánlani. Ezzel akarnak segíteni azoknak a sanyarú sorsú gyermekeknek, akik félő, hogy e nélkül elpusztulnának. A munkások egy része azzal az ötlettel állt elő, hogy a nők is készítsenek két ünnep között adomá-

²⁵ VREDENBURCH, W. C. A. VAN: *Een en ander over de Hongaarsche Kinderactie in Nederland*. 's Gravenhage: Blommendaal, 1927., 3.

²⁶ Th. Van Schelven levele a holland belügyminiszterhez, Hága 1919. december 18. Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken: Armwezen, toegangsnummer: 2.04.55, bloknummer: B24092 Inventarisnummer: 551

²⁷ 'Hulp aan Hongarije'. In: *Het Centrum*, 1919. december 15., 5.

nyokat a szenvedő gyermekeseregnek. (...) Dolgozó holland nők, bármilyen társadalmi osztályhoz tartoztok is, akartok segíteni? Készítsetek egy ruhadarabot, egy 1-16 év közötti gyermek számára! Nekik szó szerint semmilyük sincs!”²⁸

(Pusztai Gábor fordítása)

1919. december 15-én elindult a második, segélyeket szállító vöröskeresztes vonat Ausztria és Magyarország felé. A vonatparancsnok az egyik legnagyobb holland hajózási társaság, a Rotterdamsche Lloyd igazgatója és egyúttal a Holland Vöröskereszt rotterdami vezetője, D. T. Ruys volt. Rajta kívül még F. Gobius és tizenkét főnyi őrsemélyzet kísérte a vonatot. Hogy ekkor még mennyire az osztrákoknak nyújtott segítség foglalta le a hollandokat, bizonyítja, hogy az 53 tehervagonból 46 vagon osztrák városokba ment (Bécs, Innsbruck, Salzburg, Graz) és csupán 7 vagonnyi segélyt vittek Budapestnek (más magyar város szóba sem került).²⁹ A Magyarországnak szánt holland szállítmány értéke így is elérte a 75.952 guldent (mai árfolyamon 472.964 euró).

1920 elején aztán egész Hollandia megmozdult. Magánszemélyek, cégek, egyesületek és vállalatok ajánlottak fel ingyen adományokat Magyarország számára. Csak 1920 januárjának első hetében az eindhoveni Philips cég (mely manapság elektronikai és orvosi eszközeiről híres, de akkor még hivatalosan izzógyár [gloeilampenfabriek] volt) röntgengép-alkatrészeket, az amszterdami Bijenkorf áruház két láda „cumisüveget cumival,” a Királyi Gyógyszerkereskedelmi Egyesület (Koninklijke Pharmaceutische Handelsvereniging) Amszterdamból 15.000 gulden (ami mai áron 85.000 euró) értékű gyógyszer- és kötszerszállítmányt küldött Budapestre. A Nélkülöző Bécsi Gyermek Segélyezéséért Központi Bizottság delfti részlege (Centraal Comité tot Hulpverlening aan de Noodlijdende Kinderen te Wenen afdeling Delft) több tonna élelmiszert (szárzabot, tejkonzervet, leveskockát) és ruhát ajánlott fel Magyarország számára.³⁰ De voltak magánszemélyek is, akik saját vagy vásárolt használati eszközöket küldtek a Holland Vöröskereszt közvetítésével hazánkba. Egy amszterdami polgár például 2 gyapjútakarót, 12 lepedőt, 8 nagypárna- és 5 kispárnahuzatot, valamint 6 kendőt ajánlott fel, egy deventeri család több láda gyermekruhát és élelmiszert küldött.³¹

²⁸ De nood in Oostenrijk en Hongarije. In: *Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 1919. december 16., 1.

²⁹ De Weenske trein. In: *Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 1919. december 16., 1.

³⁰ Nationaal Archief Den Haag, Nederlandse Rode Kruis: Hoofdbestuur toegangsnummer: 2.19.224, bloknummer: 127101 Inventarisnummer: 318

³¹ Nationaal Archief Den Haag, Nederlandse Rode Kruis: Hoofdbestuur toegangsnummer: 2.19.224, bloknummer: 127101 Inventarisnummer: 318

1920. március 4-én már a negyedik, vöröskeresztes segélyekkel meg-
 rakott holland vonat is befutott Budapestre, és tizenkét nappal később
 már az ötödiket indították.³² De az igazán látványos segítség a magyar
 gyermekek hollandiai nyaraltatása volt.

Elindulnak a gyermekvonatok

A Segély Magyarországnak (Comité tot verlichting van den nood in
 Hongarije) nevű szervezet jóvoltából az első magyar gyermekek már
 1919 decemberében elindultak Budapestről Hollandiába. A szervezet
 a Hollandiában élő gróf Batthyány Béla, Ótordai Weress Jenő és Be-
 nedek-Lammers Oszkár kezdeményezésének volt köszönhető. Erede-
 ti céljuk az Angliában lévő magyar hadifoglyok hazajuttatása volt,
 de később már a magyar gyermekeknek is gyűjtést rendeztek. Ennek
 a szervezetnek a megbízásából indult Magyarországra De Graaf van
 der Mooren asszony és vitt 24 gyermeket Hollandiába,³³ akiket Hágá-
 ban, illetve Baarnban helyezték el 4-5 hónapi nyaralásra.³⁴

A gyermekmentő akció akkor kapott nagy lendületet, mikor az
 Országos Gyermekvédő Liga 1920. február 8-án elindíthatta az első
 600 főből álló gyermekvonatát Hollandia felé. A cél az volt, hogy
 lesoványodott, beteges magyar (főleg budapesti) gyermekek holland
 nevelőszülőknél töltsenek néhány hónapot, hogy ott, nyugodt körü-
 mények között feltáplálják őket, megerősödjenek, majd hazatérjenek
 szüleikhez. A gyermekvonatok elindulása után is számos formában
 segítettek Magyarországot a hollandok, és ebben szintén szerepe volt
 a Kuyper nővéreknek. A budapesti Bethesda kórház javára alapított
 holland *Bethesda Comité*-ban ott találjuk a Kuyper család tagjait: az
 elnök Henriette Kuyper, az alelnök Johanna Kuyper volt, az egyik
 vezetőségi tag pedig Cornelia Maria Johanna Kuyper-Heylblom
 (1861-1939), az előbbiek sógornője, a Kuyper nővérek bátyjának,
 Herman Huber Kuypernek (1864-1945), az amszterdami Vrije Uni-
 versiteit rektorának és egyházjog professzorának a felesége volt.³⁵
 Természetesnek tűnik, hogy Catharina Kuyper is aktívan részt akart
 venni a magyar segélyakciókban. Az Amerikai-Holland Protestáns
 Gyermeksegély Bizottság (Amerikaansch-Hollandsch Comité voor
 noodlijdenden Protestantse kinderen) tagjaként Amerikában gyűjtött
 pénzt a magyar gyermekek részére és rendszeresen járt Magyarorszá-

³² De nood in Oostenrijk en Hongarije. In: *Dagblad voor Zuid-Holland en 's
 Gravenhage*, 1920. március 8. , 1.; De vierde Roode Kruistrein. In: *Dagblad
 voor Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 1920. március 8. , 1.;

³³ Een reis naar Boedapest in 1919. In: *Haagsche Courant*, 1920. január 3.,
 9-10.

³⁴ Magyar gyermekek utazása Hollandiába. In: *Pesti Hírlap*, 1919. december
 16., 7.

³⁵ Ontbinding „Bethesda” Comité. In: *De Standaard*, 1921. június 23., 5.

gon. A pénzből nem a magyar gyermekek Hollandiába utaztatását, illetve nyaraltatását finanszírozták, hanem helyben akartak enyhíteni a nyomoron. Budapesten és környékén 16 ingyenkonyhán naponta 1300 gyermeknek osztottak ételt.³⁶ Catharina Kuyper nevéhez fűződik még a budapesti Julianna Iskola alapítása mellett a debreceni egyetemen az 1920-as években egy holland tanszék létesítésére tett kísérlet is.³⁷

1920 és 1930 között összesen több mint 28.000 magyar gyermek jutott ki Hollandiába és töltött kint hónapokat, egyesek éveket nevelőszülőknél. Belgiumban 1923 és 1930 között több mint 21.000 kis magyar nyaralt. Ugyanebben az időben Svájcba 10.000, Svédországba 131, Angliába 603 gyermek került ki. Összesen több mint 60.000 gyermek vett részt a gyermekmentő akcióban.

Magyarország kapcsolatai Hollandiával a két világháború közötti időszakban kifejezetten erősödtek. Ez pedig közvetlen vagy közvetett módon a gyermekvonatoknak volt köszönhető. A gyermekeken keresztül a holland társadalom széles rétegében tudatosult Magyarország létezése, sorsa, társadalmi, (kül)politikai helyzete.³⁸ Az Utrechti Egyetemen 1939-ben magyar tanszék is alakult. A kulturális kapcsolatok megélénkültek, az irodalmi élet felpezsdült a szaporodó műfordításokon keresztül. Míg a 19. században alig néhány magyar író és költő művét olvashatták a hollandok (Jókai, Petőfi, Madách), addig a két világháború között bő tucat ismert, illetve mára elfeledett magyar író (köztük Ady Endre, Kosztolányi Dezső, Márai Sándor, Molnár Ferenc, Kassák Lajos, Tamási Áron, Zilahy Lajos, Vaszary Gábor, Földes Jolán, Földi Mihály, Körmendi Ferenc, Harsányi Zsolt, Székely László, Zboray Ernő) művei jelentek meg hollandul.³⁹ A turiz-

³⁶ C. de Neef, C. M. A. Kuyper: Amerikaansch-Hollandsch Comité voor noodlijdende Protestantsche Kinderen. In: *De Spiegel*, 1923. szeptember 29. (17/52), 418-419.

³⁷ BOZZAY RÉKA: Holland tanszék alapításának kísérlete a két világháború között. In: *Gerundium*, 7:4-3 (2016), 61-71.

³⁸ Hollandiában számos kiadvány jelent meg a trianoni Magyarországról, annak irodalmáról, nyelvéről, kultúrájáról a két világháború között. Pl: Abbing, A. B. M.: *Het drama van Trianon*. Amsterdam, Van Campen, 1931.; Dekker, W. A.: *Van Godsdiens en Vaderland*. Nijkerk, Callenbach, 1939.; Hoekstra, Elly: *Eenige bijzonderheden over de Hongaarsche taal*. Utrecht, 1939.; Noppen, Henry J. van: *Eenige indrukken en beschouwingen over Hongarije en zijne bevolking*. 's Gravenhage, 1925.; Vredenburg, W. C. A. baron van: *Hongarije en de Hongaren*. Leiden, Sijthoff, 1936.; Wormser, C. W.: *Mijn Balkanreis*. Bandoeng/Amsterdam, Vorkink, 1936.; Schneiders, Frans: *Hongarije. Het lied van de Donau*. 's Hertogenbosch, Teuling, [1936].

³⁹ PUSZTAI GÁBOR: *Menekülés az idegenbe*. Debrecen: Prinartart Press, 2017.

mus is fellendült. A holland nevelőszülők népes csoportja, de egyéni, kalandvágyó turisták is ellátogattak Magyarországra. A hollandok számára Magyarország felkerült a térképre.

Éhező gyermekek és a nagypolitika

A gyermekvonatok, vagyis a holland, belga, angol, svéd és svájci nevelőszülők féltő gondoskodása hatalmas segítséget jelentett az éhező gyermekeknek és családjuknak. A humanitárius segítség minden szempontból szükséges volt. Azt is látnunk kell azonban, hogy a gyermekmentő akció sikere nem csak a befogadó nemzetek, elsősorban a hollandok segítőkészségének, szociális érzékenységének, felebaráti szeretetének volt köszönhető, hanem a magyar kormány készséges együttműködésének is. És ebben a humanitárius akcióban magyar részről vegyült némi politikai érdek is. A gyermekvonatok a Trianon utáni Magyarországon az egyik kitörési pontot jelentették a külpolitikai elszigeteltségből. Ebben az időszakban a magyar külpolitika minden lehetőséget megragadott, hogy ellensúlyozza a kedvezőtlen nemzetközi környezet hatásait, az ellenséges szomszédok propagandatevékenységét, Magyarország negatív külföldi sajtóját. Tudományos, egyházi, sport- és személyes kapcsolatokat is felhasználtak, hogy a nemzetközi közvéleményt tájékoztassák Magyarország valós helyzetéről, az országot ért tragédiáról, a trianoni igazságtalanságról. Ebbe a politikai helyzetbe simultak bele a Nyugat-Európába induló gyermekvonatok is. Az Országos Gyermekvédő Liga által szervezett humanitárius akció, amellyel, hogy ténylegesen szükséges volt a lesóványodott, háborús traumán túlesett gyermekek külföldi üdültetése, beleillett a magyar kormány politikájába. A szegény, lerongyolódott magyar gyermekek tízezrei, mint megannyi kis diplomata, hirdették pusztá jelenlétükkel Hollandiában, Belgiumban, Svájcban, Svédországban vagy Angliában a sanyarú magyar sorsot és keltettek szimpátiát több millió nyugat-európai polgárban a magyarok iránt. A gyermekakció hosszú éveken keresztül sikeresen folyt mindaddig, míg a politikai érdek és a partnerországok mindezt lehetővé tették.

Gyermekvonatok 1945 után

A második világháború után ismét elindultak a gyermekvonatok. Újra magyar gyermekek ezrei jutottak el Hollandiába, Belgiumba, Svájcba, Dániába, Olaszországba, Franciaországba, sőt még Romániába is. A második világháború után azonban a politikai akarat gyorsan elapadt. Csupán 1946 és 1949 között járhattak a gyermekvonatok, melyeket elsősorban az Actio Catholica, a Református Egyház, a Vöröskereszt és kommunista hátterű intézmények, mint például a Nemzeti Segély, szervezett. A továbbiakban csupán a belga és a holland gyermekvonatokra koncentrálok.

Vonatok Belgiumba

A holland vonatoknál jóval hamarabb indultak el a belga gyermekvonatok. A *Kis Ujság* 1946 augusztusában adott hírt arról, hogy a belgiumi katolikus egyház, pontosabban a belga püspöki kar kezdeményezésére belga katolikus családok több hónapi üdülésre vendégül látnak majd magyar katolikus gyermekeket. A belga szervezők ebben az ügyben már megkeresték a magyar bíboros hercegprímást, Mindszenty Józsefet és az Actio Catholicát is.⁴⁰

A belga katolikusok, illetve az Actio Catholica brüsszeli központja az első világháborút követő gyermekmentő akció mintájára akarták megszervezni a gyermekek nyaraltatását. Ebben kiemelkedő szerepet játszott a katolikus pap Knébel Miklós,⁴¹ akinek már az I. világháború utáni belgiumi gyermekvonatok szervezésében vezető szerep jutott. A terv az volt, hogy mintegy ezer magyar gyermeket, elsősorban szegény körülmények között tengődő, lesóványodott, legyengült gyerekeket akartak belga családoknál vendégül látni. A belga fél gondoskodott a magyar gyermekek vonattal való kiutaztatásáról, valamint a nemzetközi utazási engedélyek beszerzését is vállalták. Az itthoni szervezőknek az volt a feladatuk, hogy kiválogassák a gyermekeket és a magyar kiutazási engedélyeket beszerezzék. Az Actio Catholica 1946 novemberére 600 gyermeket ki is válogatott az útra és a névjegyzéket eljuttatta a Népjóléti Minisztériumhoz, melynek vezetője 1946. február 4-óta az MKP tagja, Molnár Erik volt. A gyermekek kiutazásához a minisztériumnak meg kellett szereznie a SZEB engedélyt is.⁴²

Az Actio Catholica szociális osztályának vezetője, dr. Varasdy Sándorné, gróf Zichy Henriette (1906-2000) visszaemlékezései szerint Belgiumba két, egyenként 500 főt szállító gyermekvonat ment, melyeknek ő volt a vonatparancsnoka. A belgiumi turnus hat hónap volt.⁴³ Az első gyermekvonat 1947 júniusában indult el Magyarországról és Belgiumból 1947. december 20-án, reggel nyolc órakor érkezett vissza Budapestre, a Keleti pályaudvarra.⁴⁴ Az 500 gyer-

⁴⁰ *Kis Ujság*, 1946. augusztus 9., 4.

⁴¹ Knébel Miklós a gyermekvonatok szervezési munkájának közepette, 1949. április 20-án, 56 éves korában, Hollandiában, a Haarlem melletti Nieuwenhagenben, agyvérzés következtében hunyt el. Erről a holland sajtó is hírt adott. *Algemeen Handelsblad*, 1949. április 22., 2.; *De Tijd*, 1949. április 21., 1.; *Nieuwe Apeldoornse Courant*, 1949. április 22., 1.

⁴² *Kis Ujság*, 1946. november 9., 2.

⁴³ ZICHY HENRIETTE: Hosszú életem alatt sokat éltem át, sokat szenvedtem, de mindig helytálltam. (Dr. Varasdy Sándorné Zichy Henriette visszaemlékezései). In: *Gödi Almanach 1999*, Göd, Göd Város Önkormányzata, 1999. 94-119.

⁴⁴ *Friss Ujság*, 1947. december 19., 5.; *Szabad Szó*, 1947. december 19., 4.

mekből 453 érkezett vissza Magyarországra.⁴⁵ Ugyanez a szerelvény indult vissza Budapestről, melynek 500 kis utasát szintén az Actio Catholica választotta ki. 200 gyermek Belgiumba utazott, 300 tovább ment Hollandiába.⁴⁶ Ez volt tehát a második Belgiumba induló gyermekvonat. A vonatot Mindszenty hercegprímás búcsúztatta, de jelen volt a holland és a belga követ is.⁴⁷ Ennek a vonatnak az egyik utasa volt az akkor kilenc éves, az egri ötgyermekes családból származó Dombrády Emília is. Visszemlékezése szerint apácák voltak a kísérők, a háromnapos úton teát és margarinos kenyeret kaptak reggelire. A háborút követő szűkös évek, a pusztítás nem csak a tájon és a városokon látszott. Németországon keresztül ment a vonat, és Dombrády Emília visszaemlékezése szerint minden állomáson, ahol megálltak, hatalmas éhező tömeg gyűlt a vonat köré. „Vékony, koszos kezek nyúltak az ablak felé, ételt koldulva. Akkor mi gyerekek odaadtuk az éhezőknek a kenyerünket.”⁴⁸ A vonat Brüsszelben állt meg, ahol a Belgiumba szánt gyermekek leszálltak. A gyerekek nyakában papír biléta lógott az adataikkal és a befogadó család adataival. Dombrády Emília két másik gyerekkel (Farkas Máriával és egy kislúval) együtt az akkor 16.300 lelkes, kelet-flandriai városkába, Zelebe került, 57 km-re Brüsszeltől. Emíliát egy ötgyermekes kereskedőcsalád fogadta be. Mivel jól beszélt németül, nem volt kommunikációs probléma a befogadó családdal, sőt a többi gyereknek is ő tolmácsolt, ha kellett. A helyi iskolába járt, minden reggel fél hétkor misével indult a nap, utána reggeli, majd 9-kor kezdődött az oktatás, délben hazamentek ebédelni, majd 2-re visszamentek az iskolába, ahol még délután 4-ig tanultak. Az étel mindig bőséges, változatos és finom volt. A magyar gyermekek számára ekkor luxusterméknek számító déligyümölcsök mint banán és narancs is teljesen megszokottnak számított. A család gondosan figyelt rá, hogy Emília súlyban gyarapodjon, ami sikerült is, hazainduláskor három kilóval többet nyomott. A család új ruhákat vásárolt, illetve csináltatott neki. A búcsú nehéz volt, Emília ajándékokkal megpakolva, sírva búcsúzott a családtól. 1948 júliusában jött haza, de magyarul akkorra már teljesen elfelejtett. A Keletiben a szülei és testvérei várták, akiknek hazafelé próbált volna mesélni az élményeiről, de nem jött magyar szó a szájára. Csak hollandul toltuk szájára a szavak. Szeptemberben nem is tudta elkezdni az iskolát Egerben, ki kellett hagynia egy évet, hogy újra megtanuljon magyarul.⁴⁹

⁴⁵ Hírek az A. C. gyermekvonatairól. *Új Ember*, 1948. január 4., 8.

⁴⁶ Hírek az A. C. gyermekvonatairól. *Új Ember*, 1948. január 4., 8.

⁴⁷ *Kis Ujság*, 1947. december 20., 2.

⁴⁸ Interjú Dombrády Emíliával, Debrecen, 2009. április 21.

⁴⁹ Interjú Dombrády Emíliával, Debrecen, 2009. április 21.

Míndeközben a magyar kommunista párt frontális támadást intézett az egyházak ellen, melynek legfontosabb eleme 1948 júniusában az egyházi iskolák államosítása volt. A kommunista sajtóban a katolikus egyházat összefésülték a fasizmussal és Mindszenty „reakciós kalandorpolitikájáról” írtak.⁵⁰ A katolikus egyház részéről jelentős volt az iskolák államosításával szembeni ellenállás. Az Actio Catholica igazgatója, Mihalovics Zsigmond (1889-1959) ebben a küzdelemben fontos szerepet játszott, így a hatóságok célkeresztjébe került. 1948 júliusában az AVO házkutatást tartott az Actio Catholica irodáiban és kihallgatta az ott dolgozókat, köztük Mihalovicsot is. Ekkor még elengedték. Mihalovics ezután tájékoztatta Mindszentyt a törtétekről, majd megegyeztek, hogy Mihalovicsnak sürgősen el kell hagynia az országot. Másnap éjjel átszökött az osztrák határon.⁵¹ A hatóságok eltűnésekor elfogatóparancsot adtak ki ellene, minderről a holland sajtó is beszámolt.⁵² Magyarországon pedig megkezdődött az Actio Catholica elleni koncepciós per, melynek fővádlottja, Mihalovics ellen csak távollétében tudtak ítéletet hozni.⁵³ Mihalovicsot a népbíróság végül tíz év fegyházbüntetésre ítélte, de ő ekkor már nem volt az országban. Először Bécsbe, majd Rómába ment, innen pedig 1950-ben Chicagoba utazott. Itt halt meg 1959-ben.⁵⁴

Az Actio Catholica mellett magát a gyermekvonatokat is számos nemtelen támadás érte a kommunista sajtó hasábjain. Ezek közül talán a leghevesebb Fehér Klára (1919-1996), a *Szabad Nép* újságírójának cikkei voltak. Fehér Klára a hetvenes, nyolcvanas években útikönyveiről és ifjúsági regényeiről volt ismert, a *Lúdas Matyi* hasábjain is publikált, de 1945 és 1956 között nem volt ilyen ártatlan a szerepe. A háború utáni kommunista rezsim elvakult agitátora és kiszolgálója volt, sőt a Szent-Iványi Domokos (1898-1980) diplomata, politikus elleni koncepciós perben kihallgatóként is közreműködött,⁵⁵ ahol a vádlott visszaemlékezései szerint „Fehér Klára egy éjszakán keresztül faggatta, s biztatásként Szent-Iványi fejét időnként a falba verte.”⁵⁶

⁵⁰ VÁSÁRHELYI MIKLÓS: Mindszentyék horthysta rádiópropagandája. *Szabad Nép*, 1948. július 16., 4.

⁵¹ SERES FERENC: *Mihalovics Zsigmond élete és művei*. Pilisszentlélek: Út, Igazság, Élet, 1993. 93-94.

⁵² Arrestatiebevel tegen directeur Hongaarse Katholieke Actie. In: *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 1948. július 12., 1.

⁵³ Az Actio Catholica fasiszta vezetői a népbíróság előtt. In: *Világosság*, 1948. július 20., 1.

⁵⁴ SERES, *Mihalovics Zsigmond...*, 95-96.

⁵⁵ SZÉCHENYI ÁGNES: „A nemzet legnagyobb költője ne kockáztassa az életét – Illyés Gyula 1956-os naplója”. 200-217.

⁵⁶ TÖRÖK BÁLINT: Kik esküdtek össze a köztársaság ellen? *Magyar Szemle*, 16/7-8 (2007) http://www.magyszemle.hu/cikk/20070921_kik_eskud-

Fehér éles kirohanásokat intézett a *Szabad Nép* hasábjain mindenki ellen, aki szerinte nem a népi demokrácia híve volt, vagy az előző rendszer elitjéhez tartozott. *Marikák, jelentkezzetek!* című cikkében a Vöröskeresztet veszi célba, és azt mint „bujkáló fasiszták” disszidálását elősegítő szervezetet mutatja be. Írását azzal fejezi be, hogy: „Márpedig akár tetszik, akár nem, végleg rendet kell itt teremteni! Utalják a Magyar Vöröskeresztet a népjóléti miniszter felügyelete alá, akkor majd megszűnik az illegális kivándoroltatás!”⁵⁷ Vagyis ha kommunista befolyás alá tartozik majd a Vöröskereszt, csak akkor lesz majd rend az újságíró szerint. *Soha ennyi szakértő, ennyi államérdek és haldokló nagymama. Kinek a talpa alatt ég a talaj?* című 1947. november 23-i cikkében szintén a Nyugatra igyekvő magyarokat kritizálta, de itt már a gyermekvonatok kérdése is előkerült: „A hölgy, nercbundás, Körössy Kamillának hívják és gyermekvonatot szeretett volna kísérni Belgiumba, de sajnos a házban van egy roszszakarója és besúgta, hogy nyugatról jött haza.”⁵⁸ Vagyis a cikkíró azt sugalmazza, hogy az Actio Catholica által szervezett gyermekvonat egy olyan fedőszervezet, mely disszidensek kiutazását intézi. A hollandiai ösztöndíjasok is ugyanebbe a kategóriába tartoznak Fehér szerint: a cikkbéli Almássyné fiának barátja is jól ügyeskedett, és „Utrechtból kapott ösztöndíjat.”⁵⁹ *Megy a gőzös, megy a gőzös Belgiumba* című írásában frontális támadást indít a gyermeküdültetési akció és annak szervezői ellen.⁶⁰ Fehér fenti cikkében úgy állítja be az Actio Catholica gyermekvonatát, mint a Horthy-korszak prominenseinek gyermekei számára szervezett exkluzív üdülést. A szerző a cikk sokatmondó alcímével igyekszik feltűzelni az egyszeri olvasót a katolikus szervezet ellen: „Grófi csemeték, Horthy külügyminiszternek unokái, vezérkari tiszt gyereke az Actio Catholica gyermekvonatán.”⁶¹ És ha az olvasónak nem lett volna egyértelmű, hogy itt a „népi demokrácia” ellenségeiről van szó, a cikkben Fehér Klára mindenki számára világossá teszi, hogy a gyermekek szülei itt mind: „B-listás miniszteri tanácsos, B-listás katonatiszt, B-listás főorvos, volt gazdatiszt.”⁶² Emellett a gyermekvonatok kísérői, akik szerinte egytől

tek_ossze_a_koztarsasag_ellen. Hozzáférés: 2019. 03. 28.

⁵⁷ FEHÉR KLÁRA: *Marikák, jelentkezzetek!*. In: *Szabad Nép*, 1946. október 24., 4.

⁵⁸ FEHÉR KLÁRA: *Soha ennyi szakértő, ennyi államérdek és haldokló nagymama. Kinek a talpa alatt ég a talaj?* In: *Szabad Nép*, 1947. november 23., 6.

⁵⁹ FEHÉR: *Soha ennyi szakértő...*, 6.

⁶⁰ FEHÉR KLÁRA: *Megy a gőzös, megy a gőzös Belgiumba*. In: *Szabad Nép*, 1948. január 18., 11.

⁶¹ FEHÉR: *Megy a gőzös...*, 11.

⁶² FEHÉR: *Megy a gőzös...*, 11.

egyig grófnők és csendőrezredes-feleségek, arra használják a nyugati utat, hogy illegálisan külföldön telepedjenek le, vagyis disszidálnak. Írása végén a *Szabad Nép* újságírója beveti a kontraszt hatásos fegyverét, a cikkében vázolt társadalmi réteg, vagyis az „úri Magyarország” maradékai, akik szerinte katolikus segítséggel nyugati luxuryaralásra küldik gyermekeiket és a munkásosztály hazai nyomora között: „Csak az a kérdés, hogy a dohos pincelakásokban sínylődő, Mária Valéria telepen, nyomortanyákon pusztuló gyerekserg mikor jut el ilyen gyerekvonattal Hollandiába vagy Belgiumba? Ha beszerez egy vezérkari százados szülőt, vagy egy Horthy miniszter nagypapát?”⁶³ Fehér Klára tendenciózus cikkében habozás nélkül, mintegy fenyegetésképpen, az újság hasábjain közreadta az általa hevesen támadott magánszemélyek nevét és lakáscímét is. Ez történt a gyermekvonat egyik kísérője esetében: „Nem tért vissza többek között Demel Károlyné, Díszter 11. szám alatti lakos sem (...) Hajléktalanok figyelem! Kiigényelhető lakás!”⁶⁴ Az *Új Ember* szerkesztősége fontosnak tartotta, hogy hasábjain reagáljon a nemtelen támadásra *Megy a gőzös Belgiumba* című cikkében.⁶⁵ Itt hiába próbálták cáfolni a Fehér cikkében szándékosan felnagyított vagy eltorzított részleteket. A katolikus lap munkatársai hiába támasztották alá igazukat statisztikákkal és konkrét adatokkal, ez csupán arra volt jó, hogy újabb cikk megírására ösztönözzék a dühtől izzó Fehér Klárát. Mikor Fehér válaszában arra tér ki, hogy az *Új Ember* cikke szemére veti, álneven férközött mit sem sejtő informátorai bizalmába, és Somssitch grófnőnek adta ki magát, Fehér így reagál: „De tehetek én arról, hogy az Actio Catholica ügyfelei szívesebben nyitnak ajtót egy léhűtő arisztokratának, mint egy igazságot kereső, dolgozó újságírónak?”⁶⁶ Az *Új Emberben* erre az írásra február 1-én jelent meg a válaszcikk, mely leszögezi, Fehér írása tele van valótlanságokkal, csúsztatásokkal, torzításokkal.⁶⁷ Ezzel azonban semmit sem értek el. 1948-ban a népjóléti miniszter végleg leállította a külföldi gyermeknyaralásokat.

Gyermekvonatok Hollandiába 1945 után

A második világháború nem kímélte Hollandiát. 1939-ben még abban reménykedtek a hollandok, hogy meg tudják őrizni semlegességüket, ahogy azt az első világháborúban tették, de 1940-ben az ország hadszíntérré vált. A Wehrmacht öt nap alatt lerohanta és elfoglalta az országot, Rotterdamt a németek lebombázták, a királynő és a kormány Londonba menekült. A megszállás nehéz évei következtek. A háború

⁶³ FEHÉR. *Megy a gőzös...*, 11.

⁶⁴ FEHÉR. *Megy a gőzös...*, 11.

⁶⁵ *Megy a gőzös Belgiumba*. *Új Ember*, 1948. január 25., 2.

⁶⁶ FEHÉR Klára. *Megy a gőzös Belgiumba*. *Szabad Nép*, 1948. január 24., 4.

⁶⁷ *Megy a gőzös Belgiumba...* *Új Ember*, 1948. február 1., 2.

utolsó évében a szövetségeseknek az arnhemi Rajna-híderért folytatott sikertelen küzdelme (Market Garden hadművelet 1944. szeptember) ismét csatatérre változtatta Hollandia egy részét. Ezzel egyidőben a londoni emigráns kormány által meghirdetett vasutas sztrájk, hogy a németek ne tudják mozgatni csapataikat, valamint a tény, hogy az ország déli részét a szövetségesek 1944-45 telére felszabadították, és ezzel a limburgi szénbányákkal megszűnt a kapcsolat, vagyis nem volt fűtőanyag, azt eredményezte, hogy a háború legsúlyosabb hónapjai köszöntöttek Hollandiára. A megszálló német csapatok semmit sem tettek a lakosság ellátása érdekében. Nem volt gáz, áram, fűtőanyag és élelmiszerellátás sem. A nagyvárosokban az emberek éheztek és fáztak, ezért megették a kutyákat, macskákat, virághagymákat, a nyers cukorrépat és általában mindent, ami ehető volt. A szokatlanul kemény télen kivágták tüzelőnek a parkok fáit, felszedték a villamosok talpfáit, illetve tömegesen indultak el gyalog vidékre, hogy a falusi lakosságtól (akiknek volt élelmiszerük) ékszerekért, ruhákért vagy bármi másért ételt cseréljenek. Az „éhezés tele” [hongerwinter] országszerte közel 30.000 áldozatot követelt. Elsősorban Amszterdam, Rotterdam és Hága lakossága szenvedett sokat.⁶⁸ Hollandiát 1945. május 5-én szabadították fel a szövetségesek (brit, kanadai és lengyel csapatok), de az országban még évekig jegyrendszer volt érvényben. Nem csak az élelmiszereket, de a ruhát, cipőt is jegyre adták.⁶⁹ A háború utolsó hónapjaiban elszenvedett megpróbáltatások miatt a holland gyermekek külföldi nyaraltatása, feltáplálása szükségzerű volt. 1945-46-ban több mint 30.000 holland gyermek üdült külföldön: Angliában, Dániában, Svédországban, Svájcban, Belgiumban és Franciaországban.⁷⁰ Hollandia helyzete tehát merőben más volt, mint az első világháború után. Ennek ellenére a hollandok 1947-ben már fogadtak humanitárius gyermektranszportokat Magyarországról, Ausztriából, Franciaországból, illetve kelet-európai zsidó gyermekcsoportokat is.⁷¹ A holland kormány aggódott ugyan a szükös élelmiszer-ellátás miatt, de mégis azt a határozatot hozta, hogy Hollandia területén összesen egyszerre 7.500 külföldi gyermek tartózkodhatott gyermekmentő akciók keretén belül. Ennek a 7.500 fős kontingensnek az ellátásáért nem kértek élelmiszerkompenzációt a küldő országtól.⁷²

⁶⁸ BEEVOR, ANTONY: *Arnhem*. Budapest, Gold Book, 2018. 402.

⁶⁹ A magyar gyermekeket befogadó holland családok külön textiljegyet, illetve ruhajegyet kaptak. HIDEG LORÁNT: Üzenet Hollandiából magyar szülőkhöz. In: *Élet és Jövő*, 1948. november 27., 2.

⁷⁰ SINTEMAARTENSDIJK, JAN: *De bleekneusjes van 1945. De uitzending van Nederlandse kinderen naar het buitenland*. Amsterdam, Boom, 2002. 265.

⁷¹ SINTEMAARTENSDIJK: *De bleekneusjes van 1945...275*.

⁷² A hollandiai egyházak évekig hiába próbálkoztak a kormánynál, hogy akár

Az 1947-48-ban Magyarországról Hollandiába induló gyermekvonatokkal kapcsolatban sok a bizonytalanság. Eddig azt sem sikerült pontosan megállapítani, hogy hány vonat ment Hollandiába.⁷³ Annyi bizonyos, hogy először a római katolikus egyház kezdte el a szervezőmunkát. A Belgiumban sikeres akciót kívánták kiterjeszteni Hollandiára is. 1947. június 14-én a *De Tijd* című országos holland napilap arról adott hírt, hogy J. P. Huybers, haarlemi püspök hozzájárulásával a Haarlemi Püspökségben megalakult egy „R. K. Hongaarse Kinderactie”, vagyis Római Katolikus Magyar Gyermekmentő Akció nevű bizottság, melynek célja, hogy holland nevelőszülőknél magyar gyermekeket üdültesen a püspökség területén.⁷⁴ Knébel Miklós 1947 végén kapott engedélyt a holland kormánytól, hogy a magyar gyermekmentő akció keretében katolikus magyar gyermekeket utaztathasson Hollandiába.⁷⁵ Holland részről egy amszterdami alapítvány, a Segélyakció Magyarorszáért Alapítvány (Stichting Hulpactie voor Hongarije) végezte a szervezőmunkát.⁷⁶

Az első, katolikus gyermekeket szállító vonatot 1947. december 11-én, csütörtökön Mindszenty József bíboros prímás búcsúztatta a Keleti pályaudvaron. A gyermekeket az Actio Catholica választott ki

---

élelmiszerkompenzáció ellenében, de fogadjanak német gyermekeket is. A holland minisztérium rendíthetetlen maradt, csak 1948-ban, a magyar kontingens kiesésével tört meg a jég. SINTEMAARTENSDIJK: *De bleekneusjes van 1945...*, 282.

⁷³ Hermán M. János két vagy három katolikus és egy protestáns gyermekvonatról ír. HERMÁN M. JÁNOS: Adalékok a hollandiai magyar gyermekmentés történetéhez. Ismeretlen hollandiai adatok: K. H. Miskotte részvétele a magyar gyermekek felkarolásában. In: *Historia Ecclesiastica* IV, (2013), 2. 165-213.; Réthelyi Orsolya egy katolikus és egy protestáns gyermekvonatról számol be írásában. RÉTHELYI ORSOLYA: 1923 Koningin Wilhelmina, moeder van de Hongaren. In: *Wereldgeschiedenis van Nederland*. Szerk: Marjolein 't Hart, Karel Davids, Karwan-Fatah Black, Lex Heerma van Voss, Leo Lucassen, Jeroen Touwen. Amsterdam, Ambo/Antos, 2018. 501-507.; Zichy Henriette visszaemlékezéseiben pedig (tévesen) arról ír, hogy Hollandiába már nem is ment vonat, mert a magyar kormány nem engedte be: „Készen voltak a hollandusok is, de a kormány már nem engedte ki a gyerekeket. Jött a holland vöröskeresztes vonat, nem engedték be.” ZICHY: *Hosszú életem alatt...* 108.

⁷⁴ R.K. Hongaarse Kinderactie in het bisdom Haarlem. In: *De Tijd*, 1947. június 14., 5.; *Limburgsch Dagblad*, 1947. június 14., 2.

⁷⁵ *De Tijd*, 1949. április 21., 1.

⁷⁶ A holland igazságügyi minisztérium államtitkárának, Th. K. M. J. van Sasse van Ysselt levele a szociális ügyi miniszterhez, Hága, 1949. július 6. Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Buitenlandse Zaken, 1945-1954. Toegangsnummer: 2.05.117. Inventarisnummer: 12620.

a fővárosi és környékbeli egyházközségek szegény családjából. Az Actio Catholica szociális osztályának vezetője, a gyermekek egyik kísérője, dr. Varasdy Sándorné Zichy Henriette tett jelentést a bíboros főpásztornak az induló gyermekek számáról, majd a főpásztori áldást követően a vonat kigördült az állomásról.⁷⁷

A vonat Belgiumon keresztül 1947. december 15-én érkezett meg a hollandiai Roosendaalba, ahol Knebel Miklós várta és köszöntötte a kis magyar utasokat. A szegényesen öltözött gyerekeket, akiknek többsége lány volt, a hollandok az állomáson teával és édességgel várták. Innen vitték tovább őket a holland befogadó szülőkhöz Rotterdamba, Goudába, Leidenbe, Amszterdamba, Alkmaarba, Bodengravenbe, Alphen aan de Rijnba és Volendamba.⁷⁸ A gyermekek hat havi üdülés után a tervek szerint 1948. június 19-én tértek volna vissza Budapestre.⁷⁹ A 300-ból 221 magyar gyermek azonban csak két nappal később, június 21-én, hétfőn, a déli órákban érkezett a Keleti pályaudvarra. A meglehetősen megritkult létszámú gyermekcsoportot a holland Committé részéről Gerardus Nicolaas Oltshoorn (1892-1967), a *Maasbode* című lap főszerkesztője, a *Stichting Hulpactie voor Hongarije* alapítója és tíz más kísérő hozta haza. A fogadtatás ünnepélyes volt. Több prominens személyiség is megjelent, mint Mihalovics Zsigmond, az Actio Catholica országos igazgatója, a Népjóléti Minisztérium részéről dr. Tóth Árpád, a Vöröskereszt részéről Karász Győző, valamint dr. Falus kormány megbízott. Ezután a holland szervezőbizottság és a holland Vöröskereszt tagjai látogatást tettek az Actio Catholica irodájában, majd másnap visszaindultak Hollandiába.⁸⁰ A magyar szervezők ekkor már aggódva figyelték az eseményeket, mert a vonat csak a kísérőket vitte vissza nyugatra, noha az útra való élelmiszer és minden más felszerelés ott volt a szerelvényeken, készen arra, hogy a következő turnust kivigye.⁸¹ A kommunista minisztériumok részéről már nem volt meg a politikai akarat, hogy kiengedjék a következő vonatnyi gyermeket.

A holland közvélemény szeretettel fogadta a magyar gyermekeket, és visszautazásuk előtt megindító cikk jelent meg a holland sajtóban a kikerekedett, teljesen beilleszkedett, vidám apróságokról,

⁷⁷ A bíboros prímás búcsúztatta a külföldre induló magyar gyermekeket. In: *Magyar Nemzet*, 1947. december 13., 3.

⁷⁸ Hongaarse kinderen in Nederland. In: *Trouw*, 1947. december 16, 2.; Hongaarse pleegkinderen gearriveerd. In: *Nieuwe Leidsche Courant*, 1947. december 15., 3.

⁷⁹ Hongaarse kinderen terug naar hun land. In: *De Tijd*, 1948. június 18., 1.; Hongaarse kinderen keren terug. In: *Limburgsch Dagblad*, 1948. június 19., 1.; Hongaarse kinderen moeten zaterdag vertrekken. In: *De Volkskrant*, 1948. június 18., 3.

⁸⁰ *Új Ember*, 1948. június 27., 4.; *Magyar Nemzet*, 1948. június 23. (szerda), 2.

⁸¹ „Idehaza a belgiumi magyar gyermekek”. *Új Ember*, 1948. július 25., 3.

a „puszta gyermekeiről.”⁸² A gyermekek egy része (mintegy 79 fő) Hollandiában maradt, mely folyamatos problémát okozott mind a holland hatóságoknak, mind a szervezőknek. Volt, aki betegség miatt nem mehetett vissza a gyermekvonattal, voltak akik külön engedélyt kaptak a hatóságoktól, de voltak, akiket a holland nevelőszülők tartottak maguknál illegálisan, ellenszegülve a hatóságok felszólításainak. Ez utóbbiakat Henri de Greeve (1892-1974) holland jezsuita páter és rádiós műsorvezető, egykori antifasiszta ellenálló, rádióban elhangzott beszéde sarkallta erre az elhatározásra.⁸³

„Kedves hallgatók! Ma este ismét nehéz választás előtt állok. Sok mindentről kell beszélünk. A magyar gyerekekről, akiket a bolsevik diktatúra poklába kellene visszaküldenünk, és ami ellen sok nevelőszülő lelkiismerete jogosan ágál. Kell-e, szabad-e árva gyermekeket nyugodt lelkiismerettel visszaengedni, vagy olyanokat, akiknek a szülei könyörögnek, imádkoznak azért, hogy itt maradjon a gyermekük, mert ott testük, lelkük elveszne. Vagy ha életben maradnának, akkor sztálini recept szerint nevelnék fel őket. A választ könnyen kitalálhatjuk. A választásunkat megkönnyíti, hogy amint megtudtam, Magyarországról nem küldenek több gyermeket hozzánk. A vonat, mellyel a következő gyermektornusnak meg kellett volna érkeznie, üresen jött vissza. Ha így állna a dolog, akkor a még Hollandiában tartózkodó gyermekek nyugodtan itt is maradhatnak, ha szüleik nem kérik vissza őket. Vajon éheznenk-e, ha egy kicsiny éhes szájjal többet kell etetnünk...? Ezt a kényes kérdést ajánlom az illetékes hatóságok szíves figyelmébe. Ha mint nevelőszülő egy ilyen kis gyermek lenne az én gondjaimra bízva már csak lelkiismereti okokból sem engedném vissza őt Magyarországra. Azokat a nevelőszülőket, akik a gyermeket nem engedik visszautazni vagy elbujtatják, kivéve ha az igazi szülők visszakérik a gyermeket, ne gyötörje a rossz lelkiismeret. És ha a rendőrkapitány köteles a családotól elhozni a magyar nevelt gyermekeket, akkor a kapitány olyan rendőrt küldjön ki a családhoz, aki maga is családapa. Azzal rendben is lesz a dolog.”⁸⁴

(Pusztai Gábor fordítása)

Greeve lelkiismereti alapon polgári engedetlenségre szólítja fel a nevelőszülőket. A hatóságok ellen lázít, sőt a hatóságot is arra ösztönzi, szabotálja el a magyar gyermekek visszaküldését. Voltak, akik ezen

⁸² „Poesztajeugd gaat Volendam verlaten”. *Het Parool*, 1948. június 14., 3.

⁸³ A holland igazságügyi minisztérium államtitkárának, Th. K. M. J. van Sasse van Ysselt levele a szociális ügyi miniszterhez, Hága, 1949. július 6. Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Buitenlandse Zaken, 1945-1954. Toegangsnummer: 2.05.117. Inventarisnummer: 12620.

⁸⁴ Greeve 1948. szeptember 18-i rádióbeszédének nyomtatott változata: Greeve, H. de: Hongaarse kinderen. In: *Lichtflitsen: orgaan van de lichtbaken*, 7/1, 1948. október 2., 1.

felbátorodva valóban elbújtatták a kis magyarokat és nem engedték vissza a gyermekeket Magyarországra, ezzel nem kis bonyodalmat okozva a holland rendőrségnek és külügyminisztériumnak.

Az a tény, hogy az első gyermekvonat Magyarországról kizárólag katolikus gyermekeket szállított Hollandiába, heves tiltakozást váltott ki a holland protestáns oldalon. Ennek következtében a holland kormány engedélyt adott ugyanennyi (tehát 500) protestáns magyar gyermek fogadására.⁸⁵ 1947 nyarán már folytak egyeztetések a Magyar Református Egyház és a holland protestáns egyházak képviselői között egy esetleges magyar református gyermeküdtetési akcióról.⁸⁶ 1947. november 5-én a Holland Református Egyházak Diakóniai Szolgálatára nevében ennek igazgatója, Albertus Hofman levélben kereste meg Ravasz László püspököt és felajánlotta magyar gyerekek hollandiai üdtetését.

„A sajtóból és az Önök súlyos helyzetben lévő hazájából hozzánk eljutott hírekből értesültünk a magyarországi állapotokról. Ezek alapján úgy határoztunk, hogy megpróbálunk néhány, magyar nagyvárosból származó gyermekcsoportot holland nevelőszülőknél elhelyezni valamennyi időre, hogy a gyermekek a jó ételek mellett élvezhessék a holland erdei- és tengeri levegő jótékony hatását is.”⁸⁷ (Pusztai Gábor fordítása)

Magyar részről Ravasz László református püspök, ismerve a háború utáni holland helyzetet, nem tartotta etikusnak, hogy a holland segítséget elfogadja. Másrészt ő is tisztában volt a gyermekeket különösen súlyosan érintő magyarországi nyomorral, éhezéssel, nélkülözéssel. Emellett azt is látta, hogy katolikus részről az akció már elindult. Ezért végül elfogadta a hollandok ajánlatát, és 1947. november 12-én Pap Lászlót bízta meg a szervezői munkával.⁸⁸ Pap László (1908-1983)

⁸⁵ Sintemaartensdijk, *De bleekneusjes van 1945...*, 275.

⁸⁶ Pap László levele baron Van Tuyll van Serooskerkenhez, Budapest, 1947. június 24. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

⁸⁷ „Zoowel door de pers alsook door berichten welke wij uit Uw zwaargetroffen land ontvangen, hebben wij besloten pogingen in het werk te stellen om eenige groepen kinderen uit Uwe groote steden voor eenige tijd in ons land bij Nederlandsche families onder te brengen, om deze kleinen naast goed voedsel ook van de Hollandsche bos- en zeelucht te doen genieten.” A. Hofman levele Ravasz Lászlónak, Utrecht, 1947. november 5. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

⁸⁸ Ravasz László levele Albertus Hofmannak, Budapest, 1947. december 2. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

református lelkipásztor, teológiai tanár tanulmányait Debrecenben, Zürichben és Utrechtben végezte, jól beszélt németül, hollandul és angolul is. Ő volt az egyházi újjáépítési segélyosztó bizottság vezetője, vezetőségi tagja volt a Református Világszövetségnek és az Egyházak Világtanácsa Központi Bizottságának is. Kiváló nemzetközi kapcsolatainak volt és következetes, megalkuvást nem tűrő vezető, különlegesen jó szervező volt. Pap mellett az Országos Református Szociális Szolgálat vezetője, Domján János volt a szervezés másik kulcsembere, aki korábban már tapasztalatot szerzett a dán és a svájci gyermeküdtetés terén, illetve a külföldi segélyek elosztását is ő koordinálta. Pap felvette a kapcsolatot a budapesti holland diplomatával, H. A. Hoofftal,⁸⁹ a már említett Albertus Hofmannel és baron van Tuyll van Serooskerkennel, az Interchurch Reconstruction Committee (IRC) hollandiai szervezőbizottságának tagjával.

Eközben egy másik szálon is elkezdődött a szervezés. Az 1944 óta Hollandiában élő magyar író, Kisjókai Szakál Erzsébet (1909-1988), Ravasz László püspök régi ismerőse is kereste a lehetőséget a magyar református gyermekek hollandiai üdtetésére. Szakál Erzsébet annak a Széll Sándornak volt az özvegye, aki 1926-tól öt éven keresztül a rotterdami magyar konzulátus munkatársa volt.⁹⁰ 1928 decemberében kötöttek házasságot a hollandiai Hilversumban. Hollandiában Széll volt a magyar revíziós mozgalom irányítója, melybe számos Hollandiában tanuló magyar diák is bekapcsolódott.⁹¹ Magyar nyelvkönyvet is írt hollandok számára *De vlugge Hongaar* címmel és 1928-ban holland nyelvkönyvet írt magyarul.⁹² Hazaérkezése után Széll a Shell Kőolaj Rt-nél dolgozott Budapesten.⁹³ 1944-es halálát követően özvegye, Szakál Erzsébet két lányával (két fia ekkor már Svájcban volt) Hollandiába költözött, ahol 1949-ben hozzáment egy hilversumi bíróhoz, André van Assendorphoz.⁹⁴ Szakál 1947. szept-

⁸⁹ Hendrik A. Hooff nagyköveti kinevezésére csak egy évvel később, 1948. szeptember 1-én került sor. Ekkor nyújtotta át megbízólevelét a magyar köztársasági elnöknek, Szakasits Árpádnak. *Magyar Nemzet*, 1948. szeptember 3., 3.

⁹⁰ Bozzay Réka: Vilma királynő utca Debrecenben? In: *Debreceni Szemle*, 28/1 (2020/1), 71-79.

⁹¹ Moldovai Péter Attila: Fülöp Ferenc lelkipásztor életrajza. In: *Sóvidék*, 4/2 (2012. november), 17-25.

⁹² Széll Sándor: *De vlugge Hongaar: handleiding om zonder onderwijzer in korten tijd Hongaarsch te leeren lezen, schrijven en spreken*. Kampen, Zaalsman, 1923.; Széll Sándor: *Holland nyelvten és társalgó*. Budapest, Lingua, [1928].

⁹³ Bozzay: Vilma királynő utca... 75.

⁹⁴ Hongaarse schreef in Nederland een roman over de opstand. In: *De Telegraaf*, 1958. május 31.,

tember 6-án egy helyi holland lapban megindító cikkben adta közre, hogy egy protestáns magyar gyermeküdtetésési akció előkészületei folynak Hollandiában. Arra szólította fel az olvasókat, hogy ha tehetik, jelentkezzenek befogadószülőnek.⁹⁵ A holland kormánnyal is tárgyalásokat folytatott az ügyben. Kisjókai Szakál Erzsébet 1948 júniusában az *Élet és Jövő* című lapban arról számolt be, hogy a hollandiai szervezőbizottság élén Van Ruler⁹⁶ és Miskotte⁹⁷ professzorok igen fontosnak tartják az akciót, de szerintük csak a katolikus és református együttműködés lehet eredményes. Van Ruler kiemeli: „Egyoldalú akciónak nem lenne eredménye, tehát nem lehet csak katolikus, vagy csak protestáns akciót csinálni.”⁹⁸ Azonban a katolikus-református együttműködés Magyarországon nem volt súrlódásmentes.⁹⁹ Hozzá kell tennünk, a református egyházon belül is, holland partnerekkel is, testvéregyházakkal kapcsolatban is sor került számos kisebb konfliktusra. Többen is igyekeztek ugyanis protekciót kérni, néha kikövetelni, a hivatalos utat megkerülve előnyökhöz jutni és egyes gyermekek hollandiai kiutazását így elérni. Pap László vezetői kvalitásait dicséri, hogy nem riadt vissza a konfrontációtól, könyörtelen következetességgel szállt szembe a hazai potentátokkal és külföldi kegykeresőkkel. Mindvégig tartotta magát az eredeti megállapodáshoz és csak szociálisan rászorult, lesóványodott gyermekeket engedett ki.

A holland kormány sokáig Kisjókai Szakál Erzsébet szervezésében kívánta megoldani a protestáns magyar gyermekek hollandiai üdtetését és ennek jegyében nem is volt hajlandó más partnerrel tárgyalni az ügyről. Az IRC képviselői ekkor még csak a partvonalon kívülről, passzívan voltak kénytelenek szemlélni az eseményeket.¹⁰⁰ Kisjókai Szakál azonban a sajtóban közzétett felhívásokon és cikkeken kívül nem tudott egyetlen transzportot sem megszervezni, noha a holland kormány egy 500 főből álló magyar gyermekcsoport hollandiai üdtetését engedélyezte neki. Ez hosszú hónapokig tétlenségre kárhóztatta a holland IRC-t, Pap László pedig Budapesten

⁹⁵ Erzsébet Szakál de Kisjókai: Hongaarse kinderuitzending. In: *De Gooi- en Emlander*, 1947. szeptember 6., 2.

⁹⁶ Arnold van Ruler (1908-1970) az Utrechti Egyetem teológiai professzora.

⁹⁷ Kornelis Heiko Miskotte (1894-1976), a Leideni Egyetem teológiai professzorának, szerepe az akcióban nem teljesen világos. Lásd erről: Hermán M. János, „Adalékok...”, 197.

⁹⁸ Szakál Erzsébet: Magyar gyermekek Hollandiában. In: *Élet és Jövő*, 1948. június 19., 6.

⁹⁹ Lásd erről Pap László és Varasdy Sándorné levelezését, (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

¹⁰⁰ F. L. S. F. baron Van Tuyll van Serooskerken levele Pap Lászlóhoz, Hága, 1948. február 5. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

tanácstalanul várta a holland fél választ.¹⁰¹ Pap még 1948. március 27-i levelében is ugyanazokat a szervezéssel kapcsolatos alapvető és még mindig megválaszolatlan kérdéseket tette fel a hollandoknak, mint öt hónappal azelőtt és kétségbe vonta, hogy az elvesztegetett idő miatt egyáltalán kivitelezhető-e még az akció.¹⁰² Eközben a katolikus gyermekvonatok gépezete olajozottan működött.¹⁰³ Mikor nyilvánvalóvá vált, hogy Kisjókai Szakál Erzsébet akciójának semmilyen eredménye sincs, baron Van Tuyll kapcsolatba lépett a holland egyházi vezetőkkel, majd a kormánnyal és elérte, hogy a holland kormány az IRC-t bízta meg a szervezéssel. Kisjókai Szakál akcióját pedig valahogy le kellett állítani vagy legalábbis semlegesíteni. Ennek érdekében holland részről baron Van Tuyll van Serooskerken rendkívül udvarias levélben kérte meg Kisjókai Szakál Erzsébetet, hogy a továbbiakban csak Pap Lászlón keresztül szervezzék a gyermeküdültetést, vagyis egyedül Pap legyen a magyar kontakt.¹⁰⁴ Ennek eredményeként Kisjókai Szakált és eddigi kapcsolatait integrálták az IRC-be mint „Kindercommittee” [gyermekbizottság] alcsoportot.¹⁰⁵ Hollandiában 1948 márciusára már 2500 család jelentkezett a Protestáns Egyházak Diakóniai Szolgálatánál, hogy szívesen befogadnának egy magyar gyermeket.¹⁰⁶ Közben a magyar sajtóban hirdetések jelentek meg, melyben a protestáns magyar gyermekvonatra toboroztak kiutazókat: „Száz debreceni gyermek megy üdülni Hollandiába. A hollandi református egyház értesítette a debreceni református egyházat (sic), hogy száz szegény magyar gyermek háromhavi üdültetését vállalja Hollandiában.”¹⁰⁷ A *Friss Újságban* néhány hónappal később a következő hír jelent meg:

„*Gyermeküdültetés Hollandiában. A tiszántúli református gyermekek számára új, féléves hollandiai üdültetést szerveznek. Csak 6-12 éves, egészen lesoványodott gyermekeket visznek ki. Útiköltségük 160 forint. Bővebb felvilágosítással a debreceni református püspöki hiva-*

¹⁰¹ Pap László levele F. L. S. F. baron Van Tuyll van Serooskerkennek, 1948. március 27. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

¹⁰² Pap László levele F. L. S. F. baron Van Tuyll van Serooskerkennek, 1948. március 27. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

¹⁰³ F. L. S. F. baron Van Tuyll van Serooskerken levele a budapesti holland nagykövethez, H. A. Hoofthoz, Hága, 1948. február 16. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

¹⁰⁴ F. L. S. F. baron Van Tuyll van Serooskerken levele E. M. Szakál de Kisjókához, Hága, 1948. március 23. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

¹⁰⁵ M Schiff levele Papp Lászlóhoz, Hága, 1948. március 25. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

¹⁰⁶ A. Hofman levele a Magyarországi Református Egyház Zsinatának elnökéhez, Utrecht, 1948. március 12. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

¹⁰⁷ *Kis Újság*, 1948. április 15.

tal szolgál.”¹⁰⁸

A két újsághírből is látszik, hogy a koncepció folyamatosan változott. Tavasszal még három hónapos üdülésről szóltak a hírek, júniusban már hathónaposról. Végül a hat hónapos kinntartózkodás mellett döntöttek a szervezők.¹⁰⁹ 1948 májusában megtörtént a gyermekek kiválogatása, a listát összeállították, és a belügyminisztérium kiállította a gyermekeknek a közös útlevelet.¹¹⁰ A szülők a helyi lelkésznél tudtak jelentkezni az útra, és itt kellett kifizetni az útiköltséget is. Az újsághírben megjelölt 160 forintos útiköltség végül 180 forint lett, ami sokak számára riasztóan magas volt. Egy kezdő tanító fizetése 1947-ben 300 Ft volt, egy mérnöké 250 Ft körül mozgott, egy kezdő orvos 700 Ft-ot keresett.¹¹¹ Ha meggondoljuk, hogy akkoriban 1 kg cukor 7 Ft-ba, 1 doboz cigaretta 2 Ft-ba, 1 liter tej 1,10 Ft-ba, 1 liter benzin 1,60 Ft-ba került, világos, hogy a 180 forintos útiköltség sok családnak komoly anyagi terhet jelentett.¹¹² A költségeket vagy azok egy részét az egyházközség is átvállalhatta, ha a szülők nem tudtak fizetni, de ez gyakran félreértésekhez vezetett. Ennek következményeként nem is folyt be mindenhol a várt összeg. Domján János 1948. június 9-én, tehát egy jó hónappal a vonat indulása előtt, Pap Lászlónak írott levelében részletesen kifejti, hogy 2.245 Ft a kinnlévőség és ennek behajtása majdhogynem reménytelen.¹¹³ A gyermekeket szociális rászorultság alapján, illetve alultápláltság esetén válogatták be a csoportba. Ezután orvosi vizsgálaton estek át. Fertőző betegségben szenvedő gyermekeket nem engedtek kiutazni. Különösen a tébécések kiszűrésére helyeztek nagy hangsúlyt. A gyermekek hollandiai utazásához hozzájárult az amerikai magyarok pénzadománya is, melyet az Amerikai Magyar Református Egyház (Evangelical and Reformed Church) küldött.¹¹⁴

A Holland Vöröskereszt 11 vagonból álló különvonata a tervek szerint 1948. június 15-én indult volna holland kísérőkkel Budapestre,

¹⁰⁸ *Friss Ujság*, 1948. június 10., 2.

¹⁰⁹ Pap László levele baron Van Tuyll van Serooskerkenhez, Budapest, 1948. április 19. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

¹¹⁰ Pap László levele baron Van Tuyll van Serooskerkenhez, Budapest, 1948. május 26. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

¹¹¹ Németh József: Értelmiség és érdekvédelem 1944-1948. In: *História*, (1988/6), 72-74.

¹¹² Marton Ádám: Infláció, fogyasztói árak Magyarországon a második világháború után I. (1945-1968). In: *Statisztikai Szemle* 90/5 (2012 május), 373-393.

¹¹³ Domján János levele Pap Lászlónak, Budapest, 1948. június 9.

¹¹⁴ J. Hutchison Cockburn levele Pap Lászlóhoz, 1948. április 29. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

hogy az üdülésre váró 500 magyar gyermeket felvegye,¹¹⁵ de az indulás időpontját elhalasztották július 8-ra.¹¹⁶ A vonat végül július 11-én érkezett a Keleti pályaudvarra. A kísérők felét a hollandiai Vöröskeleszt adta, akiknek a vezetője F. C. Jaski, a másik felét a hollandiai magyar gyermeksegély akció adta, vezetőjük A. Van der Walle volt. Az 500 magyar protestáns gyermeket szállító vonatra 1948. július 12-én este 6-kor kezdték meg a felszállást a gyerekek, vagyis a vidékről érkezők aznap Budapestre tudtak utazni, nem kellett a fővárosban éjszakázniuk. A vonat utasai, 240 fiú és 260 leány egyházkerületi, illetve területi megszűtása a következő volt:¹¹⁷

Terület	Fiúk	Lányok
Tiszántúl	72	84
Tiszáninnen	21	38
Dunántúl	32	27
Vértesalja	19	22
Pest környéke	28	27
Budapest	69	61
Tartalék	21	29
Összesen:	262	288
Összesen: 550		

A vonat 20:35-kor indult Budapestről, a Keleti pályaudvarról. A vonat utasai között ott ült az akkor 11 éves, a listán 48. sorszámmal szereplő, debreceni Menyhárt Márta is. Akkor a kis Márta a Debreceni Református Dóczi Leánynevelő Intézet nyolcosztályos gimnáziumának elsős diákja volt. Emlékei szerint fülkés vagonokban utaztak. Az üléseket ki lehetett húzni, azon aludtak, hatan, nyolcan egy kupéban.¹¹⁸ A vonat Venlonál lépte át a német-holland határt, ahol a szervezők már várták a kis magyarok érkezését. A várakozó segítők között ott volt az amszterdami Vrije Universiteit teológus hallgatója, Hideg Loránt is, aki több magyar ösztöndíjassal együtt (Végh József, Kovács Ilona, Tüski István) tolmácsként segítette a munkát. Venloban autóbuszokra szálltak a gyerekek, és két táborban helyezték el őket: a Kamp Horst-Americában, illetve a Kamp Wellben. Itt öt

¹¹⁵ *Új Ember*, 1948.

¹¹⁶ Pap László levele baron Van Tuyll van Serooskerkenhez, Budapest, 1948. május 19. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

¹¹⁷ Holland gyermekvonat 1948 névjegyzéke. (MREZSLEV) 11. fond, 41. doboz.

¹¹⁸ Interjú MENYHÁRT Mártával, Debrecen, 2009. április 24.

napig karanténban voltak, és orvosi vizsgálatnak vetették alá őket, valamint mindenki kapott diftéria elleni oltást.¹¹⁹ A vonat július 19-én érkezett az utrechti főpályudvarra. Utrechtben egész fogadóbizottság várta a vonatot. Az utrechti kultúrpalota (Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen)impozáns épületében, ahol Liszt Ferenc és Johannes Brahms is koncertezett egykor, Van Tuyll van Serooskerken báró, a Hollandiai Egyházak Gyermekakciója (Interkerkelijk Bureau Pleegkinderen) helyettes elnöke, a kormány nevében a szociálpolitikáért felelős főtitkár, A. A. van Rhijn köszöntötte a gyermekeket. Az utóbbi szónok annyira az esemény hatása alatt volt, hogy köszöntője közben spontán felajánlotta a jelenlévőknek, hogy ő is befogad egy magyar gyermeket.¹²⁰ A holland protestáns egyházak nevében a református K. H. E. Gravemeyer (Hervormde kerk), illetve a „szigorú református” H. A. L. van der Linden (Gereformerde kerken) köszöntötte a jelenlévőket.¹²¹ Az 500 gyermek közül 350 Utrechtben maradt, a többiek tovább utaztak Haarlembe, ahonnan az Észak-Holland tartomány különböző településeire kerültek. Menyhárt Márta a protestáns többségű kisvárosban, Huizenben talált otthonra, a Gooi-tó (Gooimeer) partján. Ide busszal érkezett Márta (Lakatos Gabriellával és még néhány fiúval együtt). Mindenkit a templomba vittek, ahol a nevelőszülők várták a kis magyarokat. Mártát a háromgyermekes Van Es család fogadta be. A családfő, G. Van Es „Pokon” márkájú növénytápszereket és műtrágyát árusító, utazó ügynök volt. A „papa” szolgálati autójával állandóan úton volt, de gyakran vitte magával a feleségét és Mártát is. (A család három gyermeke már felnőtt volt, dolgozni jártak.) Ezért Márta sokat volt úton, volt Rotterdamban, Hágában és a tengerparton is. Lassan megtanulta a nyelvet is, persze csak konyhanyelv szinten. Az új környezethez lassan szokott csak hozzá, és a honvágy is nagyon erősen kínozza, hiányoztak a szülei. A holland ételeket nehezen szokta meg, de a bőséges reggeli, főleg a *hagelslag*gal, vagyis csokireszelékkel megszórt vajas kenyér nagyon ízlett neki. Gyakran rácsodálkozott a boltok bőséges kínálatára, az emberek kedvességére. Iskolába csak néhány napig járt, mivel nyelvtudás hiányában az oktatást nem tudta követni és csak elvonta az osztálytársak figyelmét a tanulásról, a nevelőszülők hamar kivették az iskolából. Vasárnaponként az egész család elment templomba. Az otthoniakkal rendszeres levelezésben állt.¹²²

A vonat 1949. január 19-én érkezett vissza Budapestre, 491 gyermekkel. A hiányzó 9 gyermek betegség miatt maradt kint a holland

¹¹⁹ Hideg Loránt: Egész Hollandia várta a magyar gyermekek érkezését. In:

Élet és Jövő, 1948. augusztus 7., 3.

¹²⁰ Hongaarse kinderen aangekomen. In: *Trouw*, 1948. július 20., 2.

¹²¹ Hongaarse kinderen aangekomen. In: *Trouw*, 1948. július 20., 2.

¹²² Interú Menyhárt Mártával, Debrecen, 2009. április 24.

nevelőszülőknél. A legnagyobb súlygyarapodás 22 kg, de átlagosan is 5 kg volt. A gyerekek ajándékokkal megrakodva tértek haza, a hollandok közel 2000 csomagot küldtek a vonattal Magyarországra.¹²³ A vonat még aznap éjjel, január 19-én, 23:00 órakor üresen indult vissza, hogy másnap Bécsben 500 osztrák gyermeket vegyen fel és vigyen Hollandiába.¹²⁴

A második református gyermekvonat indulását, mellyel újabb 500 gyermek utazott volna ki, 1948. szeptember 23-ra tervezték. A Dinnyés Lajos vezette kormány népjóléti minisztere, a kommunista Olt Károly ezt augusztusban engedélyezte is, de az engedély kiadása után néhány nappal behívták a minisztériumba Pap László helyettesét, és Olt közölte vele, a minisztérium minden külföldi gyermeküldötést leállított.¹²⁵

Hollandiában miniszteri rendelkezés alapján egy időben összesen 7.500 külföldi gyermek tartózkodhatott, de mivel a magyar 500 fős kvóta kiesett, helyére egy német gyermekekből álló, jóval népesebb, 2.500 fős csoport jutott hollandiai üdüléshez. Ők Berlin amerikai, brit és francia megszállási övezetéből érkeztek és 1948. november 23-án kaptak beutazási engedélyt a hollandoktól.¹²⁶

Összegzés

A második világháború utáni magyar gyermeküldötés tehát amelllett, hogy humanitárius és szociális szempontok alapján kétséget kizáróan szükséges volt, politikai színezetet is kapott. Az akció lezárása 1948 augusztusában egy új korszak kezdetét jelentette. Az egyházi iskolák államosítása, az MKP és a szociáldemokraták kényszerházassága, az egyházi vezetők háttérbe szorítása, majd elhallgattatása, börtönbe vetése (Ravasz László református püspököt 1948 áprilisában lemondatták, Ordass Lajos evangélikus püspököt koncepció perben ítélték két év börtönre, decemberben pedig Mindszenty bíborost is letartóztatták, ő életfogytiglant kapott), az ellenzéki politikusok emigrációba kényszerítése és a pártok felmorzsolása, a téészesítés programja (1948. augusztus 20.), az ipari üzemek államosítása után és a Vörös Hadsereg megszálló csapataival a háta mögött a Rákosi Mátyás által irányított kommunista vezetés igazán nyeregben érezhette magát. Ezért többé már nem volt tétje a gyermeküldötésnek mint választási propagandának.

¹²³ Pap László beszámolója a Magyar Református Konvent elnökségének, Budapest, 1949. február 2. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

¹²⁴ F. C. Jaski levele Pap Lászlónak, Hága, 1948. december 24. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

¹²⁵ Pap László levele Nettie Ross-Regeurnek, Budapest, 1948. 10. 19. (MREZSLEV) 11. fond, 42. doboz.

¹²⁶ Sintemaartensdijk: *De bleekneusjes van 1945...*, 282.

Azoknak a többsége, akik megjárták a gyermekvonatokkal Dániát, Svájcot, Hollandiát vagy Belgiumot, sokáig, gyakran életük végéig kapcsolatot tartottak a kinti nevelőszülőkkel vagy azok gyermekeivel. Számukra a többhónapos, gyakran féléves kinntartózkodás életre szóló élmény maradt.¹²⁷

---

¹²⁷ A második világháború utáni gyermekvonatokról lásd bővebben: Pusztai Gábor: Gyermekmentő akciók a második világháború után Magyarországon. In: Aalders, Maarten J., Pusztai Gábor, Réthelyi Orsolya (szerk.): *A gyermekvonatok. Élő hid Magyarországra, Hollandia és Belgium között az első világháború után*. Budapest, L'Harmattan, 2020. 163-193.

„...hogyan az ex-lex állapot megszűnjön”.

Hogyan lettek zsidó tanácsok a hitközségekből 1944 Magyarországon?

Veszprémy László Bernát

Historiográfia, kérdések és források

Ezen tanulmány a zsidó tanácsok létrejöttének kérdését vizsgálja 1944 Magyarországon. A téma szinte teljességgel feltáratlan a holokauszt hazai történetírásában, hiszen amennyiben a zsidó tanácsokról van szó, elsősorban a központi zsidó tanácsra és annak néhány vezetőjére koncentrálnak.¹ A vidéki zsidó tanácsok szinte teljességgel kívül esnek a holokauszt-kutatás érdeklődési körén, eltekintve a helytörténeti munkáktól, általában csupán létüket – vagy néha még azt sem – rögzítik. Jellemző módon az egyetlen olyan cikk, amely „zsidó tanácsokról” – és nem egyetlen tanácsról – beszél, illetve legalább komparatív áttekinti a fővárosi és vidéki tanácsokat és összehasonlítja szerepüket, egy Kovács Tamás történész által jegyzett ismeretterjesztő cikk.² Mindössze néhány történész – így Molnár Judit³ és Tyekvicska Árpád⁴ – azonosította futó megjegyzések erejéig a problémát, melyet ezen tanulmány feltárni és bizonyos mértékig megválaszolni kíván.

Alapvető kérdéseink a következők: hogyan jöttek létre a zsidó tanácsok a német megszállást követően? Milyen konfliktusokat okozott a hitközségi struktúra átalakítása? Milyen dilemmákkal néztek szembe a frissen kinevezett zsidótanácsok? Milyen kérésekkel fordultak a központi zsidó tanácshoz az átalakítással kapcsolatban, és az milyen válaszokat adott? Mennyire fedte le a korábbi hitközségi

---

¹ RANDOLPH L. BRAHAM: *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon.* 1. köt. (Budapest, Park, 2015³). 502-571.; SCHMIDT MÁRIA: *Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács* (Budapest, Minerva, 1990); *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez.* IV. köt. 1944. október 15.-1945. január 18. Szerk. Karsai Elek, Karsai László. (Budapest, Balassi, 2014).

² KOVÁCS TAMÁS: A zsidó tanácsok Magyarországon 1944-ben. *Rubicon*, 2013/4. 74-79.

³ MOLNÁR JUDIT: A Magyar Zsidók Központi Tanácsának megalakulása, működése. In: *Gettómagyarország 1944. A Központi Zsidó Tanács iratai.* Szerk. Frojimovics Kinga (Budapest, MZSL, 2002). 19-41, itt: 33-36.

⁴ SZEDERJESI CECÍLIA, TYEKVICSKA ÁRPÁD: *Senkiföldjén. Adatok, források, dokumentumok a Nógrád megyei zsidóság holocaustjáról.* (Balassagyarmat, NML, 2006), 44.

struktúrát a zsidó tanácsok új rendszere? Beszélhetünk-e egyáltalán zsidó tanácsokról a szó gyakorlati értelmében, vagy csupán papíron létrehozott szervezetekről volt szó? Itt helyszükében nem tudjuk tárgyalni az olyan kérdéseket, mint hogy kik vezették a vidéki zsidó tanácsokat, milyen felekezeti irányhoz tartoztak, milyen információkkal rendelkeztek a holokausztról, illetve hogy milyen mozgásterük volt.

A vidéki zsidó tanácsok történetének feltárása különösen nehéz feladat, hiszen a vidéki zsidóság döntő többsége – s gyakran a hitközségi épületek, zsinagógák is – megsemmisült, iratanyaga nem maradt fent. Ritkaságszámba mennek az olyan hitközségek, melyek relatíve kompakt iratanyaggal rendelkeznek, s még ezek esetében sem garantált, hogy pont a zsidó tanácsokra vonatkozó dokumentumok maradtak fent. Itt ugyan ilyen anyagokat hasznosítottunk – például a szegedi hitközség anyagát a Szegedi Zsidó Archívumból, illetve a hajdúnánási gettó anyagát a szakirodalom alapján –, ám fő forrásaink a vidéki hitközségek és tanácsok levelezése a központi tanáccsal, illetve utóbbi iktatókönyve, mely gazdag – ám fájóan tömör – címjegyzékét tartalmazza a beérkezett leveleknek.⁵

A vidéki zsidó tanácsok

A németek már március 19-én megjelentek a neológ Pesti Izraelita Hitközség (PIH) épületében (Síp utca 12), és kiadták az utasítást, hogy létre kell hozni a Magyar Zsidók Központi Tanácsát. Ennek elnöke, mint az jól ismert, Stern Samu, a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának (MIOI) és a PIH-nek elnöke volt, tagjai voltak még Pető Ernő PIH-elnökhelyettes, Boda Ernő PIH-elnökhelyettes, Wilhelm Károly PIH-elöljáró, Csobádi Samu, a neológ Budai Izraelita Hitközség elnöke, Kahan-Frankl Samu, az Ortodox Izraelita Központi Iroda elnöke, Freudiger Fülöp báró, a Budapesti Autonóm Ortodox Izraelita Hitközség elnöke, illetve Kahan Nison, a Magyarországi Cionista Szövetség elöljárója. A fentiekben nem is feltétlenül az irányzatbeli megosztás a lényeg, hanem a tény, hogy egy ember (Kahan) híján az összes tag a hitközségi struktúrából került ki. Bár a fentiek alapvetően ismertek a holokauszt-szakirodalomban, a vidéki zsidó tanácsok létrejötte már homályosabb kérdés. Stern március 28-ára hívta össze a neológ községkerületek elnökeit, s bár a szakirodalom sokáig ehhez kötötte a vidéki zsidó tanácsok létrehozását, mint látni fogjuk, más, vidéki gyűlések is létrejöttek, továbbá mindez nem adhat választ a nem neológ hitközségek zsidó tanácsá alakulásának

⁵ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratjai_1944_B_330/?pg=0&layout=s, A Központi Zsidó Tanács iktatókönyve. (Továbbiakban: KZST iktatókönyv).

jelenségére.⁶ Ráadásul az itt létrehozott országos szervezetből nem lett semmi, szervezeti alapokmányukat sosem fogadták el, csak átadták a németeknek, és az úgynevezett „Budapesti Nagytanács” – melyen részt vettek volna a községkerületi elnökök – sosem ült össze.⁷ Április 6-án a központi tanács német utasításra körlevelet intézett a vidéki hitközségi vezetőkhez, amelyben tájékoztatták őket a tanács megalakulásáról, 7-én pedig szintúgy német utasításra különböző adatokat (hitközség elnökének, rabbijának nevei, adófizetők száma, hitközség lélekszáma stb.) kértek.⁸ Főleg az utóbbiakra érkezett válaszok jelentik fontos forrását a vidéki zsidó tanácsoknak. Az erre adott válaszok jelentős részében a hitközségek már tanácsként azonosították magukat. A Budapesti Közlönyben április 22-én megjelenő rendelet ugyan a Magyarországi Zsidók Szövetsége alá helyezte az összes sárga csillag viselésére kötelezett embert, de ez nem adhat választ a vidéki tanácsok létrejöttére, hiszen azok részben már korábban létrejöttek.⁹ A zsidó tanácsok létrejöttének korai időpontjára még utalni fogunk. Előljáróban elég annyit leszögezni, hogy vidéki tanácsokat létrehozhattak a németek, a magyar közigazgatás, de alkalmanként más zsidó tanácsok is, kellőképpen kaotikus és jogilag bizonytalan helyzetet teremtve ezzel.¹⁰

1944 áprilisában 740 hitközséget számoltak össze fiókhitközségekkel, illetve egy városban, de különböző irányzatokhoz tartozó hitközségekkel együtt.¹¹ Megjelenés alatt álló tanulmányunkban 154 vidéki zsidó tanácsot azonosítottunk, azaz összevetve az iménti számmal 20,8% esetében vagy zsidó tanácsá alakult a hitközség, vagy legalábbis is létezett zsidó tanács a településen, ahol hitközség is létezett.¹² Természetesen felmerül a kérdés, hogy miképp vonták össze a

⁶ MOLNÁR: A Magyar Zsidók Központi Tanácsának megalakulása, működése. I. m. 23. skk.

⁷ MUNKÁCSI ERNŐ: *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához.* (Budapest, Renaissance, 1947), 34.

⁸ *Magyarországi Zsidó Hitközségek, 1944 április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán.* Szerk. Schweitzer József. (Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1994). Ez a kiadvány azonban közel sem teljes, ráadásul fontos válaszokat hagy ki, például a fejeéri hitközségek történetével kapcsolatban.

⁹ A m. kir. minisztérium 1.520/1944. M. E. számú rendelete a zsidók önkormányzata és érdekképviselője tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1944. április 22. 1-2.

¹⁰ VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT: Kik vezették a vidéki zsidó tanácsokat? *Múlt és Jövő*, megjelenés alatt. (2021).

¹¹ *Magyarországi Zsidó Hitközségek, 1944 április.* Szerk. Schweitzer. I. m. 773.

¹² VESZPRÉMY: Kik vezették a vidéki zsidó tanácsokat? I. m.

különböző irányzatokat. Erre sajnos nem sok forrás utal, ám valószínű, hogy a megváltozott helyzet igen hamar kibékítette az egyébként civakodó felekezeti irányzatokat. A beregszászi ortodox és neológ hitközségek közti feszültségek korábban országos sajtópolémiaakra adtak okot, ám Pásztor József MIOI-főtitkár március 20-i látogatásakor már arról beszélt a helyi ortodox hitközség elnöke, hogy „a legmesszemenőbb módon igyekszik a békét elősegíteni, tekintettel [...] arra, hogy időközben az egész ország zsidóságát érintő egyéb súlyos események következtek be”.¹³ Május 7-én iktatta a központi tanács a kiskunfélegyházi ortodox és neológ hitközség közös levelét 37 internált ügyében, a két hitközség láthatóan együttműködött.¹⁴ A neológ és ortodox – vagy egyéb – hitközségek összevonása azonban egyes esetekben nyilván továbbra is tudott feszültséget eredményezni, erre utal a celldömölki „zsidó vezető” kérése a központi tanács irányába, hogy az ortodox és neológ adminisztrációt vezethessék külön.¹⁵

A zsidó tanácsokkal kapcsolatban az egyik első szembeötlő jelenség, hogy számos néven léteztek. Ennek vonatkozásaira még ki fogunk térni a központi tanács kapcsán, itt előbb a vidéki tanácsok eseteit tárgyaljuk. A soproni zsidó tanács már április 9-i levelét is fejleces papírra írta, melyen az *Altesten Rat der Juden in Sopron* szerepelt, pecsétjük azonban nem volt.¹⁶ Pusztán a német megszállás korai napjainak kaotikus viszonyait illusztrálja, hogy április 10-én a soproni ortodox hitközség nevében is írtak a központi tanácsnak, Goldschmiedt Szigfrid hitközségi elnök aláírásából, a fejlécből és a pecsétből következően továbbra is hitközségnek tekintették magukat.¹⁷ Kemény Ármin, a komáromi Ács ortodox hitközségének volt elnöke április 10-én Ältesterként írt alá a központi tanácsnak írt levelében, és ekkorra már volt pecsétje is, rajta az *Ältestenrat der Juden Sitz in Ács* felirattal.¹⁸ Május 16-i iktatással a „balassagyarmati zsidók elhatárolt területeinek tanácsa” érdeklődött a központi tanácsnál a hitközségi alkalmazottak kifizetésével kapcsolatban.¹⁹ Bár korábban a központi tanács iktatókönyvében is „tanácsként” szerepelt, a veszprémi hitközség május 16-i iktatással ismét „hitközségként” írt adótarozás ügyé-

¹³ https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszammal_iktatokonyv_nelkul_1944/?pg=962&layout=s, 963.

¹⁴ KZST iktatókönyv, 328.

¹⁵ Uo. 304.

¹⁶ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_sopron_kongresszus/?pg=3&layout=s, 4.

¹⁷ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_sopron_ortodox/?pg=65&layout=s, 66.

¹⁸ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_komarom_ortodox/?pg=5&layout=s, 6.

¹⁹ KZST iktatókönyv, 382.

ben.²⁰ Egy a központi tanács által május 21-én iktatott levélben már a „szombathelyi hitközségek tanácsáról” volt szó.²¹ Mint látni fogjuk, a leggyorsabban a nyugati vármegyék zsidó tanácsai alakultak meg, általában német szervezetnevet vettek fel, értelemszerűen német parancsra. Ezek azon túlbuzgóságnak tudhatók be, mint amikor Pakson már jóval a sárga csillag kitűzését előíró áprilisi rendelet előtt, a megszállás első napjaiban követelték a sárga csillag viselését helyi német erők.²²

A fentiekből kiderül, hogy egyes zsidó tanácsok láthatóan továbbra is kitartóan hitközségként tekintettek magukra. A legkevesbé sem tűnik meglepőnek, hogy a balassagyarmati zsidó tanács a helyi ortodox hitközség iktatószámain folytatta az ügyintézését, így járhattak április 10-én már a 347. számú iratnál.²³ Dacára a fent idézett ácsi levélnek, Breuer Ármin, a közeli Guta ortodox hitközség elnöke április 11-én hitközségi elnökként felelt a központi tanácsnak, s nem utalt rá levelében, hogy zsidó tanácsá alakultak volna.²⁴ Bizonyos vidéki hitközségek továbbra is elláttak szigorúan hitközségi funkciókat, példának okáért tórák és kegytárgyak biztonságba helyezése érdekében kereste a központi zsidó tanácsot április 26. és 28. között a nagybányai, a hajdúhadházi és a kalocsai hitközség is.²⁵ A váci zsidó tanács május 24-én iktatott levelében még mindig hitközségi alkalmazottjaként tekintett Winkler Ignác pénztárosra, akinek internálása ügyében a központi tanácshoz fordult.²⁶ A szarvasi hitközség ugyanekkor iktatott levelében a jelek szerint hitközségként utalt magára.²⁷ Ez utóbbi valószínűleg felkelthette a központi tanács figyelmét is, ugyanis június 5-én már a következő tárgyú levelet iktatták a szarvasi hitközségtől: „Bejelenti [hogy] a Zsidó Tanács nem működik, listát mellékel a hitközség tagjairól”.²⁸ Május 25-én a szombathelyi zsidó tanács („Izr. hitközségek tanácsa, Szombathely”) Hirschler Árpád rabbi, „a szombathelyi izr. hitközség hitoktató rabbijának” munkaszolgálatra való bevonulása ügyében írt a központi

²⁰ Uo. 382. Nem világos, hogy melyik zsidó tanácsra utáltak így, a két gettóval rendelkező Veszprémben kettő volt.

²¹ Uo. 404.

²² VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT: *Gyilkos irodák. A magyar közigazgatás, a német megszállás és a holokauszt.* (Budapest, Jaffa, 2019), 115.

²³ SZEDERJESI, TYEKVICKSA: *Senkiföldjén.* I. m. 44.

²⁴ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_komarom_ortodox/?pg=22&layout=s, 23.

²⁵ KZST iktatókönyv, 233, 257, 261.

²⁶ Uo. 418.

²⁷ Uo. 419.

²⁸ Uo. 464.

tanácsnak.²⁹ A tapolcai zsidó tanács még június 4-én is a „Tapolcai izr. hitközség” fejlécű levelezőpapírt használta.³⁰ Június 11-én iktatták Budapesten a pápai zsidó tanács két levelét is, egyszer mégis „zsidó-vezető Pápa”, másodszer „zsidó tanács Pápa” néven jegyezték fel a beadót.³¹ A zavart fokozandó, június 18-án iktatták a „orth. hitközség Pápa” beadványát Breuer Gyula mentesítési ügyében.³² Vágvecseről (Nyitra és Pozsony k. e. e. vármegyék) Ruhig Nándor úgy írta alá levelét, mint „zsidó vezető, volt elnök”.³³ Somorjáról Goldmann Mór írt választ a központi tanácsnak, melyben magára „v[olt] hitk[özségi] elnökként” utalt, ám nem jelezte, hogy zsidó tanács alakult volna a településen.³⁴ Eközben egy másik zsidótanács-elnök így írta alá levelét: „Felcsút község kijelölt Judenältesterje a volt hitközségi elnök: Mühlrad Lajos [...]”.³⁵ Pap Róbert, a szegedi hitközség elnöke – egyben XXII. községkerületi elnök – március 30-án azzal a kéréssel fordult a szegedi postához, hogy ne kapcsolják ki a telefonjukat, mert fontos beszélniük a községkerületi taghitközségekkel.³⁶ Ő tehát még a községkerületi rendszer fennmaradásában is reménykedhetett.

Bizonyos esetekben úgy tűnik, hogy nem a hitközség, hanem valamilyen egyéb zsidó szervezet alkotta a zsidó tanács „magját”. Április 6-án az ungvári Pártfogó Iroda fejléce alatt és pecsétjével, ám egyértelműen a helyi zsidó tanács nevében jelentették a MIOI-nak, hogy – többek között – „úgy a Pártfogó Iroda, mint a Népkonyha, valamint az itteni hitközségek működéseiket zavartalanul folytatják”.³⁷ (Mindez sajátos megfogalmazása volt annak, amit visszaemlékezők egybehangzóak állítanak: a németek a megszállást követően azonnal súlyos összegre sarcolták a helyi hitközségeket).³⁸ A komáromi zsidó tanács április 27-én írt a központi tanácsnak: „Magyar Izraeliták Pártfogó Irodájának 15. Körzeti Központja, Komárom” fej-

²⁹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_D_8_1_Vegyess/?pg=57&layout=s, 58.

³⁰ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_D_8_1_Vegyess/?pg=95&layout=s, 96.

³¹ KZST iktatókönyv, 484-485.

³² Uo. 513.

³³ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_pozsony_ortodox/?pg=14&layout=s, 15.

³⁴ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_pozsony_ortodox/?pg=47&layout=s, 48.

³⁵ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_fejer_kongresszus/?pg=69&layout=s, 70.

³⁶ *Szegedi Zsidó Archivum* (továbbiakban *SzZsA*), II.5. 1944 iktatott iratok.

³⁷ https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszammal_iktatokonyv_nelkul_1944/?pg=1044&layout=s, 1045.

³⁸ DEGOB, 46, 88, 810.

lécet tollal durván kisatírozták, mellé az „Ältestenrat der Juden Sitz in Komárom” pecsét került, de a lap alján kétnyelvű körpecsét is szerepelt, benne az „Ältestenrat der Juden”, „zsidóvezető”, „Komárom” szavakkal, kis Dávid-csillaggal ellátva.³⁹ Noha Mohácson Fischer Ernő, a neológ hitközség elnöke volt a zsidó tanács feje, a központi tanács által május 26-án iktatott levelüknél a „beadó neve” alatt a következő szerepel: „Mohácsi Szentegylet (Zsidó Tanács)”.⁴⁰ A központi tanács persze sokszor nem rendelkezett pontos információkkal a vidéki tanácsokról. Érdekfeszítő az az iktatókönyvi bejegyzés, mely szerint a pásztoi izraelita hitközség az Egerben létesítendő tanácsra ad (!) felvilágosítást. (Pászto ma Nógrád, 1950-ig Heves része volt).⁴¹

A kezdeti káoszra egyéb dokumentumok is utalnak. A zsidó tanácsok fogalma teljességgel új volt a hitközségek számára, és annak ellenére, hogy gyakran ők maguk is felvették ezt a formát, nem feltétlenül tudták, mi is az. A hajdúnánási hitközség egyenesen jegyzőkönyvbe foglalta a központi tanács megalakulásának hírére, hogy e „Tanács rendeltetése és hatásköre pontosan körül [sic!] nem jelölhető meg”. Ennek ellenére még aznap ők is tájékoztatták a polgármestert, hogy zsidó tanácsá alakultak.⁴² Hamburger Sándor veszprémi hitközségi elnök láthatóan a MIOI-tól érdeklődött a hitközség jogállása iránt. A március 29-i válasz szerint „hivatkozással e hó 26-án kelt b. levelére, értesítjük Elnök Urat, hogy a magyar zsidóság közjogi helyzetére és szervezetére vonatkozó kormányrendelet értesülésünk szerint rövidesen meg fog jelenni, amely az összes kérdéseket szabályozni fogja”.⁴³

A központi zsidó tanáccsal folyamatosan vették fel a kapcsolatot a vidéki zsidó tanácsok, a székesfehérvári tanács levele például április 10-én került iktatásra.⁴⁴ Ezt követően április 11-én iktatták a kolozsvári izraelita hitközség levelét „zsidó tanács megalakulása ügyében”.⁴⁵ Logikusnak tűnik azonban, hogy más, „hitközség” néven jelentkező közösségek is zsidó tanácsként működtek már ekkorra. A jelek szerint központi zsidó tanács intenzív levélforgalmat bonyolított a vidéki tanácsokkal, csak április 12-én iktatták a soproni, bátorkeszi, salgótarjáni, veszprémi, gyöngyösi, győri, losonci, kassai hitközségek

³⁹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratjai_1944_D_8_1_Vegyesh/?pg=132&layout=s, 133.

⁴⁰ KZST iktatókönyv, 429.

⁴¹ Uo. 304.

⁴² BENOSCHOFKY ILONA: A hajdúnánási gettó megmaradt iratai. *Új Élet*, 1970. október 1. 4.

⁴³ https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszammal_iktatokonyv_nelkul_1944/?pg=914&layout=s, 915.

⁴⁴ KZST iktatókönyv, 12.

⁴⁵ Uo. 21.

tájékoztatási kérelmét.⁴⁶ A szituáció egyesek számára láthatóan nem volt egyértelmű, a kecskeméti hitközség levelét, melyben sürgönyileg kért választ tanácsalakítás tárgyában, április 27-én iktatta a központi tanács.⁴⁷ Jellemzőnek tűnik, hogy a kecskeméti tanács a május 10-én a szegedi tanácsnál kellett hogy érdeklődjön: ők hogyan alakultak meg, ki nevezte ki a tanácsot, milyen privilégiumokat élveznek, a Chevra Kadisa tagjai élveznek-e privilégiumokat, és a mentesítéseket a magyar vagy a német hatóságok adták.⁴⁸ Dunaszerdahelyről Wetzler József, az ortodox hitközség volt elnöke, ekkor már „zsidóvezető” „fel[világosítást] kér a dunaszerdahelyi hitközség és a Zsidó Közp. Tanács közötti jogviszonyra nézve”.⁴⁹ A központi tanáccsal egyéb ügyekben is érintkeztek. A marosvásárhelyi zsidó tanács láthatóan megpróbálta felvenni a kapcsolatot a pénzügyminisztériummal, táviratukat a központi zsidó tanácsnak is mellékelték.⁵⁰ A szigetvári hitközség automatikusan a központi tanácshoz fordult sárga csillagok kérése ügyében – 250 darabot igényeltek a hitközség számára –, ezt a felelősséget azonban a központi tanács elhárította.⁵¹

Ugyan itt nincsen hely – és a források hiányában még nem is lehetséges – ezen jelenség teljes feltárására, ám ismert a regionális zsidó tanácsok jelensége is Magyarországon. Ilyen esetek ismertek Győről és Székesfehérvárról, illetve utalások szintjén feltételezhető, hogy másutt is – legalább ideig-óráig – terveztek hasonlókat. Valószínűnek tűnik, hogy a legelső ilyen regionális tanács Győrött jött létre. Erről legelőször Halphen Jenő nagykanizsai „zsidóvezetőnek” Bakonyi László MIOI főtitkár által írt, április 11-i válasza beszélt: „a győri német hatóság [...] a Dunántúlon a hitközségeket megszüntette és Győr székhellyel körzeti zsidó vezetőt rendelt ki [...]”.⁵² Kiemelkedően fontos továbbá a komáromi Kolta ortodox hitközsége volt elnökének, Buchinger Izidornak április 12-i levele a központi tanácsnak: „Kérem szíveskedjék velem azonnal közölni, hogy a III. 22-i érsekújvári gyűlésen Biringer János győri zsidóvezető által összehívott gyűlés és annak határozatai továbbá is kötelezők-e reánk, ti. azon engemet bíztak meg, mint a koltai izr. anyahitközség és az ahhoz tartozó

⁴⁶ Uo. 62-77.

⁴⁷ Uo. 255.

⁴⁸ MOLNÁR: A Magyar Zsidók Központi Tanácsának megalakulása, működése. I. m. 35.

⁴⁹ KZST iktatókönyv, 187.

⁵⁰ Uo. 256.

⁵¹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszammal_iktatokonyv_nelkul_1944/?pg=973&layout=s, 974-975.

⁵² https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszammal_iktatokonyv_nelkul_1944/?pg=1061&layout=s, 1059-1062.

fiókhitközségek vezetésével, mint azoknak Aeltestenrátját [sic!].”⁵³ Ebből megtudjuk, hogy a győri tanács vezetője, Biringer János már március 22-én (!) hitközségi gyűlést hívott össze Érsekújváron, nyilvánvalóan az észak-nyugati vármegyéket érintve. Hasonlóan érdekfeszítő a veszprémi Várpalota ortodox hitközség április 13-i levele a központi tanácsnak, mely szerint március 22-én sürgőnyi felhívásra Veszprémbe ment hitközségi küldöttük, ahol a győri zsidó tanács vezetőjének utasításait jegyzőkönyvbe foglalta és átvette. E szerint „az izr. hitközséget mint ilyet megszüntetik, a régi vezetőség helyébe egy 5 tagú Áltestenrat állítandó [...]”.⁵⁴ Ezek szerint Biringer két gyűlést is tartott két nappal a német megszállás után. A központi tanács a községkerületek vezetőit március 28-án hívta össze Budapestre, így elmondható, hogy az érsekújvári és a veszprémi – szakirodalomban teljességgel ismeretlen – gyűlés majdnem egy héttel hamarabb lezajlott.

A szakirodalom szerint Esztergomban szintúgy március 22-én megjelent két „ismeretlen zsidó” Győrből, és létrehozták a zsidó tanácsot azzal a hírrel, hogy a németek Győrött ezt már követelték. A szakirodalom szerint ezen döntésüket később a polgármester megerősítette.⁵⁵ A fentiekből nyilvánvalónak tűnik, hogy Biringer nem csak Győr, Moson és Pozsony k. e. e. vármegyék területén ténykedett, az itt említett települések Nyitra és Pozsony k. e. e. vármegyék, illetve az ekkor még különálló Komárom vármegye és Esztergom vármegye területén is feltételezik Biringer tevékenységét. Itt azonban nem ér véget a sor. Különösen fontos Breiner Richárd szentgotthárdi neológ hitközségi elnök április 10-i levele, melyet érdemes részletesen idézni: „A napilapokból, de még az Önök f. hó 6-i soraiból azt látjuk, hogy a Magyar Zsidók Központi Tanácsa a felsőbb hatóságok által kirendelt szerv, amely szerv rendelkezéseit tartozunk betartani. Éppen ezért és miheztartásunk végett kérjük szíves sürgős tájékoztatásukat, hogy ugyanekkor mily hatáskört tölt be a Győri Aeltestenrat (Biringer János zsidóvezető) valamint a Szombathelyi Aeltestenrat (Dr. Wesel Imre), mert hol egyik, hol másik Aeltestenrat hív fel bennünket különböző iratok, kimutatások stb. beküldésére, és mert nem szeretnénk sem magunknak, sem másoknak kellemetlenséget szerezni azzal, hogy beküldjük, avagy nem teljesítjük a kívánalmakat, de meg

⁵³ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_komarom_ortodox/?pg=31&layout=s, 32.

⁵⁴ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_veszprem_ortodox/?pg=42&layout=s, 43.

⁵⁵ *A magyarországi holokauszti földrajzi enciklopédiája*. I. köt. Szerk. Randolph L. Braham. (Budapest, Park, 2007.), 435. Az erre vonatkozó primer iratokat nem sikerült fellelni a *Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltárában*.

tudnunk kell [sic!] végeredményben, hogy mely szervnek tartozunk megfelelni, tehát kérjük Önöket, hogy mindezekről bennünket tájékoztatni szíveskedjenek, és amennyiben fenti szervek[hez] (Aeltestenratok) nincs közünk, úgy ezeket is ennek megfelelő értelemben értesíteni szíveskedjenek.”⁵⁶ Ez tehát Vasra is kiterjesztené Biringer hatáskörét, annál is inkább, mivel a szombathelyi „hitközség” központi tanács által április 28-án iktatott levele szerint új elnököt választott Zalán Ferenc személyében, aki egyben a külön akció keretében deportált korábbi községkerületi elnök és zsidótanács-elnök, Wesel utódja is lett a helyi tanács élén.⁵⁷ Emellett pedig ismert még Szegő Miklós április eleji levele, melyben arra panaszkodott, hogy „Veszprém megye tekintetében Biringer győri Aeltester lett kirendelve, míg én csak a fejérmegyei és szfehévári ügyeket vezetem”.⁵⁸

Akárcsak Biringernek, úgy a már említett Szegő Miklós székesfehérvári tanácselnöknek is világos szerepe volt a hitközségek felosztatásában. Frenkel Ernő bicskei anyakönyvvezető rabbi írta a központi tanácsnak április 7-én, hogy „tisztelettel jelentem, hogy Girzick Untersturmführer úr Székesfehérváron lévő jegyzőkönyvünk szerint 1944. március 30-iki hatállyal hitközségünket feloszlatta és Dr. Szegő Miklós fejérmegyei Judenältester engem nevezett ki bicskei és környéki zsid[ó]k Judenältesterévé. Az ügyeket tehát ennek megfelelően most én vezetem”.⁵⁹ „Dr. Szegő Miklós Fejérmegyei Judenältestere felhívása folytán tisztelettel közlöm, hogy Sárkeresztúr község hitközségi elnöke a felosztatás előtt én voltam, ugyancsak én vagyok a jelenlegi Judenältester is” – írta Lusztig Adolf április 11-én.⁶⁰ Szegő április 7-én írt levelet a MIOI-nak, melyben beszél továbbá bizonyos fejéri és somogyi települések hitközségei felosztatásának nehézségeiről: „Sokat próbálkoztunk a szabadhídvégi hitközséggel. Ott tényleg senki sem vállalta az elnökséget. Megszüntetni nem tudtuk, mert megvolt a kántor-metsző. Úgy szoktuk az ügyeket időnként rendezni, hogy valaki kiment és átmeneti rendet csinált. Legokosabb volna, ha most hatalmi szóval az egész hitközséget Enyinghez kapcsolni, azzal, hogy Slamovits [Mór] maradjon ott Mezőkomáromban, mint metsző, és az enyingi Aeltester szedje be a zsidóságtól a járulékokat”.⁶¹

⁵⁶ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_vas_kongresszus/?pg=35&layout=s, 36.

⁵⁷ KZST iktatókönyv, 271.

⁵⁸ https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszammal_iktatokonyv_nelkul_1944/?pg=1052&layout=s, 1053.

⁵⁹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_fejer_kongresszus/?pg=25&layout=s, 26.

⁶⁰ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_fejer_kongresszus/?pg=103&layout=s, 104.

⁶¹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_ikta-

Ugyan nem teljesen világos, hogy miért nem lehetett feloszlatni egy kántorral és metszővel rendelkező hitközséget, de a dokumentumból világos, hogy amennyiben a felosztatást egy másik zsidó tanács, itt éppen a székesfehérvári intézte, az adott hitközség nemet mondhatott a „tanácsosodásra”, ám a felosztatást így sem kerülhette el. Érdekeség, hogy Szabadhídvég 1950-ig Somogyhoz tartozott, tehát Szegő hatásköre eleméletben ide nem terjedt volna ki.

Április 12-én a központi tanács már a székesfehérvári rendőrséggel levelezett „Fehér és Veszprém vármegyék zsidó tanácsa elnökének”, Szegőnek korábbi őrizetbe vétele tárgyában.⁶² Május elején Fejér és Veszprém megyék székesfehérvári székhelyű „zsidó-vezetője” – ekkor nyilván Szegő helyettese, Neuhauser Imre – Szegő őrizetbe vétele tárgyában írt levelét május 5-én iktatták.⁶³ Május 9-i iktatással „Székesfehérvár város és Fejér és Veszprém vármegyék zsidó vezetője” reklamálta a központi tanácsnál, hogy Burg Andor siófoki „zsidó vezető” bizonyos előlegezett összeget nem kapott meg, ám konkrétabb információt nem jegyeztek fel.⁶⁴ Nem világos, hogy ezt a levelet ki írta. Végül május 12-én jelentette Szegő, hogy teendőt újból átvette.⁶⁵ (A két vármegye együtt említése nem meglepő, ugyanis a XI. községkerület ezeknek területét fedte le, ám áprilisban Veszprém még Biringér alá tartozott, jelezve a községkerületi rendszer gyakorlati szétesését).

Más források utalnak arra, hogy egyéb településeken is felmerült egyfajta helyi, nagyobb adminisztratív kiterjedésű zsidó tanács létrehozása. A szegedi hitközség budapesti központi tanács által április 23-án iktatott levelében a „szegedi központi zsidó tanács” megalakulását jelentette be.⁶⁶ Mandel Sándor, a szolnoki neológ hitközség elnöke, egyben a XVI. izraelita községkerület elnöke ismeretlen időpontban tudakolta a MIOI „Főtitkár ur[á]tól”, hogy kell-e vidéken is zsidó tanácsokat létrehozni, erre ugyanis felszólítást nem kapott.⁶⁷ Ugyanő április 8-án már arról írt a központi tanácsnak, hogy „Jász Nagykun Szolnok vármegyéhez tartozó összes neológ vagy orth.

---

toszammal_iktatokonyv_nelkul_1944/?pg=1052&layout=s, 1053.

Slamovits azonosítható a következő irat alapján: https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_az_orzagos_izraelita_iroda_iktatonaploja_76356-79000_1941-1942/?pg=101&layout=s, 102.

⁶² https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_B_330/?pg=436&layout=s, 77.

⁶³ KZST iktatókönyv, 328.

⁶⁴ Uo. 343.

⁶⁵ Uo. 359.

⁶⁶ Uo. 186.

⁶⁷ https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszammal_iktatokonyv_nelkul_1944/?pg=1278&layout=s, 1279.

hitközségek elnökeit a legsúlyosabb felelősség terhe alatt felhívtam, hogy a Központi Tanács utasításait úgy maguk, mint szórványaik haladéktalanul és pontosan hajtsák végre”.⁶⁸ Darvas Mór, a marosvásárhelyi status quo hitközség elnöke ugyanilyen értelemben tájékoztatta a vármegye hitközségeit.⁶⁹

A központi tanáccsal való levelezés helyénvaló értelmezéséhez természetesen kell tudni „olvasni a sorok között”, hiszen nem lehetett mindent leírni, amit közölni akartak a vidéki zsidó vezetők. Unger Gyula győri neológ hitközségi elnök április 1-jén kért segítséget tisztázatlan ügyekben a MIOI főtitkárától. Levelében ezt írta: „[N]em kérek írásban feleletet, hanem ha van rá mód és lehetséges tényleges segítséget. Naponta vannak olyan jelenségek, amelyek nem egyeztethetők össze kötelezettségeinkkel.” Ugyanitt utalt még arra is, hogy a Budapestre utazás egyeztetés céljából „veszélyes” dolog, s hogy ahhoz „türelem”, és „ami még fontosabb, idegek” kellenek.⁷⁰ A levél ki nem mondott részeiből voltaképpen többet tudunk meg, mint a kimondottakból: Unger figyelmezteti levelezőtársát, hogy ne írja le gondolatait és terveit, sőt még a tárgyalt problémát is félt megnevezni. Hasonlóan fontos az implicit jelzés, miszerint lemondását fontolgatja („nem egyeztethetők össze kötelezettségeinkkel”). Farkas Bernát ungvári status quo rabbi április 5-i, MIOI-nak küldött rövid levelében homályosan mert csak utalni rá, hogy „a helyzet sok mindenben megváltozott”.⁷¹ Világosnak tűnik a nagyváradi hitközség leveléből, melyet április 6-án írtak a MIOI-nak, s melyben a város területén szabad mozgást biztosító, a németek által is elfogadott igazolványokat kértek, hogy a vidéki zsidó tanácsok vezetői sem érezték magukat biztonságban.⁷² Katona Dávid, a szegedi zsidó hitközség volt jegyzője, a zsidó tanács tagja ugyanaznap jelezte Pap számára: bár felmerült, hogy meg kéne hirdetni az istentiszteleteket a lapokban, „véleményem szerint talán jobb, ha semmiféle hirdetményt nem teszünk közzé”.⁷³ A vidéki vezetők között uralkodó félelemre utalhat, hogy Vida Dezső mohácsi hitközségi elnök és neje, Wolf Lili március

⁶⁸ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_jasz_kongresszus/?pg=86&layout=s, 87.

⁶⁹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_maros_torda_statusquo/?pg=4&layout=s, 5.

⁷⁰ https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszammal_iktatokonyv_nelkul_1944/?pg=990&layout=s, 991.

⁷¹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszammal_iktatokonyv_nelkul_1944/?pg=1036&layout=s, 1037.

⁷² https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszammal_iktatokonyv_nelkul_1944/?pg=1068&layout=s, 1069.

⁷³ *SzZsA*, II.6.b. Pap Róbert hagyatéka. Hadviseltek bizottsága c. doboz.

26-án közösen öngyilkosok lettek,⁷⁴ Lenkei Emil esztergomi neológ hitközségi elnök pedig egészségügyi okokra hivatkozva április 10-én lemondott.⁷⁵ Ennél különösebb példák is ismertek: a bihari Bagamér ortodox hitközségének május 8-án iktatta levelét a központi tanács, mely szerint a hitközség megszűnt, és „az összes zsidót elvitték”.⁷⁶ A szakirodalom tükrében ugyanis a hitközség tagjait, 91 főt május 28-án szállították el Nagyváradra.⁷⁷ A két időpont között valamiért a hitközség letagadta tulajdon létét; hogy miért, nem tudjuk.

A központi zsidó tanács

A háborút követően a pesti izraelita hitközség vezetése igyekezett teljességgel különválasztani a hitközséget a zsidó tanácstól, azt a benyomást keltve, hogy a zsidó tanács egy a hitközségtől teljesen külön álló valami volt. Ennek az emlékezetpolitikai bravúrnak igen jó forrása a Budai Izraelita Hitközség felszabadulás utáni, 1945. június 10-i jegyzőkönyve, ahol Földes István, a központi zsidó tanács tagja, a zsidó tanács szociális osztályának (július 1-je utáni) vezetője „rámutat a kritizálók alapvető tévedéseire, akik a tanácsi ügyvitelt a Pesti Izraelita Hitközség működésével tévesztik össze és leszögezi, hogy a Pesti Hitközség működését 1944. március 20-án kívülálló erőhatalom lehetetlenné tette [...]”.⁷⁸ Munkácsi Ernő emlékiratában négy részre osztja a központi zsidó tanács történetét: 1944. március 20-tól május 1-ig, majd május 1-től (a Magyarországi Zsidók Szövetségének megalakulásától) körülbelül július 7-ig, majd július 7-től október 15-ig, s végül október 15-től a felszabadulásig.⁷⁹ (Itt konzekvensen a központi zsidó tanács nevet használjuk időponttól függetlenül). A PIH esetében 1943-as adatai alapján nyilvánvalóan az ország legnagyobb hitközségéről volt szó: ekkor 9 zsinagóga és 21 imaház, 20 pap, 73 hitoktató és 64085 adóköteles tartozott alá.⁸⁰

A vidéki hitközségek és zsidó tanácsok iratanyaga arról is tanúskodik, milyen zavaros volt a központi tanács jogállása a kezdetekben. Pap szegedi hitközségi elnök először meghívót kapott a Síp utcai

⁷⁴ https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszammal_iktatokonyv_nelkul_1944/?pg=978&layout=s, 979.

⁷⁵ https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszammal_iktatokonyv_nelkul_1944/?pg=1097&layout=s, 1098.

⁷⁶ KZST iktatókönyv, 335.

⁷⁷ *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Szerk. Braham. I. m. 1. köt. 306.

⁷⁸ https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_hitkozsegek_buda_1945_1950/?pg=1&layout=s, 2.

⁷⁹ Munkácsi: *Hogyan történt?* I. m. 59.

⁸⁰ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratjai_1944_B_147/?pg=7&layout=s, 8.

gyűlésre, majd a meghívót követően március 24-én magyarázat is érkezett, mely szerint „e hó 20-ika óta állandó tárgyalásban vagyunk a német katonai hatóságokkal, amelyek a legnagyobb súlyt helyezik arra, hogy az ország izraelita lakossága pánikmentes hangulatban, nyugodtan folytassa nemcsak magánéletét, hanem hitéleti, szociális és kulturális tevékenységét is. Ennek elérése végett az egész országra kiterjedő hatáskörrel megalakult a Magyar Zsidók Központi Tanácsa, amely további, de rangsorban utána következő intézőszerv gyanánt egy országos bizottság megalakítását fogja foganatosítani. Ezért vált szükségessé, hogy a bevezetőben jelzett tanácskozást megtartsuk. Nagyon kérjük, méltóztassék meghívásunknak okvetlenül eleget tenni, mert a mai nehéz napokban az egész zsidóság sorsdöntő érdekei fűződnek a zsidóság kellő megszervezéséhez és a pánikmentes hangulat fenntartásához”. A levél a MIOI fejléces papírján érkezett, a Magyar Zsidók Központi Tanácsának nevében írta alá Stern.⁸¹ Március 28-án ismét igazolta a központi tanács, hogy Pap a német hatóság részéről utazási engedélyt kapott, ez a levél a PIH fejlécén, a Magyar Zsidó Központi Tanács (sic!) nevében, a MIOI pecsétjével ellátva érkezett.⁸²

Ezek ugyan még a német megszállás utáni első napok során íródtak, ám a központi tanács pontos megnevezése később sem vált világossá. A megnevezés sokak számára gondot jelentett, egy olvashatatlan vezetéknevű Izidor érdeklődő levelében – tévesen – Országos Izraelita Központi Tanácsnak nevezte a központi tanácsot.⁸³ Fülöp József altiszti munkára jelentkezett, levelét a „Tekintetes Izr. Hitközség Ötös Tanácsának” címezte, bár hogy az ötös számot honnan vette, nem világos.⁸⁴ Virányi Gyuláné április 19-én írt levelet a MIOI-nak férje, a kecskeméti hitközség titkárának letartóztatása tárgyában. Levelében sürgős eljárást kért az ügyben „az orsz. iroda vagy az Országos Tanács” részéről.⁸⁵ Székely Aron szabadkai ügyvéd április 24-én fordult a MIOI-hoz azon ügyben, hogy a szabadkai hitközséget rabbijával együtt Topolyára internálták. Gépelt levelének végére tollal még odaírta, hogy „ezen ügyben a Központi Tanácshoz is fordulok”.⁸⁶ Utóbbi megjegyzése teljességgel felesleges volt, hiszen a MIOI is a

⁸¹ SzZsA, II.6.b. Pap Róbert, B. dob.

⁸² Uo.

⁸³ https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszammal_iktatokonyv_nelkul_1944/?pg=1629&layout=s, 1630.

⁸⁴ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrtai_1944_B_150/?pg=183&layout=s, 184.

⁸⁵ https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszammal_iktatokonyv_nelkul_1944/?pg=1183&layout=s, 1184.

⁸⁶ https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszammal_iktatokonyv_nelkul_1944/?pg=1224&layout=s, 1224-1225.

központi tanácsba integrálódott. Grüner Ármin, magyarkanizsai neológ hitközségi elnök nem volt biztos benne, hogy hova címezze válaszat a központi zsidó tanács vidéki hitközségek felmérésére szolgáló kérdőívére, ezért megküldte azt a zsidó tanácsnak, illetve „a rend kedvéért” az Országos Irodának is.⁸⁷

Persze hogyan kellett volna tudniuk vidéken, mi a helyzet a központi tanáccsal, ha ezt még a központi tanácsban sem tudták? Április 2-án láthatóan még a saját nevével sem volt tisztában a központi tanács, ugyanis a kispesti hitközség érdeklődésére, miszerint tarthat-e üléseket a hitközség, „Zsidók Budapesti Központi Tanácsaként” feleltek.⁸⁸ Egészen különös a központi tanács május 5-i levele, melyet a „Pesti Izraelita Hitközség Tekintetes Elöljáróságának” címzett: e szerint Chinuch Neorim egyesület beadványát küldi át számukra „illetékesség folytán”.⁸⁹ Az iménti irat különös mivoltát nem csak az demonstrálja, hogy lényegében önmagával levelezett a központi tanács, hanem az is, hogy a levelet a „Pesti Izraelita Hitközség Elöljáróságának” iktatópecsétjével iktatták, ugyanazzal, amivel egyébként a központi tanács számára érkező leveleket is.⁹⁰ Érdekes módon a MIOI iktatószámmal rendelkező iratai között szerepel egy május 15-i levélfogalmazvány, melyet a győri hitközségnek címeztek mentességi igazolvány tárgyában, s melyet a levélíró „A Magyar Zsidók Központi Tanácsa és A Magyarországi Zsidók Szövetségének Ideiglenes Intéző Bizottsága”⁹¹ nevében” tervezett aláírni.⁹² (Utóbbi szervezetnév elméletben az előbbit váltotta, de a levélíró nyilván biztosra akart menni).

A központi tanács teljes működését ad hoc szervezés, jogilag bizonytalan lét és káosz jellemezte. Egy a központi tanács szociális osztályán készült befejezetlen szeptemberi memorandum fájlalta, hogy a magyarországi zsidóság vezetése nem demokratikus (hanem „felülről kinevezett”), nem rendelkezik megfelelő hierarchiával, az intézmények párhuzamosan dolgoznak („esetleg csak a végtelenben találkozz[anak]”), továbbá a központi tanács nem rendelkezik alapsza-

⁸⁷ https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_iratok_bacs_kongresszus/?pg=71&layout=s, 72.

⁸⁸ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratjai_1944_B_150/?pg=402&layout=s, 403.

⁸⁹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratjai_1944_B_150/?pg=668&layout=s, 669.

⁹⁰ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratjai_1944_B_150/?pg=292&layout=s, 293.

⁹¹ Mivel a Magyarországi Zsidók Szövetségének alapszabályát sosem hagyták jóvá, ezért végig ezen a néven írták alá irataikat. Lásd: Molnár: A Magyar Zsidók Központi Tanácsának megalakulása, működése. I. m. 33.

⁹² https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_iktatott_iratok_iktatoszammal_iktatokonyv_nelkul_1944/?pg=1329&layout=s, 1330.

bállal. Utóbbi ki kell sűrgetni, „hogy az ex-lex állapot megszűnjön”.⁹³ Egy olyan pitiánernek tűnő ügy, mint Braun Margit magyar-német nyelvű gépirónóként való alkalmazása, láthatóan dilemmákat okozott az átalakulófélben lévő hitközségnek. Az április 10-i ügy hátán az „előadói előterjesztés” rovatba tollal a következőket írta valaki: „Ki az előadó? Ki vállalja a felelősséget?”⁹⁴ Az új osztályok⁹⁵ létrehozása és átszervezése, a vidéki hitközségekkel való levelezés rengeteg energiát kötött le, egy dokumentum szerint megesett, hogy a zsidó tanács egyik asszisztensőjének 19 órás munkanapja volt.⁹⁶

A régi hitközségi alkalmazottak jelentős részét egyszerűen átvette a zsidó tanács. Valószínűleg sokak élményét mondta el Eppler Erzsébet, a német megszálláskor 23 éves könyvtáros DEGOB-jegyzőkönyvében: „1942. október 1. óta a Pesti Izr. Hitközség I. sz. könyvtárában, mint könyvtári tisztviselő álltam alkalmazásban. [...] 1944. március 19-én [...] utasított dr. Munkácsi Jenő [sic! Ernő], a hitközség titkára, hogy jelentkezsem szolgálatételre a hitközség központi székházában, mert előre láthatólag szükség lesz német levelezőre.”⁹⁷ Náthán Erzsébetet, aki június végéig a Kelemen utcai otthon vezetője volt, „munkája feleslegessé válása” okán áthelyezték a zsidó tanács élelmezési osztályára.⁹⁸ A korábbi hitközségi alkalmazottak átvétele mellett egyenesen bővítésekre is sor került. Erre a központi tanács már március 23-án utalt a „templomi vezetőségnek” írt körlevelében, melyben megemlítette, hogy belső választmányai létszámukban nagyobbak lesznek.⁹⁹ S bár ezt utólag biztosan sokan letagadták, bőven akadtak önként jelentkezők is, akik munkát kerestek a központi tanácsnál. Mint egy ismeretlen jelentkező írta Gábor János

⁹³ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrtai_1944_I_3_6/?pg=82&layout=s, 83.

⁹⁴ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrtai_1944_B_150/?pg=9&layout=s, 10.
Összehasonlításképp számos más, későbbi ügy található, amelyre ilyen jellegű megjegyzés nem került.

⁹⁵ MOLNÁR: A Magyar Zsidók Központi Tanácsának megalakulása, működése. I. m. 24. skk. felsorol néhány osztályt, azonban ez egy április eleji tervzet, ennél több osztály volt.

⁹⁶ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrtai_1944_B_195_A/?pg=766&layout=s, 730.

⁹⁷ DEGOB, 3647.

⁹⁸ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrtai_1944_A_5_1/?pg=124&layout=s, 125.

⁹⁹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrtai_1944_B_147/?pg=108&layout=s, 108-109.

korábbi hitközségi ügyészre hivatkozva, „elsősorban és főleg természetesen a német nyelvtudásra” volt szükség.¹⁰⁰

Kísérletek történtek a hitközség szó konzekvens lecserélésére egyes intézmények nevében. Egy április 12-i, írógépek bérléséről szóló iraton a pesti izraelita hitközség nevét viselő fejléc mellé valaki tollal odaírta: „Átírandó tanácsi papírra!”¹⁰¹ Az átírás meg is történt, rendelkezünk a végleges verzióval, melynek fejlécén és végén is már a Magyar Zsidók Központi Tanácsa felirat szerepelt.¹⁰² Eközben azonban hitközségi ügyvédek, akiket az új rendeletek értelmében kizártak a kamarából, „hitközségi tisztviselőkké minősítettnek át” – így egy május közepi tájékoztató a jogügyi osztályról.¹⁰³ A hitközség jogügyi osztálya május 4-én egyenesen olyan jelentést írt – valószínűleg Luzati Ignác jogász tollából –, mely szerint „osztályunk a bekövetkezett sorsdöntő események óta is folytatta és folytatja rendes »békebeli« működését, annál inkább, mert a hitközségek létezését hála Istennek az újabb események illetve rendelkezések sem szüntették meg, ami tulajdonképpen magától értetődőnek mondható, ha tekintetbe vesszük, hogy a zsidóság ez ősi szervezetei alapjai végeredményben az újabb életre hívott alakulatoknak, amelyeknek szükségességét éppen az azt megalkotó rendeletek hangsúlyozzák”.¹⁰⁴ Kevesen vették a fáradságot, hogy kövessék a központi tanács idővel változó megnevezéseit. Szirt Gizella részéről július 21-én kimutatás készült „a Tanács illetve később a Szövetség irodái részére [...] átengedett [...] írógépek[ről]”,¹⁰⁵ ám ez ritkaságszámba ment.

Más osztályokat láthatóan kevésbé izgatott, hogy legalább formálisan átalakultak. A központi tanács szociális osztálya lényegében a volt Pártfogó Irodából jött létre. Ennek ellenére május 5-én belső figyelmeztetést adott ki a Pártfogó Iroda, miszerint sok panasz érkezett a rideg és összecsapott ügyintézésre, melyet „a Pártfogó Iroda presztizsének” óvása érdekében nem tolerálhatnak.¹⁰⁶ Június 30-án a

¹⁰⁰ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_B_150/?pg=65&layout=s, 66.

¹⁰¹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_B_150/?pg=12&layout=s, 13.

¹⁰² https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_B_150/?pg=18&layout=s, 19.

¹⁰³ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_B_150/?pg=759&layout=s, 760.

¹⁰⁴ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_B_150/?pg=745&layout=s, 746.

¹⁰⁵ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_TC_467/?pg=303&layout=s, 304

¹⁰⁶ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1944_I_3_6/?pg=422&layout=s, 422-423.

Magyarországi Zsidók Szövetségének Szociális Osztálya beadványt intézett a Magyarországi Zsidók Szövetségének Ideiglenes Intézőbizottságához, a fejlécen a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája szerepelt.¹⁰⁷ Alapvetően nem lenne meglepő, hogy egy intézmény osztálya beadványt ír a vezetésnek, és akár az is elképzelhető, hogy nem találtak más papírt, azonban a szövegben, mely mentességi igazolványokat kért bizonyos alkalmazottak számára, úgy fogalmaznak, hogy „időközben a Pártfogó Iroda munkájából több [...] munkatársunk kivált”. Július 25-én Salzer Leó kistarcsai őrizetes pro memoriát írt, melyben tisztázta, „Kauders Ferenc volt Pártfogó Irodai megbízott” felkereste rokonait, és ügyében 15 ezer pengőt vett fel. Salzernek láthatóan nem jutott eszébe, hogy Kauderst bármilyen „szociális osztály” tagjaként azonosítsa.¹⁰⁸

Augusztus 21-én Munkácsi Ernő hitközségi – most már tanácsi – főtitkár háromoldalas memorandumot írt Sternnek, elsősorban a tanács tarthatatlan anyagi helyzetéről. A tanács pénzügyi helyzete nem képezi tanulmányunk tárgyát, azonban Munkácsi a szövegben fontos gondolatokat ejtett el a hitközség és a tanács jogi helyzetére vonatkozóan: „A pesti izr. hitközség pénztárából több, mint hárommillió pengő költetett el a Tanács, illetve a Szövetség útján. Ezen összegek felvételére vonatkozóan a jogi helyzet teljesen tisztázatlan, illetőleg a megfelelő jogi alap hiányzott, és egyedül a végszükség és a kényszer maradt. Igaz ugyan, hogy a Szövetség alapszabályaiban van egy olyan rendelkezés, hogy a Szövetség a hitközséget anyagilag igénybe veheti, de ezeket az alapszabályokat még nem hagyták jóvá, és ha jóváhagyják, kérdéses, hogy a jóváhagyás visszamenő hatállyal bír-e [...] Ilyen körülmények között a fenti ügyekben a jogi helyzet sürgősen rendezendő és a kérdés tisztázandó, legalábbis a hitközség előjárósága által. Vitás, hogy a közgyűlés egybehívható-e vagy sem [...] ha közgyűlés [...] hívható egybe [...] [annak] egyedül lenne joga a már felvett összegek jóváhagyására és jövőbeli kiadások eszközésére [...]”¹⁰⁹ Ezekből kiviláglik a központi tanács sajátos jogállása: használhatta a pesti izraelita hitközség számláit, azokat azonban indoklás nélkül költötte. Alapszabálya nem került jóváhagyásra augusztus végére sem, ráadásul közgyűlés összehívása nélkül nem is lehetett volna jóváhagyni azt. Augusztus 31-én egy Pető Ernő hitközségi elnökhelyettes és tanácstag által szignózott tájékoztató már meg sem próbálta feloldani a dilemmát: mint írta, a pénztár „akár a hitköz-

¹⁰⁷ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrtai_1944_I_3_6/?pg=135&layout=s, 136.

¹⁰⁸ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrtai_1944_I_3_6/?pg=184&layout=s, 185.

¹⁰⁹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrtai_1944_B_195_A/?pg=731&layout=s, 732.

ség, akár a Magyarországi Zsidók Szövetsége Intéző Bizottsága” által kiadott utalványt csak akkor fizethet, ha azt a pénzügyi előljáró vagy az elnök szignálta.¹¹⁰ A helyzet láthatóan a nyilas puccs előtti napokig fennállt, október 1-én egy ismeretlen személy fizetési előleg kérésével fordult „a Pesti Izr. Hitközség nagytekintetű előljáráshoz”.¹¹¹

A „hitközség” kifejezés további használatát erősíthette, hogy egyes osztályok egy az egyben hitközségi alkalmazottakkal lettek feltöltve. A Müller Rezső volt bankigazgató alatt működő, körzetekre osztott, hatalmas irodahálózattal rendelkező lakásügyi osztályba alkalmazottak tömegét helyezték át. Erről tanúskodnak a zsidó tanácshoz beadott lakáskérelmek, melyek saját alkalmazottaiktól érkeztek. Lipshitz Májér június 18-i lakáskérélmé szerint „a Pesti Izr. Hitk.-nél rabbi-hitoktató, jelenleg pedig a 107-es körzet vezetője” volt.¹¹² Berger Anna ugyanaznap úgy utalt magára, mint aki „hónapok óta a Pesti Izraelita Hitközség Belvárosi Körzeténél (Zsidó Múzeum) dolgozom, jelenleg pedig a lakásügyekkel foglalkozó IV. kerületi Főközvetnél teljesítek szolgálatot”.¹¹³ Sachs Imréné lakáskérélmében arra utalt, hogy „férje [...] mint a Budai Izr. Hitközség alkalmazotta a Központi Tanács szervezetébe van felvéve”.¹¹⁴ Lényegében szóról-szóra ugyanezt írta magáról Deutsch Lipót.¹¹⁵ Katzburg Mór június 21-én úgy írta alá lakáskérélmét maga és családja számára, mint „a Pesti izr. hitközs. hús és baromfi vizsgálója”.¹¹⁶ Molnár Ernő – neves cionista publicista, egy időben a *Remény* zsidó ifjúsági lap főszerkesztője – hitközségi vallastanárnak volt, ekkor azonban az érdekében benyújtott lakáskérelem szerint „a 180. körzet vezetője” volt.¹¹⁷ A zsidó tanács takarítónői közös levelet írtak lakáskérélmük ügyében, magukra „hitközségi takarítónökként” utaltak.¹¹⁸ Welkoviits Ilona kérvényében azt

¹¹⁰ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrtai_1944_B_195_A/?pg=794&layout=s, 795.

¹¹¹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrtai_1944_TC_467/?pg=237&layout=s, 238.

¹¹² https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrtai_1944_D_8_1_Lakas/?pg=128&layout=s, 129.

¹¹³ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrtai_1944_D_8_1_Lakas/?pg=99&layout=s, 100.

¹¹⁴ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrtai_1944_D_8_1_Lakas/?pg=137&layout=s, 138.

¹¹⁵ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrtai_1944_D_8_1_Lakas/?pg=139&layout=s, 140.

¹¹⁶ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrtai_1944_D_8_1_Lakas/?pg=326&layout=s, 327.

¹¹⁷ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrtai_1944_D_8_1_Lakas/?pg=172&layout=s, 173.

¹¹⁸ <https://library.hungaricana.hu/hu/view/>

írta, hogy „a hitközség polgári iskolájában működöm mint tanáró 6 éve, azonkívül részben a lakáshivatalban, részben a műszaki osztályon dolgozom jelenleg [...]”.¹¹⁹ Bröder Ábrahám, a Wesselényi utcai volt hitközségi kórház alkalmazottjának kérelmére Bródy Sándor saját kezűleg írta fel, hogy „rég, megbízható alkalmazottunk”.¹²⁰ Egy ismeretlen szerző – valószínűleg körzetvezető – június 23-án nemes egyszerűséggel „a hitközség tisztviselői részére fenntartott” lakásról beszélt.¹²¹ Egyes ügyosztályok korábbi teljes hitközségeket „bekebeleztek”, vagy helyesebben: korábbi teljes hitközségeket ügyosztálynak neveztek ki. A központi tanács ügyosztályainak listáján világosan szerepel, hogy az egyik nemes egyszerűséggel az „ortodox hitközség” nevet viselte.¹²² Hasonlóan külön „ügyosztály” lett a budai hitközség¹²³ és az óbudai hitközség.¹²⁴ A lakásosztály által létrehozott 195-198. körzetek minden bizonnyal a kőbányai izraelita hitközség területét fedték le, ugyanis Erdős Ármin – korábban kőbányai neológ hitközségi elnök, ekkor „elnök, főkörzetvető” – a körzetek nevében, elsősorban korábbi hitközségi eljárások számára kért lakásokat.¹²⁵

Érdekes tény, hogy az őseik hitén megmaradó zsidókat és kitért zsidókat faji alapon tömörítő zsidó tanács továbbra is kirúgással fenyegette kitért alkalmazottait, ráadásul a hitközségi szabályzatra hivatkozva. Július 9-én Stern dörgedelmes körlevelet írt „hitközségünk valamennyi tisztviselőjéhez, alkalmazottjához és önkéntes munkaerőjéhez” (!), mely szerint hírért vette, hogy egyes tisztviselők „magukról megfeledkezvén ősi hitünk megtagadási szándékával foglalkoznak”. Ezért mindenki figyelmét felhívta, hogy „hitközségünk Fegyelmi Szabályzata 64.§-nak e) pontja értelmében szolgálati vétséget követ el az az alkalmazott, aki hitehagyottá lesz. Ugyanezen Szolgálati és Fegyelmi Szabályzat 66.§ d) pontja kimondja, hogy ezt

---

ZsidoSzervezetekIratai_1944_D_8_1_Lakas/?pg=165&layout=s, 166.

¹¹⁹ <https://library.hungaricana.hu/hu/view/>

ZsidoSzervezetekIratai_1944_D_8_1_Lakas/?pg=243&layout=s, 244.

¹²⁰ <https://library.hungaricana.hu/hu/view/>

ZsidoSzervezetekIratai_1944_D_8_1_Lakas/?pg=332&layout=s, 333.

¹²¹ <https://library.hungaricana.hu/hu/view/>

ZsidoSzervezetekIratai_1944_D_8_1_Lakas/?pg=420&layout=s, 421.

¹²² <https://library.hungaricana.hu/hu/view/>

ZsidoSzervezetekIratai_1944_D_10_1_Vegyesh/?pg=72&layout=s, 73.

¹²³ <https://library.hungaricana.hu/hu/view/>

ZsidoSzervezetekIratai_1944_D_10_1_Vegyesh/?pg=76&layout=s, 77.

¹²⁴ <https://library.hungaricana.hu/hu/view/>

ZsidoSzervezetekIratai_1944_D_10_1_Vegyesh/?pg=78&layout=s, 79.

¹²⁵ <https://library.hungaricana.hu/hu/view/>

ZsidoSzervezetekIratai_1944_D_8_1_Lakas/?pg=330&layout=s, 331.

a vétséget a hitközség elbocsátással torolja meg”.¹²⁶ Hasonló levelet kapott augusztus 1-jén Lévy Lajos főorvos, a pesti izraelita hitközség kórházának igazgatója.¹²⁷

Ennél azonban tovább is mentek: Hecht Ede, a zsidó tanács családvédelmi osztályának alkalmazottja kitérés „fontolgatásának” vádjába keveredett, ügyének jegyzőkönyvét augusztus 13-án terjesztették fel a hitközség főtitkárához. Hechtnek végül három nappal később alá kellett írnia egy nyilatkozatot, hogy „jelenleg is az izraelita hitfelekezet tagja vagyok és bármi történjék is, más vallásfelekezetet kötelékébe átlépni sem jelenleg, sem a jövőben nem fogok”. Ügyére ráírta valaki – valószínűleg Vági József hitközségi főügyész –, hogy „nevezetett nyomatékosan figyelmeztetem arra, hogy hitközségi alkalmazottnak még kíváncsiságból sem szabad kitérő tanfolyamra egyszer sem elmennie, mert evvel gyanút kelt maga ellen”. A nyomozás során még egy igazolást is kértek egy olvashatatlan nevű plébánostól arról, hogy Hecht és neje nem jártak-e nála áttérési szándékkal (a pap válasza szerint nem jártak).¹²⁸ Jellemző, hogy egy az ügyre vonatkozó irat szerint Hecht a hitközség családügyi osztályán dolgozott, míg egy másik szerint a vele szemben eljáró ügyész a Magyarországi Zsidók Szövetsége jogügyi osztályán.¹²⁹

A fentiek nem csak arra utalnak, hogy a zsidó tanács továbbra is egy hitközségként tekintett magára, hanem arra is, hogy Stern, amennyiben akarátának érvényt akart adni, a hitközség alapszabályához nyúlt. A központi tanács továbbra is ellátott hitközségi funkciókat. Akárcsak a vidéki hitközségek, a pesti izraelita hitközség elöljárósága is biztonságba helyezte töráit és kegyszereit, nevezetesen az Adriai Biztosító Társulat kőbányai sziklapincéjében.¹³⁰ A temetéseket és esküvőket továbbra is a tanács, Berend Béla volt szigetvári neológ főrabbi tanácstagga avanszálása után egyenesen egy tanácstag látta el. Jellemző, hogy a csongrádi Nagyboldogasszony plébánia plébánosa szeptember 23-án azzal a kérdéssel fordult a központi tanácshoz, hogy egyes csongrádi zsidók – nyilván hátramaradt munkaszolgálatosok – kitérés szándékát lehet-e intézni a központi tanácshoz, mivel

¹²⁶ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrtai_1944_B_195_A/?pg=262&layout=s, 263.

¹²⁷ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrtai_1944_B_195_A/?pg=576&layout=s, 577.

¹²⁸ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrtai_1944_B_195_A/?pg=685&layout=s, 686-689.

¹²⁹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrtai_1944_B_195_A/?pg=692&layout=s, 690, 693.

¹³⁰ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrtai_1944_B_147/?pg=130&layout=s, 131.

a településen „izraelita lelkészi hivatal” már nem maradt.¹³¹ A plébános automatikusan a központi tanácsra tekintett a magyarországi zsidó hitélet hivatalos képviselőjeként, és a fentiek tükrében nem is tévedett nagyot.

A községkerületi rendszert láthatóan őszre sem felejtette el a központi tanács. Meglehetősen különös az a szeptember 5-i levél, melyben Rakovkszy Iván vallás- és közoktatásügyi miniszternél akart a központi tanács neológ községkerületi elnökök és helyetteseik számára eljárni. Miután a levél maga is megállapította, hogy „az említett személyeket és családtagjaikat a közelmúltban külföldre szállították [...]”, az irat kormányzói mentességet kért tizenhét vidéki neológ vezetőnek, akik közül ekkorra már mindenki halott volt.¹³² Érthetetlen, hogy az Auschwitzról a legmegengedőbb feltételezések szerint legalább augusztusra értesülő központi tanács miért tett így, vagy hogy mit remélt a külföldi koncentrációs táborokban esetleg még életben lévő hitközségi vezetők számára elérni egy magyarországi mentesítéssel.

Az utolsó ismert irat a központi zsidó tanácstól 1945. március 7-i datálású, a székesfőváros által kibocsátott ételjegyek tárgyában íródott. A címzett nélküli iratnak mindössze a pecsétjéből derül ki, hogy a Magyarországi Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intézőbizottságának Élelmezési Osztálya adta ki.¹³³ A vidéki tanácsok utolsó „életjele” – nem tekintve a háború után hazatérő, s ismét „tanácsokat” alapító közösségeket – egyébiránt 1944 szeptemberéből származik. Érdekfeszítő talányt jelent a levél, melyet szeptember 26-án iktatott a központi tanács, s melyben a huszti zsidó tanács írt deportálás tárgyában.¹³⁴ Ekkorra már mindenhol befejeződött a vidéki deportálás, a huszti hitközség munkára nem szelektált tagjai pedig mind halottak voltak. Megtörténhet, hogy hátramaradt egy kivételezett zsidó, esetleg felelhetett egy munkaszolgálatos, vagy valaki feladhatott a postán egy már megcímezett, de soha el nem küldött levelet – valószínűleg már sosem fogjuk meg tudni.

Konklúzió

Ebben a tanulmányban a zsidó tanácsok létrejöttének kérdését vizsgáltuk 1944 Magyarországon. Mint megállapítottuk, a téma szinte teljességgel ismeretlen terepre viszi a kutatót, hiszen a szakirodalom

¹³¹ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrat_1944_B_195_A/?pg=943&layout=s, 944.

¹³² https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrat_1944_D_8_1_Vegy_86/?pg=86&layout=s, 87-90.

¹³³ https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIrat_1944_D_10_1_Vegy_177/?pg=177&layout=s, 178.

¹³⁴ KZST iktatókönyv, 602.

eddig a központi zsidó tanácsra koncentrált, és a vidéki zsidó tanácsok létrejöttének kérdése mindössze néhány alkalommal került említésre a holokauszt-kutatók által. Tanulmányunkban felvázoltuk a német megszállás első napjai során kialakult káoszt. Mint jeleztük, már jóval a központi zsidó tanács és a vidéki hitközség közti kapcsolatfelvétel előtt létrejöttek az első vidéki zsidó tanácsok, elsősorban az ország nyugati felén, német utasításra. Tanulmányunkban először mutattuk be részletesen a regionális zsidó tanácsok (Győr, Székesfehérvár) jelenségét és tevékenységét. A források alapján megállapítottuk, hogy a tanácsok számos néven léteztek, a vizsgált esetekben főleg a korábbi hitközségi struktúrára épültek, és gyakran nem voltak hajlandók tudomásul venni aényt, hogy zsidó tanácsok alakultak. Ugyanez nagyrészt igaz a központi zsidó tanácsra is, mely emberanyag szintjén is nagyrészt a korábbi neológ pesti izraelita hitközségekre, illetve egyéb fővárosi hitközségekre (ortodox, budai, óbudai, kőbányai) épült. A vizsgált forrásokban teljes összevisszaságban használják magukra a különböző szavakat a zsidó tanácsok, továbbra is ellátnak hitéleti funkciókat, és belső levelezésükben a hitközségi szabályzathoz tartják magukat. Megannyi forrás utal a helyzet jogilag ingatag, kaotikus és tisztázatlan helyzetére. Ezen tanulmány talán fő konklúziója, hogy a zsidó tanácsok elsősorban pro forma léteztek, hiszen kapkodva, jogilag kevésbé megalapozottan jöttek létre, és csak rövid ideig álltak fenn a holokauszt során.

Egyházi szerepkörök az ötödik koalíciós háború időszakában (1809)

Nagy Ágoston

Az 1809-es osztrák-francia háború osztrák-birodalmi szempontú propagandatörténetével foglalkozó tanulmányok, monográfiák bár az ide sorolható tevékenységek számos aktora és eszköze között rendre kitértek az egyház, valamint az elhangzott és/vagy kinyomtatott prédikációk és egyházi közreműködéssel zajló katonai-polgári ceremóniák (zászlószentelők stb.) jelentőségére, ám részletekbe menően nem elemezték ezeket. A magyarországi esetben viszont – mely részben a nyelvi korlátok, részben az ország sajátos rendi hadszervezete miatt csupán epizódszerepet kapott a korszakról szóló külföldi összefoglaló munkákban – a korszak katolikus prédikációival és ezek szerzőivel kapcsolatban több esettanulmány is született. Ezek azonban nem helyezték bele sem a francia háborúk tágabb, sem a monarchia propagandatörténetének szűkebb kontextusába, sem pedig a korabeli forradalom- és Napóleon-ellenes, keresztény patrióta „ideológiát” közvetítő német nyelvű prédikációs gyakorlat és az ehhez kapcsolódó kollektív praxisok összefüggésébe a hazai fejleményeket. Ugyanígy csak érintőlegesen foglalkoztak ezeknek a korszak, s különösen az 1809-es háború hazai propagandájában betöltött szerepével és jelentőségével.

Középszintű, azaz alapvetően a törvényhatósági adminisztráció működésére és a vármegyék széles értelemben vett elitjeire koncentráló megközelítésem és felhasznált forrásaim sajátosságai miatt e fejezetben alapvetően a római katolikus világi klérus szerepe, tevékenysége képezi elemzésem fókuszát. Az egyházi hierarchiát illetően a főpapi réteg, a „közvetítő szerepkörű” középszint és az alsópapság hivatásánál fogva különféle módokon involválódhatott a mozgósításba és a háborúba.¹ A helyi közép- és felsőszintű egyházi elit tagjai – gyakorta mint táblabírák – a „karok és a rendek” közé tartoztak, azaz a megyei-regionális elitnek és a rendi országnak mint politikai közösségnek is a részei voltak. Ennélfogva valamilyen módon kiveték a részüket egy-egy törvényhatóság közeletéből, adminisztrációjából is: rendszeresen megjelentek a közgyűléseken, deputátusi tisztelet vállaltak, részt vettek a rendi nyilvánosság ceremonialis társadalmi gyakorlataiban stb. A hierarchia alsó szintjét képező alsópapság (plébános, káplán) a legközvetlenebb érintkezésben volt a megye társadalmával, tagjaira sajátos képzettségű, tág értelemben vett értelmiségként tekinthetünk, mint a lokális közösségek „véleményvezéreinek”

---

¹ Bárh 2013, 10–11.

egyikére. A szerzetesek különféle szerepekben történő részvételére szintén számos példánk akad. Emellett azonban, elsősorban a szakirodalom alapján, amennyire lehetséges, időnként a protestánst egyházak intézményrendszerének és lelkészeinek szerepére is igyekszem kitérni.

Nyilvánvaló, hogy a mobilizációban, illetve a propaganda előállításában és terjesztésében való részvétel csupán az egyik aspektusa az egyház és az egyháziak háborúval adódó rendkívüli feladatainak és pluszterheinek. Az inszurrekció és a *subsidiium* a megye rendi társadalmának egészét érintette, ahhoz birtokosként az egyháziaknak ugyanúgy hozzá kellett járulniuk, mint más nemeseknek. Bár természetesen nem szereltek fel katonának, ugyanakkor amennyiben előljárójuk a megye kérésére kirendelte őket, esetleg annak jóváhagyásával önként jelentkeztek, tábori káplánként szolgálhattak a megyei inszurgens alakulatokban is.

Felhasznált forrásaim alapvetően három csoportba tartoznak. Egyfelől jelentős mértékben támaszkodtam a megyei nemesi közgyűlések jegyzőkönyveire és irataira (Veszprém és Zala vármegyékre). Másfelől jelentős mértékben hagyatkoztam az egyházi értelmiségiek által létrehozott ego-dokumentumokra, illetve a hivatalos naplószerű feljegyzésekre, a háztörténetekre (*historia domus*) is. Végül, különösen a propaganda működésének bemutatásában, számos korabeli nyomtatott forrást is bevontam az elemzésbe. Ezek egyfelől a korabeli időszaki sajtó termékei, melyek tudósításaikon, hírek átvételén keresztül rendszertelenül ugyan, ám mégis az egész országterületről, továbbá a monarchia más részeiről is értékes információkkal szolgálnak a mozgósítás menetéről, s benne az egyháziak szerepéről. Másfelől az egyháziak által előállított propagandaszövegek, részben prédikációk és egyéb beszédek, részben pedig versek.

A megyei iratok sajátos szemléletben keletkezett forráscsoportot jelentenek, ezek ugyanis alapvetően a törvényhatóságok háborúval, közte az inszurrekció megszervezésével kapcsolatos rendkívüli feladatai és a nemesi közigazgatás logikája felől tekintettek az egyháziakra. Amennyiben a kormányzat által diktált, illetve saját céljait a megyei adminisztráció intézményrendszere hatékonyan meg akarta valósítani, a saját közigazgatási szervezete, a szolgabírák és a munkájukat segítő táblabírák mellett kénytelen volt az egyházszervezet legkisebb egységein, a (katolikus) plébániákon és fiókegyházakon, illetve a protestáns egyházközségeken keresztül az egész megyét behálózó egyházi intézményrendszerre és az ott szolgáló alsópapságra hagyatkozni. Példáim a felhasznált források sajátosságai miatt javarészt a Dunántúlról, mindenekelőtt a harcoknak és a francia megszállásnak kitett Veszprém és Zala vármegyéből származnak. Ugyanakkor – a helyi adottságokhoz és igényekhez, illetve a háború általi érintettség

mértékéhez igazodva – más törvényhatóságokban is hasonló funkciókat tölthettek be az egyháziak az 1809-es mozgósítás, a háború és megszállás, illetve az azt követő demobilizáció során.

A korszakból számos olyan később kiadott ego-dokumentum, illetve hivatalos naplószerű feljegyzés (háztörténet) áll a kutatók rendelkezésére, amelyek rendszerint – kisebb-nagyobb mélységben – érintik az 1809-es háború időszakát is. Különösen becses forrásaink a francia megszállás eseményeit megörökítő nyugat-magyarországi naplók és memoárok. Ezek egy része városi polgárok, uradalmi tisztviselők, nemesek stb. tollából származik,² jelentős hányaduknak azonban a katolikus egyházi hierarchia különböző szintjein (leginkább középen és alul) álló klerikusok a szerzői. Ez utóbbi magánjellegű naplók közül Győrből Paintner Mihály egykori jezsuita szerzetes, majd világi papként prépost, főigazgató,³ Hohenegger Lőrinc katolikus pap és a teológia tanára,⁴ míg Szombathelyről Kresznerics Ferenc líceumigazgató feljegyzései emelkednek ki.⁵ Meg kell említenünk továbbá Magyarász József pápai plébánosnak a háztörténetbe tett bejegyzéseit is,⁶ illetve a bencés Kovács Márk Pannonhalmán őrzött, igen ízes stílusú emlékiratait.⁷ A testületi jellegű dokumentumok közül különösen fontos forrás Győrből a karmeliták perjele, ebben az időben Rásovczky János Román által írt *historia domus*,⁸ melynél jóval szűkszavúbbak az orsolyita rendház krónikájának vonatkozó lapjai.⁹ Az egyének és közösségek egy része – mint a győri orsolyita nővérek – csupán elszenvedője volt a háborúnak és a megszállásnak, mások – mint Magyarász vagy Kresznerics – azonban hivataluknál és képzettségüknel fogva cselekvő részeseivé váltak az eseményeknek.

² A különféle társadalmi helyzetű világiak által előállított ego-dokumentumok (naplók, memoárok) jelentőségéhez az 1809-es háború vonatkozásában lásd: Dominkovits 1999, 165–166, 189. 2. lj. A hivatásos katonákhoz (nem inszurgensekhez) köthető szövegek (jelentések stb.) elsősorban a hadtörténet oldaláról jelentős forrásai az időszaknak, szerzőik hivatásából fakadó sajátos látásmódjuk miatt az előbbiektől külön kezelendők.

³ Paintner 1902.

⁴ Hohenegger 1820. Ez 1820-ban jelent meg szerzője rövid bevezetőjével, melyben leszögezte, hogy az egykorú szövegen „keveset vagy semmit sem akart változtatni”. A szöveg azonban, ahol az I. Ferenchez fűződő lojalitást és a francia propagandával szembeni elutasítást hangsúlyozva, annyira nyíltan fogalmazott, hogy ezekben az esetekben utólagos betoldásokra, korrekcióra kell gyanakodnunk.

⁵ Németh 1987.

⁶ Gerencsér 1997, 50–56.

⁷ Bay 1941, 139–154.

⁸ Karmeliták 1904.

⁹ Bay 1941, 175–177.

Szempontunkból elsősorban azok a feljegyzések érdekesek, amelyek az egyháziaknak a mozgósítás, a háború, majd a demobilizáció során játszott tevékeny szerepéről, mindenekelőtt a korabeli „információs ökoszisztémában” betöltött sajátos funkcióiról tanúskodnak.

Bár elemzésem alapvetően a (de)mobilizáció és a tág értelemben vett propaganda egyházi vonatkozásainak kommunikáció- és társadalomtörténetére irányul, nem mellőzhettem az egyházi részvétel, érintettség egyéb formáinak vázlatos bemutatását sem. Ezek ugyanis, mint már korábban jeleztem, a megyei nemesség, illetve a nemesi kultúra közegében élő világi értelmiség szerepköréhez hasonlóan igen sokrétűek. Többek között rámutatnak arra, hogy az egyházi rendekhez tartozók az „alkotmány sáncain belül” élő, közjogilag kiváltságos helyzetben lévő más csoportokhoz hasonlóan társadalmi, politikai, szellemi és anyagi téren milyen mélységben és intenzitással involválódtak a világnézeti elemekkel erőteljesen feltöltődött forradalmi és napóleoni háborúkban, illetve a nemesi nemzet ügyeként felfogott inszurrekcióban.

Az egyházi rend szerepe a háborúban: korabeli elképzelések

A korszak magyarországi irodalmában mind protestáns, mind katolikus oldalról meglehetősen kevés olyan szöveg született, amely a szélesebb nyilvánosság számára az egyháziak feladatait a mozgósítással, háborúban és demobilizációban való részvételt illetően részletekben menően tisztázta, (újra)értelmezte volna. Ennek ellenére a belső egyházi kommunikáció dokumentumain (mint a körlevelek) túl, többféle szövegtípus is érintette a kérdést. Egyrészt előfordult, hogy kitértek rá a (de)mobilizáció szertartásrendjének részeként és a háborúhoz kapcsolódó rendkívüli alkalmakkor, illetve az egyházi év rendjéhez igazodva elhangzó, gyakorta nyomtatásban is megjelent prédikációk. Másrészt általánosabban, már a konkrét alkalmiságtól eloldódva problematizálták a kérdést, az előbbieket oktatási céllal, illetve gyakorlati segédanyagként, kézikönyv jelleggel tematikusan összegyűjtő prédikációgyűjtemények és ezek előszavai is. Végül ritkán, de említést tettek róla egyes, a mozgósítást szolgáló propagandisztikus röpiratok is, melyek azonban a francia háborúk időszakában, az „alkotmányos rendiség” megszilárdulásának társadalom-, politika- és eszmetörténeti folyamatához igazodva döntően már felekezetiileg semleges politikai beszédmódokat, esetenként „nemzetiesített” keresztény toposzokat, kulcsszavakat stb. használtak. A különféle propagandaszövegekben megfogalmazódó szerepek és feladatok egyrészt magára az egyházi rendre mint olyanra, másrészt kifejezetten a lakossággal közvetlen érintkezésben lévő alsópapságra vonatkozóan határoznak meg normákat.

Az osztrák kormányzat számára az 1809-es széleskörű mozgósítás „laboratóriumát” az 1808 júniusában uralkodói páténszel létrehozott *Landwehr* felállítására, majd háborús mobilizációjára irányuló propaganda jelentette. Az intézmény területi alapon, honvédelmi célra jött létre, korlátozott ideig tartó szolgálattal, a reguláris hadseregnél kevésbé szigorú fegyelmi szabályokkal és azokra a középhétegekre igyekezett kiterjeszteni a fegyveres szolgálat kötelezettségét, melyek korábban intaktak maradtak a katonáskodástól. A „katonai szellem” civil társadalomban való széleskörű elterjesztésének, egy újfajta belső motiváció megteremtésének feladata hívta életre a propaganda új típusát, mely a *Landwehr* tényleges és potenciális katonáit (*Wehrmann*), illetve hozzátartozóikat igyekezett megszólítani egy sajátos patrióta-nemzeti „ideológia” jegyében. Az érintettek meggyőzésére irányuló propaganda részben az „oltár és a tűzhely védelmét” magában foglaló helyi-tartományi, illetve birodalmi patriotizmusra, a német „nemzet” mint kollektívum közös érdekeire hivatkozott.

E sajátos polgár-katonaság felállítását előirányzó rendelet fogantatásában kezdettől fogva jelentős szerepet juttatott az állam a (katolikus) egyháznak. Már 1808. június 13-án kibocsájtottak egy körlevelet a belső-ausztriai ordinariátusokhoz, amely egyrészt részletesen kifejtette a *Landwehr* felállítása mögötti katonai és politikai okokat. Másrészt meghatározta a lelkipásztorok ezzel kapcsolatos feladatait: nyilvános tanításon és a tárgyat érintő prédikációkon keresztül a köznépet, mindenekelőtt a helyi szinten megbecsült, befolyásosabb személyeket kellett meggyőzniük az intézkedések helyességéről, így serkentve készséges együttműködésre az alattvalókat. Hamarosan azonban bebizonyosodott, hogy a propagandának ez a formája a nagyvárosokat és a hagyományosan erősen vallásos vidékeket leszámítva, önmagában meglehetősen alacsony határfokkal működött. A hadra fogható köznép tömegeinek befolyásolására ezért párhuzamosan egyéb, innovatív eszközöket is igyekeztek bevetni. Ezek közül a *Landwehr* számára írott dalok tettek szert a legnagyobb jelentőségre.¹⁰

A számos 1809 tavaszán kibocsájtott hivatalos osztrák proklamáció közül kiemelkedik az a nem sokkal a háború kezdete előtt magyar nyelven is megjelent hosszabb szöveg (*Aufruf an Österreichs Völker*), mely az „Ausztriai Birodalom” nemzeteit szólította harcra. Ez a manifesztum, mindenekelőtt a Habsburg korona alatt élő országok, tartományok műveltebb és tehetősebb középhétegeit célozta meg. Sajátos patrióta-nemzeti retorikával, Napóleon – részben a katolikus egyház és a pápa kárára elkövetett – bűneinek részletes katalógusára, a spanyol példára és a birodalom népeinek közös érdekére hivatkozva igyekezett mozgósítani Magyarországot, Ausztriát, Cseh- és Morvaországot, illetve Galícia lakosságát. A kiáltvány a *Volkskrieg*-koncepció

¹⁰ Zehetbauer 2017. 130–140.

jegyében, a monarchia népeinek közös ügyeként és erőfeszítéseként határozta meg a háborút, réteg- és csoportspecifikus formában, részletesen előírta az alattvalók különféle osztályainak eltérő kötelességeit. Ezek között kitért a korabeli helyi „véleményvezérek” csoportjának feladataira is: „Atyák – Lelki Pásztorok – Elöljárók! Éleszszéték-fel, ’s tégyetek állandóvá a’ Fegyverre alkalmas Ifuságban a’ bátorságot, a’ jókedvet: hogy sok ezereknek, kik már az ellenséggel szembe állnak, példájokra, a’ fegyver gyakorlásra jó kedvel égybe-gyűljenek, jó kedvel a’ Csatára, és győzedelemre honnyokból ki-száljanak.”¹¹ E csoport – köztük a lelkipásztorok – kötelességét a manifesztum tehát a fegyverre fogható ifjúság mozgósításában látta. A szöveg a háború ügyének irányába való hazafias érzelmi-értelmi elkötelezettséget előfeltételező fegyveres testületekre utalt: elsősorban a Landwehr, illetve a magyar kontextusban a nemesi inszurrekció mobilizálására.

Egy 1809-ben, koholt nyomdahely alatt, névtelenül megjelent prédikáció rendenként, illetve társadalmi osztályonként (csoportonként), többek között a nép-nemzet nevelőiként felfogott papságot illetően sorolta elő az „igaz hazafiság” rétegspecifikus normáit és buzdított a hivatásból adódó háborús kötelességek teljesítésére:¹² „*Ti Istennek Papjai, ’s Nemzetek’ tanítóji!* – ébreszszétek-fel az gondviseléstekre bízott népek’ szívében mind szóval, mind írással, mind példával-is az igaz Hazafiságnak tüzét!”

Korának egyik legfelkészültebb katolikus egyházi szónoka és teológusa, Fejér György, aki prédikációgyűjteménye előszavának tanúsága szerint nemcsak a kortárs magyar prédikátorok életművét ismerte behatóan, de a francia és német – részben protestáns – egyházi beszéd nagyjait is, a „keresztény hazafiságról” mondott prédikációjában kitért a papság sajátos feladataira is. Fejér a papok kötelességeit a „szabadsággal” rendelkező rendek (mágnások, nemesek, egyháziak) kontextusában értelmezte: „Nagyságok, Urak és Papok! itt az üdő hogy kinyilatkoztassuk mi végre ruháztattunk-fel olly jeles privilegiumokkal a’ hazától ’s felséges királyunktól.” Érvelésében a rendi szabadság tudata a cselekvő patriotizmus forrása, a „haza” (ország) és király adományából származtatott kiváltságokat pedig azzal indokolta, hogy „ezen nagy kincseknek birtoka leg inkább fog [...] lelkesíteni hazánk’ törvénye’, ’s fűghetetlensége védelmére”. Ugyanakkor, mivel a kiváltságosokkal szembeállítva a „köznépnek leg-nehezebben esik a’ kötelesség mellyel kinszerítetnek”, ezért az előbbieket feladta hogy jó példát mutatva azzal, hogy „a’ haza védelmének terhe” mint kiváltság és kötelesség rájuk hárul, az utóbbiakban paternalista módon megerősítsék az engedelmesség tudatát.¹³

¹¹ Austriai Birodalom’ 1809. o. n.

¹² Az időnek 1809. 25–27, 46–47.

¹³ Fejér 1808, 278–279. A katolikus egyházi évhez igazítva „Pünkösöd utánn

Egy másik, szintén az európai forradalmak és háborúk légkörében fogant, de nem a háború, hanem egy frissen fölszentelt pap újmiséje alkalmából elmondott prédikációjában Fejér – jelentős részben az organikus állam- és társadalomelmélet alapján – a papság rendeltetését és a társadalomban, illetve a hívek konkrét közössége számára betöltött funkcióit fejtette ki részletesen. Érvelésében a társadalomban a vallásgyakorlattal kapcsolatos funkciói mellett az oktatást is kézben tartó, tudós-literátus egyháziak elsődleges feladatát a köznépvalláserkölcsei nevelésben és fegyelmezésében látta, amely az értelemre ható „iskolai nevelés és Filozófiai oktatás” mellett, a széles tömegek sajátos helyzetét és igényeit szem előtt tartva rendszeresen, az adott körülményekre alkalmazva és az érzelmekre ható „buzdítás” hangján közvetíti a morális normákat.¹⁴

A patriotizmusnak ugyanakkor a rendi társadalom közjogilag elkülönült csoportjait a háború okán egy magasabb kollektívummá összekapcsoló normája is megjelent. Hatvani István nagyváradi iskolagazgató 1809-es, nemesi felkelőket buzdító, névtelenül kinyomtatott költeményében például úgy fogalmazott, hogy akkor lesznek képesek a magyarok legyőzni a franciákat: „Ha mindenek egy lélekkel / Egyformán viselt terhekkal / Vele bánni akarnak. / Szentegyházunk’ Fő-Papjai, / Országunk’ fényes Nagyjai, / Fő, és alsó Rendeink, / Ti értékkel, Ti példával / Menjetek elöl fáklyával!”¹⁵

Anyagi (pénz- és természetbeni) hozzájárulás a háború terhe- ihez

Az ország egyházi főméltóságai közül a fiatal Habsburg-Lotharingiai-ház estei-modenai ágához tartozó Károly Ambrus főhercegre, esztergomi érsekként az ország hercegprimására az anyagi terhek mellett, igen jelentős politikai feladatok is hárultak a rendek meggyőzését és a nemesi felkelés szervezését illetően. A primás a nádorral vállvetve már a magyarországi mozgósítást politikailag és jogilag előkészítő 1808-as diéta kezdetén egy alapvetően a „klasszikus republikanizmus” patriotizmus-konceptióját instrumentalizáló beszédben igyekezett agitálni a nemesi felkelés kiállítására és az újoncok megajánlása mellett.¹⁶ 1809 első hónapjaiban I. Ferenc utasítására József főherceg és Károly Ambrus egy propagandakörút során személyesen kereste fel a magyarországi vármegyéket, azzal a céllal, hogy további áldozatokra buzdítsa a rendeket.¹⁷ A nádornak jutott a Dunántúl és a

---

huszonkettődik Vasárnapra” szánta a szerző, de a tartalomjegyzékben „A’ Keresztény hazafűságról” címmel szerepel.

¹⁴ Fejér 1811, 214–215.

¹⁵ Hatvani 1809, [3].

¹⁶ Napló 1808, 46–49.

¹⁷ Kisfaludy 1931, 75–76.

Tiszántúl, a primásnak pedig 23 dunáninneri és tiszáninneri vármegye, melyeket 1809. február 25. és április 23. között járt be. A főhercegeket már a megyehatáron üdvözlő deputációk fogadták, és latin nyelvű beszédekkel köszöntötték őket a rendek nevében, melyeket igen gyakran a megyei szinten befolyásos egyházi intelligencia tagjai mondtak el.¹⁸

József és Károly Ambrus, illetve kíséretük részvételével a megyeszékhelyeken díszközgyűléseket és ünnepségeket tartottak, ahol a főhercegek buzdító szónoklatokat intéztek a megyeiekhez. A primás minden általa meglátogatott vármegyében 600 forintot adományozott az uralkodó által sürgetett mozgósítás elősegítésére, továbbá jelentős pénzüsszeget és terményt küldött a felkelés céljaira. Hadikórház céljára engedett át egyházi tulajdonban lévő épületeket, s az intézményeket a háború folyamán maga is gyakran látogatta. Azon túl, hogy birtokainak arányában lovasokat „ültetett fel” a megyei inszurrekciókba, Esztergom vármegyében – ahol a március 15-i közgyűlésen maga elnökölt – az elsők között állított ki öt lovasszázadot a saját költségén, amely a megye által kiállított századdal együtt a főherceg nevét vette fel, ez lett az elit primási lovasezred, báró Luzsinszky János ezredskapitánnyal az élén.¹⁹ Károly Ambrus 1809 első felében egyházkormányzati és politikai feladatainak is buzgón igyekezett eleget tenni, a hercegprimási pozícióból fakadóan ezek a mozgósítás során számos esetben összefolytak egymással. A megyei nemesség körében végzett agitáció mellett a primás „félíg politikai indíttatású” körlevelet intézett az év elején a püspökökhöz, káptalanokhoz és más egyházi nagyjavadalmasokhoz, hogy hozzanak áldozatokat a nemesi felkelés felállítására érdekében.²⁰

A tényleges katonai szolgálat alól az utolsó és egyben legrésztesebb ún. „felkelési törvény”, az 1808. évi 2. tc. értelemszerűen felmentette az egyházi személyeket és szerzeteseket, továbbá „a királyi vagy nyilvános hivatalokban alkalmazott bármely vallásu olyan lelkészek[et], kiknek jelenléte a hivatal helyén mindenkor elkerülhetetlen”. Az idézett törvény 11. §-a értelmében azonban vagyona alapján a felkeléshez mindegyik „káptalan, mint testület, egy-egy lovast adand. A káptalan tagjai pedig jövedelmök arányában más birtokosokkal egyformán állítandanak katonákat”. Továbbá 12. §-a szerint a „czimzetes püspökök, apátok és prépostok, kiknek kezén oly javak

¹⁸ Például Nyitra, Pozsony és Vas: HKT, 1809, I, márc. 22., 23. sz. 177–179.

Fejér: HKT, 1809, I, márc. 25., 24. sz. 185–186. Hont: HKT, 1809, I, márc. 29., 25. sz. 193.

¹⁹ Latorcai 2009, 268, 271. Ez a hasonlóan magas harcértékű nyitrai lovasezreddel együtt alkotta a Kerekes-dandárt, amely jelen volt az asperni csatában is. Nagy-L. 2006, 279. HKT, 1809, I, máj. 20., 40. sz., 313.

²⁰ Latorcai 2009, 270.

vannak, melyek nincsenek a káptalanhoz csatolva, a javadalmas főesperesek, a birtokos monostorok, rendházak, székházak és conventek szintén kötelesek a megállapított szabályelv szerint katonát állítani”.²¹

Egy-egy megye teljesítőképessége rendkívüli módon függött a lokális sajátosságoktól: a helyi rendi társadalom összetételétől (különösen a nemesség számától és rétegződésétől), illetve ezzel összefüggésben a döntően a birtokszerkezeten alapuló jövedelmektől, amelyek alapján „progresszív” módon szabták ki a felkelés terheit. A törvényben foglalt köteleességek teljesítésén túli legnagyobb összegű felajánlások általában a megyei nagybirtokos mágnásoktól, a főpapságtól, illetve testületektől érkeztek. Zala megyében például gróf Batthyány Ferenc és gróf Festetics György, a megye legtehetősebb birtokosai, jelentős mennyiségű katona állítását vállalták magukra és az ellátásuk fedezésére tetemes pénzüsszeget ajánlottak a megye insurrekcionális pénztárába. A vármegyében azonban több ilyen mértékű felajánlás nem érkezett, ugyanis egyfelől Zala nemesi lakosságának döntő többségét kisbirtokosok tették ki, másfelől viszont, bár nagy püspöki és káptalani uradalmak feküdtek ugyan a megye területén, ezek más, szomszédos törvényhatóságoknál teljesítették köteleességüket és adtak segédelmet (például a zágrábi káptalan a Zágráb megyei horvát insurrekcióhoz 43 felkelőt állított ki).²²

Számos példa adódott arra, hogy a katolikus főpapok, a jelentősebb egyházi javadalmasok, a testületek és a különféle felekezeten lévő papság a törvényi kötelezettségeiken felül, kisebb-nagyobb pénz vagy természetbeni önkéntes felajánlásokat tettek az insurrekció javára, a reguláris katonaság tartására vagy más módon vállaltak részt a háborús erőfeszítésekben.²³ Ha az egyházi birtokok több megyében feküdtek, akkor egyszerre több helyen kellett teljesíteniük köteleességüket és tehettek további szabad felajánlásokat. Veszprémben „a’ Felkelő Sereg költségeinek könnyebbségére” a győri püspök „a’ ki Győrött 22 lovast állít, a’ Veszprémi Insurrectionalis Cassába 2000 forintokat” adott.²⁴ A veszprémi püspök, Rosos Pál, jószágigazgatóján, Kisfaludy Boldizsáron keresztül a zalai birtokainak jövedelmei után 4 felkelő felállítására tett ígéretet,²⁵ míg Veszprémben 30 lovast állított. Ezért cserébe a vármegyében a *subsidiium* fizetéséhez bevaltott jövedelmeiből 12.000 forint lehúzását kérte. A deputáció azonban arra az álláspontra helyezkedett, hogy a *concurrentionalis cassából*

²¹ CJH

²² Vörös I. É. n., f. 4v–5v.

²³ Bár nem tartozik szorosan a háború ügyéhez, de említést érdemel, hogy a főpapság jelentős pénzüsszegekkel támogatta az 1808:8. tc. alapján létrehozni kívánt Ludoviceumot is.

²⁴ HKT, 1809, I, május 3., 35. sz., 274.

²⁵ Vörös I. É. n., f. 5v–6v.

csak a 3000 forint erejéig, egy lovas kiállításáig terjedő összeg vonható le a törvény alapján, hiszen a mágnások, illetve a karok és rendek részéről korábban ilyesfajta „szabad ajánlások tétettek és még is az Concurrentionalis Cassanak járandóságábul ki nem vonyattattak, s nem is kívánta azt közülok tsak egy is”. A bizottság tehát nem adott helyt Kisfaludy kérésének és leszögezte, hogy Rosos püspök „tartozik az ajánlott Katonákat ki allítani, és tartani”.²⁶

Ugyanakkor szabad ajánlatokból sem volt hiány, s a nagyvonalú ajánlatokat az állandó pénzszükében lévő megyék erélyesen igyekeztek is behajtani. Veszprém megyében Zsolnay Dávid főprépost, címzetes püspök kedvezményes áron bocsájtott szénát a megye rendelkezésére,²⁷ később ezer forintot adományozott szabad lovasok állítására és „hazafiui buzgóságából” száz mérő zabot is ajánlott „az Nemes Felkelő Seregek szükségére”.²⁸ A zirci cisztercita apátság 20 lovast, Nedeczky Károly kanonok „személyére nézve” két lovast állított,²⁹ továbbá 50 forintot ajándékozott a megyében táborozó győri és vasi inszurgenseknek,³⁰ majd a püspökhöz hasonlóan maga is zabot ajánlott a csapatoknak.³¹ A reguláris hadsereg részére Vas megyében Perlaki Somogy Lipót szombathelyi püspök 50 mérő rozsot és száz mérő zabot, a vasvár-szombathelyi káptalan 200 mérő rozsot és 400 mérő zabot ajánlott.³² „Alkotmányos kötelességei” teljesítésén túl, gyakorta a módosabb alsópapság is kivette a részét a felajánlásokból: Zalában például Lászlói János szentpéterúri 100, Deák János kehidai plébános pedig 30 forintot ajánlottak.³³

A háborús célokra adott jelentősebb adományokat rendszeresen a korabeli lapok is közölték (hasonló logika alapján, mint az *Österreichische Zeitung* hazafias ajánlatokat szisztematikusan listázó rovata),³⁴ részben a megyei inszurgens seregek felállításáról beküldött cikkekben, részben külön sorozatban. A *Hazai és Külföldi Tudósításokból* például kiderül, hogy Kőszeghy László, csanádi és Milassin Miklós, fehérvári püspökök (utóbbi már a nádor tavaszi mozgósító körútját követően 12.000 Ft-ot adott a nemesi felkelésre), illetve a pannonhalmi bencés főapát, Novák Krizosztom is jelentős mennyiségű terményt, illetve pénzt ajánlottak fel a Kamarának „a’

²⁶ MNL ZML, IV. 1i. 28. dob., No. 463. pall., No. 62., 70–73.

²⁷ MNL VeML, IV. 1a. 1809. jún. 8. 40. sz., 237.

²⁸ MNL VeML, IV. 1a. 1809. szept. 2. 459–460. sz., 386.

²⁹ HKT, 1809, I. május 3., 35. sz., 274.

³⁰ MNL VeML, IV. 1a. 1809. júl. 8. 219. sz., 304.

³¹ MNL VeML, IV. 1a. 1809. szept. 15. 419. sz., 558.

³² Balogh 1885, 38–39.

³³ Vörös I. É. n., f. 5v–6v.

³⁴ Hammer 1935, 156–157.

Haza védelmére”.³⁵ A június 17-én meghalt Rosos fölött szeptember 5-én, a veszprémi főtemplomban mondott halotti beszédében, Mészáros József váli esperes-plébános a püspök patriotizmusát a közjóért hozott számos áldozatának felsorolásával demonstrálta. A beszéd a helyi Számmer-nyomdában meg is jelent, ezáltal a jelenlévő szűkebb hallgatóság befolyásolásán túlmutató propagandaértékre tett szert. Mészáros szolt a Ludovika Akadémiára tett 10.000 Ft-os ajánlatról, a veszprémi felkeléshez felültetett lovasokról és Rosos egyéb természetbeni „adományairól, mellynek betse több ezer forintokra mene”, de megemlítette azt is, hogy a püspökség költségére közbenjárt a várost sarcolással fenyegető francia dandár jelentette terhek átvállalásában is.³⁶ E hagiografikus életrajzi narratíva egyes állításaival ellentétben, mint láthattuk, nagyvonalú hazafias ajánlatai mellett Rosos, Kisfaludy jószágigazgatón keresztül, azért igyekezett könnyíteni a püspökség terhein is. A szöveg mindenestre jól rámutat arra, hogy a reprezentatív módon működő rendi nyilvánosságban az adott rendi, vagyoni és társadalmi állástól, illetve hivatali rangtól megkívánt hazafias erények és áldozatok teljesítését (még ha ezek alkotmányos kötelezettséget is jelentettek) megfelelő formában nyilvánosan fel is kellett mutatni.

Előfordult, hogy a tehetősebb egyháziak a jelentős reprezentációs értékkel bíró nyilvános felajánlásokon túl is igyekeztek anyagilag támogatni a nemesi felkelő csapatokat. Kisfaludy Sándor az 1809-es inszurrekcióról a nádor nevében az uralkodó számára írt jelentésben (az inszurrekció „összinte” történetében) megemlítette barátja, Dréta Antal, zirci prior (egykori inszurgens tábori káplán) hazafias tettét,³⁷ aki a rossz időjárási viszonyok között Komáromban táborozó inszurgens gyalogság számára 110 akó „öreg bort” szállított a saját költségén, annak dacára, hogy rendjének Veszprémben fekvő birtokait a franciák korábban feldúlták és kirabolták. A cisztercita prior adományát a nádor megelégedettséggel vette tudomásul és dicséretét fejezte ki. Kisfaludy Dréta kivételes patriotizmusának hangsúlyozása mellett ugyanakkor nem kevés elfogultsággal azt is megjegyezte, hogy a klérus vagyonosabb tagjai ilyesféle adományokkal abban az időben csak nagyon ritkán tüntették ki magukat.³⁸

A személyes és testületi felajánlások mellett nem lebecsülendők a háború javára tett gyülekezeti adományok sem. A hadieseményektől

³⁵ HKT, 1809, II, 35. sz., okt. 28., 271. HKT, 1809, I, márc. 25., 24. sz. 186.

Nem lényegtelen, hogy Milassin ferences szerzetesként hosszú évtizedekig maga is tábori lelkeszként szolgált, az utolsó török háború idején pedig II. József gyóntatója volt.

³⁶ Mészáros 1809, 15–17.

³⁷ Az apátság háborús hozzájárulásaihoz lásd: Békefi 1913, 18.

³⁸ Kisfaludy 1931, 229.

és a francia megszálló csapatoktól viszonylag biztonságos távolban lévő, a dunamelléki egyházkerülethez tartozó váci református egyházközség „históriás könyve” a gyülekezet belügyei mellett – közvetlen érintettség híján – meglehetősen kevés teret szentelt a háborúnak. Kétségtelen azonban, hogy lelkészeik és világi vezetőik irányításával maguk is kivették a részüket a mozgósításból és a háború terheinek enyhítéséből. Egy 1809. március 29-én kelt bejegyzés szerint a „népnek gyűlésében” a gyülekezet belső ügyeit illető döntéseket követően „a király és [a] haza segedelmére szép adakozás gyűlt, úgymint 54 rénus forint”.³⁹

Szószék és háború: az alsópapság részvétele a háborús propagandában

A megyei felkelő tisztikarok, melyek általában a megye jómódú nemesi családjaiból, a befolyásosabb táblabírák közül és az „intellektualizálódó” hivatalviselő elitből rekrutálódtak – a legmagasabb rendfokozatokat pedig nem ritkán a helyi mágnások kapták –, közép- és egyre inkább felsőfokú iskolázottságuknak, családi háttérüknek köszönhetően ekkor már mind tudtak írni-olvasni.⁴⁰ Nem is beszélve a részben nemesi, részben honorácior státusú egyházi és világi értelmiségiekről, akiknek a megélhetését biztosította a tanultság, s ennek részeként a magas szintű írni-olvasni tudás.⁴¹ A nemesi felkeléssel kapcsolatban született latin és egyre nagyobb számban magyar nyelvű komolyabb érvelő röpiratok, illetve az alkalomhoz kötődő rendi költészet csakúgy, mint a háborús buzdító beszédek és prédikációk is jelentős részben ezt a réteget célozták meg, s előfeltételezték a hazai történeti-jogi, illetve a humanista retorikai-poétikai műveltség bizonyos szintjét.

Az írásbeliség mellett az oralitás szerepe a háborús mozgósításban azonban továbbra is igen jelentékeny, bizonyos szegmensekben szinte kizárólagos maradt. A még mindig túlnyomó többségében illiterátus népesség csak élőszóban tájékozódhatott a megyei hatóságok rendelkezéseiről, melyeket a polgári tisztviselők és az alsópapság feladata volt a helyi közösségekben birtokolt tekintélyükre hagyatkozva a nyilvánosság elé tárni. A különféle rendelkezéseket, köztük az önkéntesek toborzása érdekében kibocsájtott propagandaüzeneteket, a törvényhatóságok kéziratossá, illetve egyes megyékben, mint például Veszprémben, már nyomtatott körleveleken (*currens*) keresztül közvetítették a megyei tisztviselők, mindenekelőtt a járások élén álló

³⁹ Históriás könyv 2009, 52.

⁴⁰ Tóth I. Gy. 1996, 122.

⁴¹ A 19. század eleji Veszprém vármegyei helyzet áttekintéséhez a köznemesi bibliotékák alapján, lásd: Hudi 2009, 137–164., illetve Vas megyei források alapján: Tóth I. Gy. 1996, 197–228.

szolgabíráknak, illetve a helyi „véleményvezérek”, s rajtuk keresztül a lakosság tömegeinek.⁴²

A magyarországi központi kormányzervek és a megyék mediális szempontból kifejezetten figyelembe vették azt a speciális kommunikációs helyzetet, ami a mozgósítással és a háborúval kapcsolatos üzeneteknek a jelentős részben még analfabéta, az orális kultúrában élő kismemesség, még inkább a jobbágyság felé történő közvetítéséből adódott.⁴³ Ahogy már szó esett róla, a törvényhatóságok a közigazgatásilag alájuk tartozó közösségekkel folytatott kommunikációban a megyei joghatóságot képviselő járási szolgabírák mellett a helyi alsópapságot a háború során is igyekeztek igénybe venni. Ez különféle módokon és feladatok kapcsán történhetett.

a) Április 28-ával a Helytartótanács elrendelte, hogy a katonai ispotályok számára tépett rongyokat kell a lakosságtól begyűjteni és arról is határozott (hisz nyilvánvalóan a lehető legszélesebb kört kívánta elérni), hogy e rendelkezést a templomokban kell kihirdetni.⁴⁴ A váci reformátusok háztörténetéből például tudjuk, hogy a június 1-jén ülésező egyházkerületi tanács arról rendelkezett, hogy „a megsebesedett katonák számokra kérettesenek mindenütt a cathedrából tépéseknek és kötéseknak való vékonyabb rongyok és fehér ruhák, ami gyűl, az minél előbb küldődjék a közelebb levő militaris commissariatushoz”.⁴⁵

A megyei körlevelek útján rendszeresen köröztetett katonaszökevények, katonáskodás elől bujkálók mellett az ezredüktől megszökött zömmel kismemesi, részben a felkeléshez kényszerített jobbágyszármazású inszurgens dezertőrök – akik nem egyszer zsványok közé keveredve maguk is rablásra adták a fejüket – az egész Dunántúlon komoly közbiztonsági problémát jelentettek az inszurrekciók mozgósítása során.⁴⁶ Amikor a győri csatát követően a nádor 1809. június 15-én Komáromban kelt levelével elrendelte a szétszéledt inszurgensek összegyűjtését és ezredeikhez küldését, Veszprém vármegye annak érdekében, hogy a szökevények „mentül előbb a’ fent írt mod szerént [...] megjelenjenek”, úgy rendelkezett, hogy a szolgabírák és a kiküldött táblabírák mellett „a’ Helybéli Plebánusok, és Prédikátorok által is, a’ Predikálló székekbül ezen Rendelés Közönségessé tetetni fog”.⁴⁷ Ennek érdekében a megye Rosos Pál püspökhöz fordult, hogy körlevélben kérje a plébánosokat, hogy azok „nem csak

⁴² Hudi 2009. 26.

⁴³ Bár a mezővárosokban és nemesi communitasokban magasabb volt az írni és olvasni tudók aránya. Hudi 2009, 84–87.

⁴⁴ MNL VML IV. 1a. 1809. május 15. 960. sz. 322. (7191. sz., ápr. 28.)

⁴⁵ Históriaiás könyv 2009, 54.

⁴⁶ Hudi 1984, 760–761.

⁴⁷ MNL VeML, IV. 1a. 1809. jún. 18. 94. sz., 254.

a prédikáló székéből, hanem azon kívül is” ezredükhöz való visszatérésre buzdítsák a bujkáló felkelőket, hiszen „a letett hitnek szentsége a legerősebb kötél, mely őket zászlójukhoz szorítja és kiki lelki atyának, tanétója által leginkább meggyőződteik”.⁴⁸ A reguláris ezredek dezertőreivel összehasonlítva a meggyőzés az egyébként is kevésbé szigorú fegyelmi törvények alá eső inszurgensek szökéseinek esetében nagyobb szerepet kapott.⁴⁹ Ugyanakkor miután a megye tudomására jutott, hogy az elkóborolt felkelők „Rablásokot, és Tolvajságokat visznek végre”, haladéktalanul a hatósági erőszak alkalmazásához nyúltak. Kiküldték a szolgabírákat, hogy vizsgálják ki az eseteket és büntessék meg a felelősöket, kötelezték a helyi lakosságot, hogy a dezertőröket megkötözve szállítsák Veszprémbe a szokásos fogóbér nélkül is, továbbá kiküldték a megyei hadnagyokat, hogy a melléjük adott pandúrokkal és katonákkal fogdossák össze az erdőkben bujkáló személyeket.⁵⁰

b) A háborúk során a köznép meggyőzésére irányuló, explicit politikai-társadalmi tartalmakat hordozó egyházi beszédek egyik legalapvetőbb funkcióját az istenfélelem és az alattvalói lojalitás megerősítésén keresztül olyan „konformista attitűdök” kialakítása jelentette,⁵¹ amelyek a társadalmi stabilitás – a birtokos nemesség uralmának – biztosítását szolgálták. Különösen fontosnak bizonyult ez az olyan hagyományosan feszültségekkel terhelt területeken, mint Erdély, ahol az úrbéres köznép és a megyéket a kezében tartó nemesség szembenállásában társadalmi, felekezeti, etnikai elemek keveredtek egymással.⁵² Az alsópapságnak és a prédikációknak ezt a funkcióját jól reprezentálja Döbrentei Gábor 1809 nyarán, a Küküllő megyei Oláh-Andrásfalváról Kazinczy Ferencnek írott levele. Döbrentei a román jobbágyok és a magyar nemesség között súlyosbodó társadalmi feszültségről, illetve a cári katonai-politikai beavatkozásról terjengő híresztelések kapcsán említett egy olyan hírt, amely szerint „Kőhalom Szász Székben egy Oláh Pap szép prédikáziót tartott volna, ’s intette ostoba hallgatóit hogy hűségesegek legyenek, ’s a’ Muszkának ne hidjenek.”⁵³

c) Az (alsó)papságon keresztül történő, propagandisztikus jellegű hivatalos háborús információközvetítés egy másik, az előbbinél absztraktabb, vallásos-ideologikus szintjét jelentették az alkalmanként az uralkodó által kötelező jelleggel elrendelt közimádságok. A

⁴⁸ Veress 1987, 183–184.

⁴⁹ 1808:11. tc.

⁵⁰ MNL VeML, IV. 1a. 1809. júl. 17. 264. sz., 322.

⁵¹ Vö. Burke 1991, 94.

⁵² I. Tóth 1998, 283–284.

⁵³ Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, Oláh-Andrásfalva, 1809. júl. 14. in KazLev VI, 453.

bécsi magyar újság április második felében számolt be arról, hogy Ferenc császár „minden Státusaiban közönséges ceremóniákkal való ahétatosságok rendeltettek”. A lap rávilágított az intézkedés mögötti szándékokra és a hivatalos propaganda egyéb csatornáin keresztül is közvetített patrióta-nemzeti „ideológia” központi üzenetére. Az imádságok kimondott célja az volt, hogy „a’ hűséges népek azon igazságos hadakozásra, mellyhez ő Felsége az Austriai Császári Státusoknak függetlenségeért, magokban való fennállásokért, ’s jövendőbéli tsendességekért, valamint szintén az elnyomatott Német közös haza’ megszabadittatásáért is fogott, az Istentől áldást és segedelmet kérjenek”. Ennek nyitányát a Bécsben április 17-én tartott körmenet és az uralkodócsalád városban tartózkodó tagjainak részvételével lezajlott mise jelentette. Ezt 20-áig minden nap a Stephansdomban tartott imádságok követték, melyeken „a’ Státus Előljárói, a’ Felséges Cancellariák, a’ Papság, Magistratus, etc., tserélgetve megjelentek”.⁵⁴

Erről Magyarországon a kormányzati akaratot közvetítő Helytartótanácscon keresztül értesítették a megyéket. A vonatkozó határozat értelmében, amelyet Veszprém vármegyében az április 27-i közgyűlésén olvastak fel, „Felséges Urunk, hogy az Isten Fegyverünket e hadban szerentséltesse majus 7én dél előtt kilencztől fogva tizenkettő, dél után háromtól fogva hat óráig közönséges könyörgéseket rendelni meltoztatott”.⁵⁵ Felekezettől függetlenül a háború folyamán, a későbbiekben is sor került erre. Kultsár István lapja például június végén számolt be arról, hogy Szepes megyében „mind a’ Katholikusoknál, mind az Evangelikusoknál közönséges könyörgések tartatnak a’ háborúnak szerentsés kimeneteléért”.⁵⁶ Ehhez hasonlóan a későbbiekben – különösen 1813-as, hatodik koalíciós háború idején – is születtek az összes keresztény felekezetet érintő központi rendelkezések arról, hogy könyörgéseket szükséges tartani az uralkodó és a fegyverek szerencséjéért,⁵⁷ a jelentősebb győzelmek (mint az 1813. okt. 13–16-án vívott lipcei csata),⁵⁸ illetve a békekötések – mint az

⁵⁴ MK, 1809, II, ápr. 21., 32. sz., 478–479.

⁵⁵ MNL VeML, IV. 1a. 1809. ápr. 27. 52. sz., 160. (8613. sz.)

⁵⁶ HKT, I, 1809. jún. 28., 51. sz., 401.

⁵⁷ 1813 szeptemberéből több, a „felséges rendelés” kihirdetésének okán mondott, háborús-patrióta prédikációt ismerünk, melyek gyakran már a címükben is egyértelművé tették, hogy központi utasítás hatására születtek. A reformátusok közül lásd például Kolmár József révkomáromi lelkész beszédét: Kolmár 1813. A katolikusokat illetően pedig Rotter József győri káplán prédikációját: Rotter 1813.

⁵⁸ Lásd például Kazinczy barátjának, a református György Józsefnek – egykori borsodi inszurgens tábori lelkésznek – a Sátoraljaújhelyen elhangzott keresztyén „diadalmi beszéd”-ét: György 1813. Rövid életrajzához lásd: Görömbei 1872, 1588., illetve a sárospataki református prédikátornak és

1809. okt. 14-i – alkalmából.⁵⁹ Ezen alkalmak gyakran az ünnepek helyi szertartásrendjébe illeszkedtek, s apropót szolgáltathattak a szűkebb vagy tágabb értelemben a háborúhoz kapcsolódó prédikációk elhangzására és kinyomatására is.

d) A szószékről folytatott hivatalos propaganda megint egy másik szintjét jelentette – hasonlóan az Ausztriában és a birodalom más részein, a *Landwehr* felállításának érdekében már 1808 nyarától folytatott propagandához – a fegyverképes férfilakosság toborzását szolgáló üzenetek közvetítése. 1809 nyarán erőgyűjtés céljából az uralkodó július második felében további katonák kiállítását követelte meg a vármegyéktől.⁶⁰ A rendelet értelmében a vármegyék hamarosan elkezdték toborozni az újoncokat a reguláris hadseregbe, továbbá a nemesi felkelő ezredek kiegészítésére az ún. „szabad” (korabeli kifejezéssel „volonyok”) gyalogos és lovas osztályokba.⁶¹ A mozgósításnak ez a háborús krízishelyzet szülte formája a korábbinál szélesebb kört, a felkelések mobilizációjában addig nem érintettek, továbbá a földesúri függésben élő rétegeket is igyekezett a propaganda által megszólítani. Az uralkodó mindenekelőtt anyagi ösztönzőkkel (*Handgeld*, azaz felpénz), a háború végéig tartó csökkentett szolgálati idővel, a katonai elismerést jelképező kitüntetésekkel (arany és ezüst vitézségi érem, Katonai Mára Terézia-rend), valamint a nemesiség ígéretével próbálta motiválni az önként jelentkezőket, amit a vármegyei hatóságok, illetve a földesurak további juttatásokkal, kedvezményekkel egészíthettek ki. A körlevelek ugyanakkor nem csupán a materiális javakkal, privilégiumok kilátásba helyezésével és a társadalmi mobilitás oldaláról ösztönözték a szolgálatra jelentkezőket, de – hasonlóan a propaganda mindenekelőtt a nemességet felkelésre szólító üzenetéhez – a tágabb közösséget megtestesítő uralkodó és haza, illetve a háznép védelmének imperatívuszát megfogalmazó patriotizmus érvrendszerével is.⁶²

Az újabb csapatok felállításának sikere érdekében a mozgósító propagandának a hadra fogható megyei férfilakosság lehető legszélesebb körét kellett minél rövidebb idő alatt elérnie. Egy Bihar vármegye közgyűlése által 1809 júliusában, az önkéntesek toborzásának

---

professzornak, Lácza Szabó Józsefnek a „diadalmi örvendezését”: Lácza Szabó 1814., továbbá a révkomáromi református prédikátor, Tóth József „Hála-adó prédikáció”-ját: Tóth 1813.

⁵⁹ Lásd például a piarista Salamon József Vazul prédikációját: Salamon 1809b.

⁶⁰ MNL VeML, IV. 1a. 1809. júl. 27. 284. sz., 329.

⁶¹ Lásd: Veress 1987, 249.

⁶² Lásd például az erre való felhívást Veszprém vármegye nyomtatott körlevelei között: MNL VeML, V. 102. d. 4. doboz, Veszprém Város Tanácsának iratai, Körrendeletek (Currensek), B. Megyei currensek, 1. nyomtatott currensek, 1809. aug. 29. „Buzdító Irás a’ fegyver fogásra.”

ügyében kibocsájtott hirdetmény ennek érdekében a következőképpen fogalmazott: „Rendeltetik pedig, hogy ezen serkentő Meghívás valamint Szolgabíró Urak, úgy minden Hít Sorosinak Lelki-Pásztorai által is a' Prédikáló-Székéből hirdettessen ki a' Nép előtt, sőt hogy az ehez alkalmaztatott Prédikátiók által is buzdíttasson a' Lelki-Pásztorok által.”⁶³ A „szabad lovasok” toborzását célzó veszprémi propaganda, amely a biharihoz hasonló eszközöket használt, a kilátásba helyezett kedvezmények és jutalmak ígérletét, illetve a patrióta-nemzeti „ideológiát” sikeresen közvetítette a megyei lakosság szélesebb köre számára.⁶⁴ A toborzás hagyományos, elvben az önkéntesség elvére épülő formája a járásokért felelős szolgabírák segítségével, a katonai hatóságok, a „Verbung Commando” által lebonyolított, zenére és táncra, továbbá fogadópénzre épülő „verbung” volt, melynek költségeit ez esetben a vármegyék fedezték.⁶⁵ A helyi közösségeket közelről ismerő alsópapság bevonása általános gyakorlat lehetett: Komárom vármegyében a verbuválás során az újoncokat összeíró küldöttség az illetékes lelkészeket is maga mellé vette, ily módon igyekezve az adózó népet fegyverfogaásra buzdítani.⁶⁶

A korszakban ez az eljárás Magyarország és Erdély területén bevettnek számított a katonáskodástól és a hadkiegészítés különféle formáitól való – a háborúskodás elnyúltával párhuzamosan erősödő – idegenkedés leküzdésére. 1805 októberében például egy Brassó-vidéki román ortodox esperes körlevélben szólította fel a román ifjúságot, hogy a császár és a haza iránti hűség jegyében vonuljanak be önként a határőr- és serezekbe. Továbbá arra is hivatkozott, hogy a nemesség a felkeléssel, a szász nemzet pedig vadászsászlóaljak felállításával már teljesítette kötelességét a társadalom iránt. Meghagyta az alá tartozó pópáknak, hogy helyes tanácsokkal és tanításokkal bírják rá a föld népét a bevonulásra, körlevelét pedig három egymást követő vasárnap olvassák fel. Erdélyben is előfordult, hogy az ilyesfajta, a hatósági kényszert és a puszta erőszakot meghaladó, anyagi és/vagy „ideológiai” belső motivációt serkentő lépések eredményre

⁶³ Hirdetés 1809.°

⁶⁴ A már említett veszprémi currens egyaránt célozta a felkelésből addig ki-maradt nemeseket és nemteleneket. Az inkluzív „Hazafiak!” megszólítással – mintegy demokratizálva a rendi alkotmány és a hon védelmének ügyét és a patrióta-nemzeti eszmét – fordult az érintettekhez, s a következőképpen fogalmazott: „Magyarok vagyunk, szerettyük jó Királyunkat, szerettyük édes Hazánkat, szerettyük boldog alkottványunkat, tőlünk várják védelmet, mutassuk meg: hogy Magyarok vagyunk, és ditső Eleinknek érdemes maradéki!”

⁶⁵ MNL VeML, IV. 1a. 1809. aug. 10. 342. sz., 350. A verbunghoz, Erdély példáján keresztül részletesen lásd: Csetri E. 1997, 498–499.

⁶⁶ Alapy 1910, 16–17.

vezettek.⁶⁷ A Veszprém Megyei Levéltárban a szabad lovasság iratai között megtalálhatjuk az önkéntesek számára nyomtatott december 20-i keltezésű bizonyoslevél egy biankó példányát, mely igazolta az illető szolgálatát a megye részéről, hogy „a megígért haszonvételekben részt vehessen”.⁶⁸

A veszprémi kampány eredményeképp a megye augusztus végére egy 227 fős szabad lovasosztályt és 319 főnyi szabad gyalogságot állított ki, bár felszerelésük továbbra is gondot okozott.⁶⁹ A szabad lovassággal ellentétben a reguláris hadsereg kiegészítését szolgáló, szintén elvileg önkéntes, az érintettek meggyőzésére irányuló – rendkívüli ösztönzőkkel dolgozó – toborzás kevesebb eredményre vezetett. A kiszabott újonclétszám kiállítása miatt a Helytartótanács, a katonai hatóságok és a főispán folyamatos nyomás alatt tartották a megyét,⁷⁰ a törvényhatóságok ezért ismétlődően sürgették a szolgabírákat a feladat mielőbbi végrehajtásában.⁷¹ A háborús helyzet szorításában az újoncok kiállításában a megyei hatóságok részéről erősödött a hatósági kényszer alkalmazása, melyet komoly ellenállás fogadott a helyi közösségek részéről.⁷² Előfordult, hogy már maguk a helyi bírák sem „a megkívántató buzgósággal és igyekezettel” végezték a munkájukat, így a megye kénytelen volt utasításba adni a szolgabíráknak, hogy „azokat fogságra hozatván mind addig abban tartassanak, miglen a reájok vetett Rekrutát ki nem állittják”.⁷³ A cseszneki főszolgabíró, Boronkay Ferenc egy alkalommal egyenesen arról tett panaszt az állandó deputációnak, hogy az általa kiküldött megyei katonát és pandúrt Súr községben a helyi lakosok megtámadták, és a már „kézen lévő Rekruták tőlök el vetettek”, ezért katonai „ássistentiát” kér a megyétől, ami e célból gróf Zichy Károly lovas inszurgens főstrázmesterhez folyamodott.⁷⁴

⁶⁷ Csetri 1997, 511–512.

⁶⁸ MNL VeML, IV. 1.f. 1809. No. 8.

⁶⁹ Veress 1987, 249–250. Ezek nem számítottak be a megyére eső újonclétszámba sem: MNL VeML, IV. 1a. 1809. nov. 7., 890. sz., 531.

⁷⁰ MNL VeML, IV. 1a. 1809. szept. 8. 496. sz., 398; MNL VeML, IV. 1a. 1809. szept. 11. 520, 521. sz., 408–409.

⁷¹ MNL VeML, IV. 1a. 1809. júl. 27. 284. sz., 329; MNL VeML, IV. 1a. 1809. szept. 15. 544. sz., 415; MNL VeML, IV. 1a. 1809. okt. 3. 661. sz., 450; MNL VeML, IV. 1a. 1809. okt. 12. 730. sz., 474; MNL VeML, IV. 1a. 1809. okt. 20., 783. sz., 496.

⁷² Vö. Csetri E. 1997; 1999.

⁷³ MNL VeML, IV. 1a. 1809. szept. 18., 586. sz., 428–429. Ezt a főispán sürgetésére egy hónappal később ismét nyomatékosította a megye: MNL VeML, IV. 1a. 1809. okt. 11., 714. sz., 470.

⁷⁴ MNL VeML, IV. 1a. 1809. okt. 23. 802. sz., 504.

Adminisztráció, együttélés, humanitárius tevékenység

Az egyháziak képzettségük és helyben élvezett tekintélyük révén, hivatalos vármegyei kiküldötteként vagy saját hatáskörükben nemcsak a mozgósításban, a helyi közigazgatás háború miatt megszaporodott feladatainak ellátásában vehettek részt, de pozíciójukból fakadó befolyásuknál fogva mérsékelhették a polgári lakosság és a megszálló hadsereg kényszerű együttélésével járó konfliktusokat is. Fontos szót ejtenünk arról is, hogy a háború és a megszállás, illetve az azzal járó folyamatos sarcolás, rekvirálások és egyéb terhek, a francia katonai hatóságok részéről érkező követelések, illetve a zavaros helyzetet kihasználó banditák (köztük szökött inszurgensek) vagy megszálló csapatok által elkövetett rablások, fosztogatások elevenen érintettek minden rendű és rangú egyháziakat is.

A háborús szükséghelyzetben a felkelés és a megye folyó ügyeit általában az elsőalispán elnöklete alatt intéző permanens deputációknak számos megyében mint befolyásosabb táblabírák, egyháziak is tagjai voltak: Vasban például Nagy József nagyprépost és Eölbey János kanonok,⁷⁵ Veszprémben Zsolnay püspök és Nedeczky Károly veszprémi olvasókanonok.⁷⁶ Számos esetben egyházi személyeket jelöltek egy-egy speciális feladat ellátására létrejött deputációkba is. Veszprémben a háborús adminisztrációt végző állandó deputáció például a megszállt Pápán állomásozó francia csapatok követeléseinek a kiszolgálására két, franciául értő tagját, köztük Horváth János apátkanonokot rendelte ki.⁷⁷ Gróf Eszterházy Imrével együtt Horváthot bízta meg a megye azzal is, hogy Eugène de Beauharnais itáliai alkirálytól „a’ Bátorságra nézve Kiadando Közönséges rendelést kérjenek, és e’ részben a’ Megyebéli Lakosokra nézve a’ Köz-bátorságot telylyes Iparkodással eszközöllyék”.⁷⁸ A Veszprém megyei orvos, Zsoldos János, a pápai tábori kórházak igazgatója, visszaemlékezésében a kanonokkal kapcsolatban annak retorikai műveltségét, nyelvismertét és tekintélyét emelte ki: „az ellenségnek nyelvét értvén, annak szívét mind beszédjével, mind tekintetével, mind pedig a’ hol kellett magát tartó igazsága védelmezésével is hódította”.⁷⁹ Szombathelyen Somogy Lipót megyéspüspök tekintélyét latba vetve igyekezett a város érdekeinek védelmében fellépni a támadó napóleoni csapatokkal szemben.⁸⁰

Hohenegger Lőrinc, Győr 1809-es ostromáról és megszállásáról írott naplójában, szintén beszámolt egy, az alkirályhoz indított kül-

⁷⁵ Balogh 1885, 56–57.

⁷⁶ MNL VeML, IV. 1a. 1809. máj. 21., 57. sz., 203–204.

⁷⁷ MNL VeML, IV. 1a. 1809. jún. 15., 87. sz., 250.

⁷⁸ MNL VeML, IV. 1a. 1809. június 19., 100. sz., 256–257.

⁷⁹ Zsoldos 1817, 53.

⁸⁰ Göcze 1944, 42–43.

dötségről, melynek a város világi tisztviselői mellett az idős Vilt püspök is tagja volt, aki franciául szólította meg Beauharnais-t, majd gróf Starhemberg Emmánuel kanonok követte.⁸¹ A napló június 26-ára keltezve egy, a káptalan prépostjának és az alispánnak a vezetésével működő deputációt említett, amely a francia katonaság ellátásával kapcsolatos igényeket (beszolgáltatások, hadiadó) volt hivatott kielégíteni.⁸² Paintner, naplója tanúsága szerint, azonban nem kívánt eleget tenni terhes kötelességének, ezért augusztus 12-én rátóti prépostságára távozott.⁸³

A megszálló katonai hatóságok a lakossággal és a hatóságokkal való kommunikáció megkönnyítése érdekében a városokban és falvakban a helyi előjárók révén igyekeztek olyan személyeket találni, akik beszéltek franciául, ennek híján közvetítő nyelvként maradt a német, illetve a latin. A szombathelyi Kresznerics Ferenc, aki a latin mellett németül és franciául is kitűnően beszélt, a város francia megszállása alatt a püspökség szolgálatában tolmácsként működött közre a megszálló katonai hatóságokkal való kommunikációban. Eredetileg latin nyelven vezetett naplójából kiderül, hogy a magasrangú francia tisztek rendszeresen étkeztek együtt a helyi egyházi előjárókkal, köztük Somogy Lipót püspökkel, illetve a nagypréposttal, mely alkalmakon tolmácsi feladataiból adódóan Kresznerics is részt vett. Egyik feljegyzésének tanúsága szerint, mikor Napóleon „harangzúgás közepette” bevonult Győrbe, Hollósy Mihály nagyprépost latin, gróf Starhemberg kanonok francia beszéddel akarta köszönteni.⁸⁴ Győrben a június 24-i átadását követően bevonuló francia hadak élén álló főtiszteket a városi és megyei előjárók, illetve a főpapság – köztük Vilt megyéspüspök latinul – üdvözölte.⁸⁵ Néhány nappal a francia győzelemmel zárult wagrami csatát követően Narbonne misézteni akart a győzelemre, azonban a püspök a templomban csak a Te Deumot énekelte el a két prépost – köztük Paintner – segítségével a jelenlévő francia tisztikarnak, miközben katonai zenekar játszott.⁸⁶ Magyarász József, pápai plébános historia domusában azt jegyezte fel, hogy németül és latinul kommunikált a plébániára beszállásolt francia tisztekkel, s segítségükkel sikerült megakadályoznia a kálváriatemplom kifosztását. Katolikus papként Magyarászra hárult az a feladat is, hogy a napóleoni csapatoknak misézzen.⁸⁷

⁸¹ Hohenegger 1820, 81.

⁸² Hohenegger 1820, 79.

⁸³ Paintner 1902, 141–142.

⁸⁴ Horváth 1987, 50.

⁸⁵ Paintner 1902, 140; Krisch 2009, 160.

⁸⁶ Paintner 1902, 141; Karmeliták 1904, 384–385.

⁸⁷ Gerencsér 1997, 53–54.

A nemesi felkelés egészségügye s eleve a tábori egészségügy francia és a cs. k. oldalról is a különféle oktatási célokat szolgáló ingatlanok mellett számos esetben vett igénybe tábori kórházként üres vagy korábban is ispotályként működő egyházi épületeket is (kolostorok, szemináriumi épületek), ennek nyilvánvalóan az volt az oka, hogy ezeken kívül nemigen akadt a településeken kellően tágas ingatlan a kórházfunkció ellátásához.⁸⁸ Ezek az ideiglenes kisajátítások azonban igen nagy megterhelést jelentettek az érintetteknek: Janovich Nepomuk János, a kanizsai piaristák elöljárója 1809 szeptemberében könyörgő levéllel fordult a permanens deputációhoz, hogy a rendházukban kialakított cs. k. tábori ispotály áthelyezése érdekében járjon közben János főhercegnél. A bizottság úgy határozott, hogy a főherceg „meg fog kéretetni: hogy az Ispitály Nemes Somogy Vármegyébe, hol semmi Katonáság nincs, és a’ mely Vármegye a’ háboru nehézségeinek semmi terhét nem érezte vagy Berénybe vagy Marczaliba, vagy Sz: Miklosra által szállíttatni mélytőztasson”.⁸⁹ De az ilyen típusú terhek nemcsak testületeket, hanem magánosokat is sújtottak. Buday Ágoston, türjei prépost azért emelt panaszt a deputációnál, mert a hetyefői majorjába, ispotályként kisajátítva azt, a katonaság betegeket telepített, akiket neki kell élelmeznie, a jobbágyait pedig forspontra hajtották, ráadásul a katonák szegénységük miatt elhordták a fát a türjei erdejükből is. A bizottság végzésében leszögezte, hogy a rögtönzött ispotály kialakítása a tudta nélkül történt, s ígéretet tett, hogy ez és a hasonló esetek iránt különös figyelemmel lesz a jövőben. Horváth Antal főszolgabíró közölte a panaszossal, hogy a tábori kórház számára kiadott fát továbbra is szolgálja ki, egyúttal visszamenőleg is állíttasson ki nyugtát róla a katonasággal.⁹⁰

Pápan Zsoldos János vezetésével június–júliusban öt katonai kórház működött, amely – a reguláris hadseregből, az inszurrekcióból és a Landwehrtől – magyar és osztrák, illetve francia sebesülteket fogadott. Ezekből egy az irgalmasrendi kolostorban, egy másik az irgalmasrendieknek a bencéseknel berendezett ispotályában volt megtalálható. Előfordult, hogy a franciák templomokat is megpróbáltak kisajátítani sebesültjeik részére. Magyarász elbeszélése szerint a győri ütközet után a megszállók le akarták foglalni a pápai templomokat, melyet „ama baljóslatú fenyegetőzés segélyével: ha ezt teendik, a bizonyos zendülés következtében egy lábíg veszve leendenek” sikerült megakadályoznia.⁹¹ Zsoldos leírásában a tábori kórházakban

⁸⁸ Bárány 2001. 149, 151; Márfi 2010, 93.

⁸⁹ MNL ZML, IV. 1i. 28. dob., No. 463. pall., No. 790., 697. A páter latin levele: MNL ZML IV. 1i. 34. dob., No. 487. pall., No. 790. Kanizsa, 1809. szept. 21.

⁹⁰ MNL ZML, IV. 1i. 28. dob., No. 463. pall., No. 787., 694–695.

⁹¹ Gerencsér 1997, 56.

szolgáló számos világi seborvos mellett megtalálhatjuk az irgalmasrendi Remigius fráter nevét is.⁹² Hagyományosan a tábori papság egyik kiemelt szolgálati helyét a katonai ispotályok jelentették,⁹³ a sebesült, beteg katonák lelkigondozása mellett a matrikulákat is ők vezették,⁹⁴ arra azonban, hogy inszurgens tábori lelkészek (kisegítő) kórházi szolgálatot láttak volna el, nincs adatunk.

A háború forgatagában a francia katonákkal való érintkezés a humanitárius segítségnyújtás formáját is ölthette. Hoheneggertől ismerjük annak a kisbaráti (ma Győrújbarát) plébánosnak az esetét, aki a kismegyeri csatátér közelében lakott, s a csata hevében nagy számban vittek be hozzá sebesült francia tiszteket. A plébános „barátságosan fogadta őket, ámbár ellenségek voltak, emberiesen, és kegyesen bánt vélek, a’ mint ezt egy embertől, Lelkipásztortól várhatni lehetett”: nemcsak segítséget, de lelki támaszt is nyújtott nekik. Tettéért Narbonne, az ország katonai kormányzója „szembetűnő summát, [...] a’ maga, és az emberiség köszönetét adatta”.⁹⁵

Háborús terhek és károk

Kis János, a háborút Sopronban átvészelő evangélikus lelkész memoárjában arra hívta fel a figyelmet, hogy „[a]’ franciák’ berohanásakor mind a’ katolikus mind a’ protestans papsághoz csak a’ legnagyobb szükség’ idején adattak katonák”. Azt is megjegyezte azonban, hogy a város francia megszállása idején három alkalommal is érintette a beszállásolás, melynek során alapvetően „mivelt ’s jó indulatu tisztek” – köztük egy ezredes – kerültek hozzá, akik „nagyon emberségesen, sőt barátságosan viselték magokat”.⁹⁶ Kis egyébként hasonló véleménnyel volt a közkatonaokról is, bár utalt arra, hogy a városban voltak, akik jobban megszenvedték a megszállást.⁹⁷ Árpás plébánosa, Pádl József a hozzá beszállásolt tiszteket és közlegényeket saját költségén látta el, viselkedésüket illetően nem volt panasz, s bár maga is igyekezett kommunikálni a katonákkal, ám a poliglott Kissel elentétben franciatudás híján ez komoly nehézségekkel járt számára.⁹⁸ A következőkben néhány kiragadott példán keresztül igyekszem demonstrálni, hogy a Nyugat-Dunántúl megyéiben milyen módon sújtotta az egyházi szolgálatban álló személyeket, illetve testületeket az ország területére átterjedő háború, majd a késő őszi tartó francia megszállás.

⁹² Zsoldos 1817, 47, 57.

⁹³ Zakar 2010.

⁹⁴ Márfi 2010, 94, 114.

⁹⁵ Hohenegger 1820, 82.

⁹⁶ Kis 1845, 215–216.

⁹⁷ Kis 1845, 220.

⁹⁸ Vigh 1992, 72.

A működésükben hadsereg ellátását szem előtt tartó francia hatóságok mellett, hogy nagy összegű pénzbeli hadisarcot és terménybeli beszolgáltatási kötelezettséget róttak ki a megszállt vármegyékre, alapvetően korrekt módon viselkedtek a lakossággal, s igyekeztek gátat vetni a soron kívüli rekvirálásoknak, rablásoknak, erőszaknak. Így, bár az érintett települések többsége a komolyabb háborús pusztításokat elkerülte, a beszállásolás és étkeztetés, a lovak ellátása, a hadisarc és a rekvirálások komoly terhet róttak a falusi és városi lakosságra.⁹⁹ A megszállásnak hónapokon keresztül kitett Szombathely kárjegyzékében például számos egyházi személy és testület nevével találkozhatunk: Czuppon, Márton és Váradi kanonokoknak egyenként 400 Ft körüli, Bóle András plébánosnak, a dogmatika tanárának 977, a püspöki szemináriumnak 1050, míg a ferenceseknek 1769 Ft kára lett feljegyezve.¹⁰⁰

Kazinczy levelezéséből értesülhetünk két, főpapokkal szemben francia részről elkövetett, atrocitásról is. Dessewffy József augusztus 9-én írta Széphalomra, hogy a franciák „Rozsos püspökkel igen gavallérosan bántak; meg holt bújjába”, Somogy Lipót szombathelyi püspököt pedig a híresztelések szerint Napóleon katonái „meg fenekelték”.¹⁰¹ Bár egyik híresztelést sem igazolják hiteles korabeli források, tény, hogy a megszálló franciák valóban zsarolták Somogyi püspököt,¹⁰² Rosos rezidenciáján is megjelent egy francia tábornok az illetékes deputáció tagjainak társaságában és ismertette követeléseit.¹⁰³ Vilt, győri püspök Katona István kalocsai kanonoknak, történetírónak részletesen beszámolt a püspökségét ért háborús pusztításokról, az ostrom során az épületeket ért károktól kezdve a templomok és birtokok lerablásán keresztül egészen a sarcolásig, rekvirálásig bezárólag.¹⁰⁴

Több helyütt sor került kisebb francia csapatok rablásaira, fosztogatásaira is. A Sopron megyei Beleden a katonák fizetség nélkül elvitték a plébános lovát, s hasonló eset történt Bagyogon is, ahol a plébánián elszállásolt kapitány közlegényei ötven forintot loptak a plébánostól.¹⁰⁵ Kisfaludytól például tudjuk, hogy egy Matkovics nevű kollaboráns nemesember többek között a zirci ciszterciákhoz irányított egy francia fosztogató csapatot, hamarosan azonban tirol

⁹⁹ Vigh 1992, 69, 73.

¹⁰⁰ Göcze 1944, 95–96.

¹⁰¹ Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, Szentmihály, 1809. aug. 9. in KazLev VI, 178.

¹⁰² Göcze 1944, 16.; SZET I, 270.

¹⁰³ MNL VeML, IV. 1a. 1809. jún. 22. 113. sz., 265–266.

¹⁰⁴ GyK, 10 (1873) febr. 13. 58. (Kreskay Antal fordítása)

¹⁰⁵ Vigh 1992, 73.

vadászok végeztek vele.¹⁰⁶ Az ezekhez hasonló, a lakosság és megszálló katonaság közötti kisebb atrocitások zömmel magánakciók voltak. Pápa városában ellenben Beauharnais alkirály két órás szabadrablást engedélyezett, amely – rendi állásra való tekintet nélkül – egyaránt érintette a mezővárosi társadalom minden rétegét, köztük az egyházi személyeket és intézményeket is. Torkos Jakab református szuperintendenstől például 7 rajnai ezüst forintot vittek el és egy 100 forintot érő, gyémántokkal kirakott arany-, illetve egy ezüstórát. A felsővárosi ferences kolostor kárösszegét 800 forintban határozták meg, ugyanakkor egy másik forrás szerint magát a kolostort mint szakrális helyet nem bántották. A katonák a helyi református kollégium teljes készpénzállományát elrabolták, az intézmény könyvtárát csak Márton István professzor határozott fellépésének és folyékony franciatudásának köszönhetően sikerült megmenekíteni.¹⁰⁷

A zűrzavaros háborús helyzetben azonban nem csupán a megszállók jelentettek fenyegetést a lakosságra. A Győr megyei Téten a nemesi felkelőkhöz buzdító verset író Pázmándi Horvát Endre plébánost nem franciák (akik egyébként szintén jártak ott és Kisfaludy Sándor apját, id. Mihályt is kifosztották), hanem – feltehetően dezertőr – magyar inszurgensek rabolták ki, megsemmisítve többek között féltve őrzött kéziratait is.¹⁰⁸

Ellenállás és kollaboráció

Különösen fontos kérdés, hogy mi módon reagáltak a különböző státusú egyháziak a Napóleon által Bécs május 13-i megszállását követően két nappal összesen kb. 20–24.000 példányban kibocsájtott francia-német-magyar, illetve francia-latin-magyar nyelvű proklamációra, amely a magyar nemességet igyekezett a függetlenség ígérétevel rábírní az uralkodójával való szembefordulásra.¹⁰⁹ A nyomtatványok terjesztését az ország megtámadása előtt – kevés sikerrel – magyarokkal, később pedig a megszálló hadak közreműködésével igyekeztek megoldani. A nádor már május 6-án – tehát még a kiáltvány megjelenése előtt – utasította a megyéket, hogy a bel- és külbiztonság fenntartására állítsanak fel permanens deputációkat, tartsák szemmel az idegeneket, ellenőrizzék az utakat és az útleveleket. Továbbá előrelátóan arról is rendelkezett – minden bizonnyal a napóleoni propaganda módszereinek ismeretében –, hogy a megyei hatóságok akadályozzák meg a köznép lázítását és kobozzák el az esetlegesen felbukkanó

¹⁰⁶ Kisfaludy 1931, 166, 229. Bay 1941, 152–153.

¹⁰⁷ Mezei 2006, 225, 227–228.

¹⁰⁸ OSZK Kt. Levelestár, Pázmándi Horvát Endre Horvát Istvánnak, Tét, 1810. nov. 2. 2r.

¹⁰⁹ Részletesen lásd: Kosáry 2001, 223. skk.

kiáltványokat.¹¹⁰ Az érintett nyugat-magyarországi törvényhatóságok – köztük Veszprém megye is¹¹¹ – a kiáltvány átvételét és kihirdetését ennek szellemében megtagadták, így annak terjesztése jobbra a francia csapatokra maradt.¹¹² Több esetben is előfordult, hogy a nemesi felkelők a fraternizálni és Napóleon proklamációját terjeszteni próbáló francia katonákat megtámadták, megölték.¹¹³ A franciáknak a helyi adminisztrációra nyomást gyakorolva ugyanakkor sikerült a proklamáció példányait a megszállt településeken központi, mindenki által jól látható helyen kifüggeszteni. Ily módon került fel Szombathelyen a vármegyeházára a szöveg. Kőszegen fenyegetés hatására engedett a tanács a megszállók követeléseinek és késő éjjel ragasztatta fel a példányokat a városháza és a templomok kapujára, Sopronban is a bevonulással együtt jelentek meg a kiáltványok az utcán.¹¹⁴

A szakirodalom egybehangzó megállapítása szerint a rendi alkotmány sáncain belül élő országlakosokat – a néhány, részben egykori jakobinusból lett, elszigetelt magyar „bonapartistát” kivéve – általában véve a kiáltvány pozitív értelemben nem befolyásolta. Kisfaludy Sándor őrnagy, nádori szárnysegéd, az inszurrekció hivatalos tollforgatója ugyan a nádortól május második felében megbízást kapott egy ellen-proklamáció elkészítésére, ez azonban okafogyottsága miatt befejezetlen maradt, részben a törvényhatóságok által sikeresen fogantatosított intézkedéseknek, részben a lakosság körében tapasztalható passzivitásnak köszönhetően.¹¹⁵ A vasi jobbágyság körében azonban elvéve mégis akadtak olyanok, akik a maguk módján rezonáltak, nem is annyira a proklamáció egyértelműen a nemesség számára megfogalmazott üzenetére, mint inkább megjelenésének tényére és a francia csapatok támadásával előállt bizonytalan helyzetre, amelytől terheik könnyebbedését remélték. Az acsádi és felsőszilvágyi parasztok megtagadták a robotot, a miskeiek pedig kórházba szállítása közben megtámadtak egy sebesült lovas felkelőt, az elharapózó kollektív erőszakot a helyi plébános sikertelen kísérleteit követően csak a karhatalomként fellépő inszurgenseknek köszönhetően sikerült lecsillapítani.¹¹⁶ Ugyanakkor még az úrbéri terhektől nyomattatott parasztság is alapvetően mint idegen betolakodóra tekintett Napóleon csapataira, sőt arra is akadt példa, hogy a sarcoláson feldühödött köznép

¹¹⁰ Balogh 1885, 54–55.

¹¹¹ MNL VeML, IV. 1a. 1809. jún. 19., 99. sz., 255–256.

¹¹² Kisfaludy 1931, 91.

¹¹³ Például Hertelendy Károly szerint Hunkár Antal, a veszprémi lovasság kapitánya a francia előőrs Napóleon kiáltványának egy csomóját átnyújtani kívánó tisztjét lekaszabolta. Hertelendy 1859, 8–9.

¹¹⁴ Gőcze 1944, 12, 28–29; Veress 1987, 62–63; Krisch 2009, 52.

¹¹⁵ Nagy 2018, 516–517.

¹¹⁶ R. Kiss 1909, 269–270; Balogh 1885, 84.

francia katonákat bántalmazott vagy meggyilkolt.¹¹⁷ A Győr megyei Zámolyon (ma: Győrzámoly) és Szentmihályfán a fosztogató megszállókkal szemben zavargások törtek ki, melynek eredményeképp a feldühödött parasztok több katonát agyonvertek és a Mosoni-Dunába dobtak. A franciák válaszul büntetőexpedíciót indítottak, felégették a falut, a főkolompókat pedig elfogták és Győrbe hurcolták, ahol a katonai bíróság halálra ítélte őket. A főbíró azonban felkereste Vilt püspököt, aki kegyelmet járt ki számukra a kormányzónál.¹¹⁸ A franciák eljárására jellemző, hogy a puszkaporos kedélyeket Narbonne egy proklamáció kibocsájtásával kísérelte meg lecsillapítani.¹¹⁹

Az egyházi háttérű kortárs naplóiírók a megszállt városokban, ha említették is a Napóleon-féle kiáltványt, megjelenését a városi hatóságokhoz hasonlóan, legtöbbször közönnnyel vették tudomásul, sem negatív, sem pozitív kommentárt nem fűztek hozzá. Paintner Mihály naplójának május 25-i bejegyzésében tett említést a proklamáció ügyéről (tévesen május 5-re datálva azt), melyet városszerte terjesztettek és nyilvánosan kiszögeltek a városháza ajtajára, valamint röviden összefoglalta a szöveg mondanivalóját is.¹²⁰ A naplóiíró karmelita perjel szintén igen tájékozott volt a Győr megyei inszurrekció mozgósításának menetét, a háború legfontosabb osztrák- és francia-párti röpiratait és a katonai és diplomáciai híreket illetően. Május 15-éről feljegyezte, hogy hallomásból értesült Bécs elfoglalásáról és arról, hogy ott a franciák egy a magyarokhoz intézett francia, latin és magyar nyelvű proklamációt nyomtattak. A május 19-i bejegyzés pedig arról tanúskodik, hogy Rásovczky az előbbit magyarázó, szintén Bécsben, névtelenül kibocsájtott *Nobilis Hungarus ad Hungaros* című iromány (*libellus*) megjelenéséről is tudott.¹²¹

Hohenegger naplója az előbbieknél jóval nyíltabban fogalmazott a napóleoni propaganda működésével és a schönbrunni proklamáció üzenetének közvetett, mégis egyértelmű elutasításával kapcsolatban. A vonatkozó bekezdésekből világosan kiderül, hogy a megszálló katonai hatóságok által közvetített propaganda elsődleges célcsoportját is a világi és egyházi előljárók mint helyi „véleményvezérek” képezték. Június 27-én Narbonne előtt „[a]’ Város papi és világi törvényes személyeknek mind megkellett jelenni. Ő írásból sok kézhadarászsokkal ékes deák beszédet mondott [...]. [A]’ többi közt azzal a’ lázszasztó kiejtésel élt: estote sani!¹²² mintha mi eddig nem lettünk volna eszünkön. Ő ezt arra az elfajúlt buzdításra (proclamatio) erányozván

¹¹⁷ Benda–Érszegi 1972, 349–350.

¹¹⁸ Krisch 2009, 163.

¹¹⁹ Kisfaludy 1931, 166; Karmeliták 1904, 384.

¹²⁰ Paintner 1902, 140.

¹²¹ Karmeliták 1904, 377–378.

¹²² Azaz: „legyetek eszeteknél!”

tette melyet mindenikünknek tulajdon kezével mély maghajtással kezünkbe nyomott.” Hohenegger ezen a ponton saját maga és más érintettek I. Ferenchez fűződő hűségét igyekezett bizonyítani a proklamációval szembeni tüntető passzivitás felidézésével: „Ő felzendülésre buzdított bennünket, és elpártolásra a’ mi jó és a’ szerencsétlenségben is kettőssen drága Királyunktól – ez olly hívás mellynek mellünkben a’ legmélyebb boszuság’ és irtózás’, csak csupa vissz’ hangja zengett vissza. [...] Mi ezt a’ díbdábot zsebünkbe dugtuk hidegen, vállainkat halgatva ugyan de elegendő értésre adással vontuk.”¹²³ Az eseményen pozíciójánál fogva részt vett Paintner is, aki pusztán annyival kommentálta a történeteket, hogy a jelenlévők a kormányzó beszédét „csöndben és alázattal” kényszerítették végighallgatni.¹²⁴

Kosáry Domokos megállapítása szerint, ha a katolikus klérus magasabb pozíciójú tagjaira – leginkább a középrétegekre – hatást is gyakorolt a francia vezetők „igyekezete és udvariaskodása”, nyilvánvaló, hogy nem tartoztak a rendi társadalom elégedetlen tagjai közé.¹²⁵ Ahogy a győri eset is mutatja, a francia propagandának ebben a körben sem sikerült célt érnie. Ebben az uralkodóhoz való lojalitás mellett, többek között, közrejátszhatott a Napóleonban a hagyományos alkotmányok és társadalmi berendezkedés mellett a pápa, illetve általában véve a vallás és a klérus ellenségét láttató – osztrák oldalról (fél) hivatalosan is támogató – propaganda hatása, de az egyházi jóságoknak is komoly terheket jelentő megszállás keserű tapasztalatai is. Azt, hogy az állam egyik legfontosabb és leghűségesebb támaszát a mozgósítás és a háború során a klérus jelentette, jól mutatja a nádor megjegyzése a bécsi lakosság megszállás során tanúsított viselkedésével kapcsolatban. A főherceg szerint a francia uralom hónapjaiban, míg a tanult emberek, tudósok (*Gelehrte*) és a papság (*Geistliche*) jól viselték magukat, addig a hivatalnokok rosszul: egy részük úgy gondolta, hogy nem kellene a korábbi kormányzatnak visszatérnie.¹²⁶

Az alsópapság a pozíciójából kifolyólag élvezett helyi tekintélye, képzettsége révén a napóleoni háborúk során alapvetően a felsőbb hatalom, a kormányzat és a vármegyék rendelkezéseit közvetítette a köznép tömegei felé. Ugyanakkor arra is akadt példa, hogy a lokális paraszti közösségekhez sokszor származásukon és anyagi körülményeiken keresztül szociokulturálisan erősen kötődő plébánosok közül voltak, akik kihasználták a megszállás okozta zűrzavaros helyzetet, és saját érdekeiket követve kollaboráltak a franciákkal vagy tettlegességre is buzdítva hangot adtak a helyi jobbágyság fennálló renddel szembeni elégedetlenségének, sérelmeinek.

¹²³ Hohenegger 1820, 80–81.

¹²⁴ Paintner 1902, 140.

¹²⁵ Kosáry 2001, 239.

¹²⁶ JNl III, 865.

Zalából ismert Palatzky Pál, a Sümegtől nem messze található Mihályfa plébánosának esete, aki a francia megszálló csapatokkal való kollaboráció gyanújába keveredett. A megye Somogy jelentése révén értesült arról, hogy többek között Palatzkyt „Francziákkal való egyet értés eránt” vádolják. Az ügygel kapcsolatban a Helytartótanács július 11-én tudósítást kért Zalától, így a megye az érintett ügyében Chasteler tábornokhoz (FML) fordult további információkért, akiknek a katonái Palatzkyt a hatóságok a francziákkal való „cimborálás” vádjára alapján lefogták, majd elengedték.¹²⁷ A Helytartótanács augusztus 18-án ismét emlékeztette a megyét, hogy küldje fel tudósítását az ügyben, aki – mivel a tábornok válasza még nem érkezett be, nem tudott bővebb felvilágosítást adni az ügyben. Mindazonáltal kirendelte Novák Gáspár szolgabíró, a korábban Chasteler mellé állított megyei biztost,¹²⁸ hogy azokat a forspontra rendelt pakodiákat, akik a francziákat Mihályfára szállították, valamint a mihályfaiakat, akik jelen voltak az esetnél, hallgassa ki és folytasson vizsgálatot, valamint nemes Nagy Ferenc alszolgabíró is kérdezze ki, majd a deputációt ennek eredményéről minél előbb tiszti jelentésben tájékoztassa.¹²⁹ Chasteler Sümegről kelt válaszában jelentette a megyének, hogy a plébános ügyét illető iratokat már átadta a keszthelyi apátnak, ugyanakkor röviden össze is foglalta a lefogtatás alapját képező vádakat.¹³⁰ Eszerint Palatzky az ellenségnek utat mutatott, aminek köszönhetően a francziák megmenekültek a hadifogságtól. A tábornok azt is jelentette, hogy a plébánost, nehogy a vizsgálati fogsága alatt elvonja papi kötelességeitől, átadta a keszthelyi apátnak, oly módon, hogy a veszprémi püspöknek az esetet azonnal jelentse és adja át a vizsgálatához szükséges iratokat is. A deputáció a Novák szolgabíró által lefolytatott vizsgálat eredményének beérkezéséig megkérni rendelte a keszthelyi apátot, hogy az irományokat mielőbb küldje át és jelentse, hogy miként történt a szabadon engedés, milyen további milyen intézeteket tett az ügy kivizsgálásának érdekében.¹³¹ Novák szolgabíró jelentésével¹³² 1809. december 18-án foglalkozott a megyei kisgyűlés, majd a rendelkezésre álló iratok alapján a megye elküldte tudó-

¹²⁷ MNL ZML, IV. 1i. 28. dob., No. 463. pall., No. 564., 1809. júl. 28. 511.

¹²⁸ MNL ZML, IV. 1i. 28. dob., No. 463. pall., No. 424–425., 395–396.

¹²⁹ MNL ZML, IV. 1i. 28. dob., No. 463. pall., No. 780, 688., 1809. szept. 25.
Az iratokat lásd: MNL ZML, IV. 1i. 34. dob., No. 487. pall., No. 780, 1809. szept. 25.

¹³⁰ MNL ZML, IV. 1i. 34. dob., No. 488. pall., No. 816., Sümeg, 1809. szept. 28.

¹³¹ MNL ZML, IV. 1i. 28. dob., No. 463. pall., No. 816., 723–725., 1809. szept. 28.

¹³² Ezt és a hozzá csatolt tanúvallomásokat lásd: MNL ZML, IV. 1b. 1809. dec. 18., No. 33/6.

sítását a vizsgálati iratokkal együtt a Helytartótanácsához a további eljárás lefolytatására.¹³³

Az eset a nyugat-magyarországi régióban nagyobb hírverést kapott, ugyanis több ego-dokumentum is említést tett róla. Kresznerics Ferenc június 25-én azt jegyezte fel naplójába, hogy a plébánost, „aki a mieink szemében gyanús volt”, fogságba vetették.¹³⁴ Kisfaludy Sándor felesége, az ekkor már Veszprémben tartózkodó Szegedy Róza szintén hamar értesült az ügyről. Szerinte Palatzkyt azért fogták el, mert figyelmeztetett egy francia transzportot, hogy „ne mennyen az Erdőnek, mert a huszárok kezébe esik”. A hazafias érzelmű nemesasszony abbéli óhajának is hangot adott, hogy fogvatartói „bártsak jól megnyomorgatnák” a kollaboráns papot.¹³⁵ Kisfaludy július 4-i válaszában megírta, hogy a nádor már értesült az esetről, „sőt azt mondá, hogy azt is hallá felőle, hogy azon Gazembernek Napoleon Püspökséget ígért volna, ha jól kémlelődik”, s hozzátette, hogy „meg fog lakolni tettéért”.¹³⁶

Veszprém vármegye állandó deputációja 1809. július 2-án indított vizsgálatot Krastyenits Vendel, az Esterházyak cseszneki uradalmi prefektusának jelentése nyomán, amely arról számolt be, hogy az uradalomhoz tartozó „Oszlopi Helységnek Lakosi, és Jobbágyok, valamelly köztök indított Szövetség által, az Uradalom Tisztsége ellen kikelvén botrankoztato fényezetésekkal [...] engedetlenséget mutatni meg nem szűnnek, melly rendetlen tselekedetre fő okot látszatik adni a' Helybéli Plebanus Ur.”¹³⁷ Mint a vizsgálatból kiderül, Miller József plébános a franciáknak arról panaszkodott, hogy helyben az uraság miatt a jobbágyoknak semmijük sincsen, majd az uradalom magtáraihoz irányította őket. A francia csapatok megérkezése és plébánosuk hatására a jobbágyok megtagadták az engedelmisséget és a robotot, marháikat az erdőbe hajtották és azt „leetették”.¹³⁸ A megye Boronkay Ferenc járási főszolgabírónak adta feladatul, hogy járjon utána az ügynek és „a' Főbb Párt Ütöket, a' vádlásnak valósága kivilágosodván, a' Nemes Vármegye Tömlöczében bé késértesse”. Millert illetően a permanens deputáció úgy határozott, hogy ez ügyben megkeresik az illetékes megyéspüspököt.¹³⁹

¹³³ MNL ZML, IV. 1a. 1809. dec. 18., No. 33/6, 767.

¹³⁴ Horváth 1987, 48.

¹³⁵ Szegedy Róza Kisfaludy Sándornak, H. n., 1809. jún. 27. in Horváth 1930, 125.

¹³⁶ Kisfaludy Sándor Szegedy Rózának, Komárom, 1809. júl. 4. in KSMM VIII, 193.

¹³⁷ MNL VeML, IV. 1a. 1809. július 2. 186. sz., 293.

¹³⁸ Veress 1987. 200–201.

¹³⁹ MNL VeML, IV. 1a. 1809. július 2. 186. sz., 293.

Hasonló zendülés történt a Zircről nem messze fekvő Porva faluban. A Pápán székelő állandó kirendeltség június 28-án közölte a szépalmai ispán levelét a megyei permanens deputációval, „mellyben a’ Porvai Mester által, a’ Parasztságnak fel zördülésére szolgálható botránkoztató szavai foglaltatnak”. Ez esetben tehát a helyi intelligencia másik fontos tényezője, a plébánoshoz hasonló státusú iskolamester lázította a jobbágyokat az úrbéri szolgáltatások megtagadására. A megye az ügy kivizsgálására Boronkayt küldte ki, aki ha a vádak igaznak bizonyulnak a tanítóval szemben, „azt Zirczen Bűnéhez mérsekelt páltza ütésekkal meg büntesse”.¹⁴⁰

---

¹⁴⁰ MNL VeML, IV. 1a. 1809. június 28. 158. sz., 284. Vö. Veress 1987. 201–201.

Kovács Albert politikai pályafutása

Bodnár Lajos

A kiegyezés utáni korszakkal foglalkozó eddigi kutatások érintetlenül hagyták a mérsékelt ellenzék, a későbbi Nemzeti Párt történetét.¹ A téma annál izgalmasabb lenne, mivel gróf Apponyi Albert egy kezdeti rövid időszakról eltekintve (1872-1878) ennek a pártnak az elnökeként fejtette ki politikai működését.² A Nemzeti Párt iránti érdeklenséget

¹ Az MTMT 2020 júliusában egyetlen vonatkozó közleményt sem tartalmazott a „mérsékelt ellenzék”, illetve „nemzeti párt” szavakra. Ez utóbbi kereső-kifejezés ugyan 224 találatot eredményezett, de egyik sem a nevezett párttal kapcsolatos.

² Az Apponyi Alberttel kapcsolatos kutatások is főleg az első világháború és a trianoni békeszerződés témájára fókuszálnak. Pályafutásának egyéb területére többek között a következő könyvek és tanulmányok térnek ki: ANKA LÁSZLÓ: Apponyi Albert és az 1889-es Nagy Véderővita. *Historia est lux veritas. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján. I.* Magyar Napló – Veritas Történetkutató Intézet. Budapest, 2016. pp. 295-304.; ANKA LÁSZLÓ: *Gróf Apponyi Albert belpolitikai pályafutása a dualizmus korában.* PhD disszertáció. ELTE-BTK. 2014.; ANKA LÁSZLÓ: Apponyi Albert és az elemi népoktatás ingyenessé tétele. *Új pedagógiai szemle.* 60. évf. 11-12. sz. (2011) pp. 219-233.; ANKA LÁSZLÓ: Apponyi Albert gróf és a kongruatörvény. *Egyháztörténeti Szemle.* 11. évf. 1. sz. (2010) pp. 51-65.; BENEDEK LÁSZLÓ: *Emlékbeszéd Apponyi Albertről.* Fischer L. Budapest, 1933.; BETHLEN ISTVÁN: *Gróf Apponyi Albert emlékezete.* Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1934.; EGYED ISTVÁN: *Apponyi mint közjogász.* Stephanaeum Nyomda. Budapest, 1941.; ÉRSEK ATTILA: Apponyi Albert részvétele az országgyűlési választásokon. *Jászsági évkönyv.* Jászsági Évkönyv Alapítvány. Jászberény, 2011. pp. 44-55.; FEKETE SÁNDOR: Gróf Apponyi Albert egyházpolitikai nézetei. *Egyháztörténeti Szemle.* 7. évf. 1. sz. (2006) pp. 152-157.; FEKETE SÁNDOR: Egy „méltatlanul elfeledett Européer”, Gróf Apponyi Albert. *Konzervatív gondolkodók.* Író Gergely Alapítvány. Budapest, 2005. pp. 55-61.; KARDOS JÓZSEF: Apponyi Albert válasza a nemzetiségi kérdésre. *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára.* Pannonica Kiadó. Budapest, 2003. pp. 109-113.; KERÉKESHÁZY JÓZSEF: *Apponyi.* Singer-Wolfner. Budapest, 1943.; KISS ENDRE: Apponyi Albert, az ideológus és politikus. *Történelmi Szemle.* 29. évf. 1. sz. (1986) pp. 1-35.; KÖÖ ARTÚR: Az 1906. évi bukaresti jubileumi kiállítás és a „Lex Apponyi”: Adalék a nemzetkarakter és az állami reprezentáció viszonyának történetéhez. *Hitel.* 32. évf. 6. sz. (2019) pp. 94-114.; KÖÖ ARTÚR: Oktatás és nacionalizmus a XIX-XX. század fordulóján a Magyar és a Román Királyságban. A „Lex Apponyi” (1907:XXVII tc.) és a Spiru Haret-féle oktatásügyi törvények. *Valóság.* 62. évf. 1. sz. (2019. január) pp. 31-45.; NEMÉNYI IMRE: *Gróf Apponyi Albert, mint kultúrpolitikus.* Budapest, 1933.; NEMÉNYI IMRE: *Gróf Apponyi Albert és a magyar tanító-*

talán az is magyarázza, hogy – az 1899 és 1903 közötti éveket leszámítva, amikor is fuzionált a Szabadelvű Párttal – végig az ellenzékben tevékenykedett a parlamentben. Ezt figyelembe véve, valamint hogy a korabeli napilapok és az Országgyűlési Könyvtár dokumentumai (elsősorban a Képviselőházi Naplók, de mások is) viszonylag bő forrásanyagot biztosítanak, bátran állíthatjuk, hogy igazi mikrotörténeti munkát lehetne készíteni e témában. Jelen tanulmány célja azonban az adott körülmények között nem lehet a párt történetének megírása, csupán egy adalék elkészítése a jövőbeni kutatómunkához. Kutatásom így Kovács Albert személye körül zajlik, akinek politikai pályája végig e párt berkeihez kötődik, amelynek alelnöki tisztét is betöltötte 1894. február 8-tól kezdve.³

Kovács Albert képviselői munkásságával kevesen foglalkoztak. 1890-ben a *Közpapok Lapja* közölt egy cikket, amiben pártfogójuk életrajzát, egyebek mellett addigi politikusi tevékenységét is bemutatták.⁴ Egy évvel Kovács Albert halála után, 1905. február 18-án sógora, Kőrösi Henrik királyi tanfelügyelő „Kovács Albert emlékezete” címmel tartotta meg székfoglaló értekezését a Magyar Pedagógiai Társaságban,⁵ amelyben Kovács Albertet mint kultúrpolitikust mutatta be. A tanulmányt teljes terjedelmében közölte a *Magyar Paedagogia* című folyóirat,⁶ egyes részletei azonban más lapokban is napvilágot láttak.⁷ Csaknem félszázaddal később Sente Péter egyháztörténeti tárgyú második lelkészsképző vizsgadolgozatában elevenítette fel a témát, ám Kovács politikai pályájának csupán egyetlen rövid bekezdést szentelt.⁸ A kutatás jelen állása szerint ez az utolsó tanulmány,

---

képzés. Franklin ny. Budapest, 1921.; PETHŐ SÁNDOR: *Gróf Apponyi Albert.* Eligius. Budapest – Leipzig – Wien, 1926.; T. KISS TAMÁS: Egy méltatlanul elfeledett európeér – Gróf Apponyi Albert politikusi magatartásáról és kultúrpolitikájáról. *Szín – közösségi művelődés.* 4. évf. 2. sz. (1999) pp. 5-12.

- ³ Kovács alelnökké való megválasztásáról I. A pártkörökből. *Budapesti Hírlap.* 14. évf. 40. sz. (1894. február 9.) p. 3. A kutatás jelen fázisában bizonytalan, hogy meddig töltötte be ezt a tisztséget.
- ⁴ Kovács Albert. *Közpapok Lapja.* 2. évf. 46. sz. (1890. november 15.) pp. 1-4.
- ⁵ Kovács Albert emlékezete. Kőrösi Henrik kir. tanfelügyelő székfoglaló értekezése. *Budapesti Hírlap.* 25. évf. 50. sz. (1905. február 19.) p. 14.; Kovács Albert mint kultúrpolitikus. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.* 48. évf. 9. sz. (1905. február 26.) pp. 132-134.
- ⁶ KÖRÖSI HENRIK: Kovács Albert emlékezete. *Magyar Paedagogia.* 14. évf. 3. sz. (1905. március) pp. 130-147.
- ⁷ L. a *Budapesti Hírlap* és a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* fent említett beszámolóját.
- ⁸ SZENTE PÉTER: *Kovács Albert élete és munkássága. Dolgozat a II. lelkészsképző vizsgára.* 1950), Ráday Gyűjtemény Kézirattára, K 1.612. p. 15.

ami ebben a témában született. Így hát – a korábbi kutatások csaknem teljes hiányában – kutatásom céljaként elsősorban az adatgyűjtést határozhatom meg, másrészt viszont megkísérlem Kovács Albert politikai habitusának és felfogásának a rekonstrukcióját is. Ennek megfelelően e tanulmány részben pozitivista, részben pedig politikai eszmetörténeti jelleget fog mutatni.

A pozitivista narratíva keretében a választásokat kívánom röviden bemutatni, amelyek Kovács Albertnek képviselői mandátumot szereztek, vagy éppen a bukását okozták. Említésre kerülnek azok a választások is, amelyek során a választók jelölték volna, ám ő maga már nem vállalt mandátumot.⁹ Az eszmetörténeti vizsgálódás során Kovács Albert beszédeit kívánom elemezni, azonban még szűkebb kontextusukra is – akár párttársainak, akár más, kormánypárti vagy ellenzéki képviselők témához kapcsolódó beszédeinek vizsgálatára – csak kis mértékben tudok figyelmet fordítani.¹⁰ A későbbi kutatás része lesz majd a Kovács Albert által beszédeiben, írásaiban felhozott számszerű adatok valódiságának a vizsgálata, e mostani tanulmányban ezeket nem tudom és nem is próbálom meg ellenőrizni. Ehelyett Kovács Albert érvelésére fordítok nagyobb figyelmet, keresve, hogy milyen összefüggéseket lát meg és hogyan látja azokat: érvelésének mi a kiindulópontja; mi a célja, hova akar eljutni az érvelés során; milyen közbülső fázisai vannak okfejtésének; hogyan köti össze az érvelés különböző pontjait; milyen eszközöket lát alkalmasnak a cél elérésére.

A pozitivista narratíva számára főleg a napihírek, tudósítók beszámolóit, az eszmetörténeti kutatás számára pedig Kovács Albert parlamenti beszédei szolgálnak forrásként.¹¹ Kovács politikai publicisztikájával is a kutatás egy következő fázisában fogok foglalkozni.¹² A napilapok közül a Nemzeti Párthoz közel álló Budapesti Hírlap

⁹ A választások témakörében a kutatás egy későbbi fázisában kívánatosnak tartanám egy részletesebb elemzés elkészítését is. Vö. pl. SZENDREI ÁKOS: Tíz választás, egy politikus: Justh Gyula képviselő választásai. *Tradicció és modernizáció a XVIII-XX. században*. Hungarovox: Budapest, 2008. pp. 190-201.

¹⁰ A kutatás egy későbbi fázisában elengedhetetlennek tartom Kovács politikai habitusának és gondolkodásának a tágabb kontextusban történő vizsgálatát.

¹¹ Kutatásomat és az elért eredményt rendkívüli mértékben befolyásolták az aktuális események: a COVID-19 világjárvány és az ehhez kapcsolódó korlátozások. Mivel a könyvtárak egészen az utóbbi hetekig nem voltak látogathatók, kutatásom csaknem kizárólag az online elérhető források feltárására és feldolgozására korlátozódott.

¹² A kutatás jelen állása szerint Kovács politikai töltetű írásai a Budapesti Hírlap, a Pesti Napló és a Budapester Tagblatt hasábjain láttak napvilágot. Esetleg más napi- vagy hetilapokban megjelent írásainak felkutatása és

tudósításaira támaszkodtam. Kovács Albert képviselőházi munkájának kutatásához a Képviselőházi Naplót használtam. Nem foglalkozok Kovács korai politikai írásaival,¹³ sem Visszaemlékezéseinek¹⁴ politikai részével.¹⁵ A források meghatározása során szükségesnek tartom megemlíteni, hogy Révai Nagy Lexikona említést tesz Kovács Albertnek egy kéziratáról „A nemzeti párt története” címmel.¹⁶ A kutatás jelen állása szerint ez az egyetlen utalás erre az írásra, ami legjobb esetben jelentheti azt is, hogy az illető kézirat ismeretlen helyen található, rosszabb esetben viszont elveszettnek is tekinthetjük; nem utolsósorban pedig azzal a lehetőséggel is számolnunk kell, hogy a „Visszaemlékezéseim” második része, ami a „Miért nem jutott kormányra a nemzeti párt?” alcímet viseli,¹⁷ lett a lexikonban tévesen megnevezve. A kutatásban felhasznált, valamint a későbbiek során felhasználható források megnevezése után fordítsuk hát figyelmünket a Kovács Albert politikai pályafutását meghatározó eseményekre, valamint a képviselői beszédeiben és politikai publicisztikájában megjelenő eszmeiségre.

A választások

Politikusként Kovács Albert a Mérsékelt Ellenzék, a későbbi Nemzeti Párt körében fejtette ki tevékenységét. Nem volt jellemző rá a köpönyegforgatás, képviselőként végig e párt berkeiben működött, sőt az aktív parlamenti munkától való visszavonulása után is a párt híve maradt. Képviselői pályafutása 1881-ben kezdődött, amikor is szülőföldre, a marosvásárhely-vidéki kerület választotta meg képviselőjének. A kerület választópolgárai megújították Kovács iránti bizalmukat 1884-ben és 1887-ben is, 1892-ben viszont egy másik földijüket, Désy Zoltánt részesítették előnyben, ezért Kovács Albert a kovásznai kerület képviselője lett. 1896-ban – bár több kerületben is fellépett – már nem jutott be a parlamentbe. 1899-ben és 1902-ben időközi választásokon még szóba került a neve, ám akkor már ő maga nem vállalt mandátumot, inkább a sajtóban, különféle napilapok hasábjain

---

elemzése a kutatás egy későbbi fázisában fog megtörténni.

¹³ KOVÁCS ALBERT: *Mi haszna volt a kormánynak a választásoknál a kath. papság korteskedéséből?* [Bartalis Ny.]: Pest, 1869.

¹⁴ KOVÁCS ALBERT: *Visszaemlékezéseim*. Budapest, 1900. Ráday Gyűjtemény Kézirattára, K.1.814.

¹⁵ Ezeknek az írásoknak az elemzésére is a kutatás későbbi fázisában fog sor kerülni.

¹⁶ Kovács. 3. K. Albert. *Révai Nagy Lexikona. 12. kötet: Kontúr-Lovas*. 1914. p. 90.

¹⁷ KOVÁCS ALBERT: *Visszaemlékezéseim*. Budapest, 1900. Ráday Gyűjtemény Kézirattára, K.1.814. pp. 53-145.

jelentette meg politikai témájú írásait. Vegyük most sorra, mit tudhatunk a megnevezett választásokról.

Sajnálatos módon Kovács Albert első képviselői mandátumának a megszerzéséről elenyésző mennyiségű adattal rendelkezünk. Az események után 9 évvel a *Közpapok Lapjában* megjelent cikk így fogalmaz: „Kerülete személyi, illetőleg családi tekintetből is ragaszkodik hozzá s Kovács maga kifejezte, hogy a képviselőiséget édes atyja szerezte meg neki, bár az első választás előtt már 15 évvel meghalt.”¹⁸ Ebből a rövid megjegyzésből kitérünk, hogy Kovács János, aki 1848 előtt Marosderékszék bírója, a forradalom alatt pedig a marosvásárhelyi vár parancsnoka és a vésztörvényszék elnöke volt,¹⁹ bár a szabadságharc leverése után lényegében visszavonult a közélettől,²⁰ mégis olyannyira a köznép tiszteletében állott, hogy 1866-os halála után másfél évtizeddel is rá való tekintettel választották meg fiát képviselővé és ezáltal tisztelegtek emlékének. A Hon és a Marosvidék választási híreiből annyit tudhatunk meg, hogy br. Kemény Domokos szabadelvű jelölt volt Kovács ellenfele.²¹

Az 1884-es választásokról már valamivel több adat áll rendelkezésünkre. A *Budapesti Hírlap* első tudósítása szerint „... a mezőségi kerületben Kovács Albert konzervatív és Kemény Domokos br. kormánypárti...” jelöltek állnak szemben egymással.²² Két hónappal később viszont már Filep Albert lesz a Szabadelvű Párt jelöltjeként a kerületben,²³ és jelöltségét meg is tartja a június közepén lezajló választásokig.²⁴ Magáról a választásról a *Budapesti Hírlap* nem közölt részletes beszámolót, csupán egy rövid táviratot: „Marosvásárhely, június 17. Kovács Albert Marosvásárhely város mérsékelt ellenzéki jelöltje Filep Albert szp. ellenében szótöbbséggel képviselővé választatott.”²⁵ További adatok hiányában a napilap értesítéseiből azt állapíthatjuk meg, hogy a kormánypárt megpróbálta ugyan

¹⁸ Kovács Albert. *Közpapok Lapja*. 2. évf. 46. sz. (1890. november 15.) p. 4.

¹⁹ SZINNYEI JÓZSEF: Kovács Albert (székelykeresztúri). *Magyar írók élete és munkái* 6. 1899. p. 1187.

²⁰ PÁLMAY JÓZSEF: *Udvarhely vármegye nemes családjai*. Betegh Pál Könyvnyomdai Műintézete: Székelyudvarhely, 1900. p. 142.

²¹ Választási mozgalom. *A Hon*. 19. évf. 166. sz. esti kiadás (1881. június 18.) p. 1.; Megyei közügyek. *Maros-Vidék*. 11. évf. 25. sz. (1881. június 23.) p. 98.

²² Képviselőválasztási mozgalmak. *Budapesti Hírlap*. 4. évf. 70. sz. (1884. március 11.) p. 4.

²³ Képviselőválasztási mozgalmak. *Budapesti Hírlap*. 4. évf. 139. sz. (1884. május 20.) p. 4.

²⁴ Hol választanak ma? *Budapesti Hírlap*. 4. évf. 166. sz. melléklet (1884. június 17.) p. 1.

²⁵ A választások. *Budapesti Hírlap*. 4. évf. 167. sz. (1884. június 18.) p. 4.

megszerezni a kerületet, de a választóknak a Kovács Albertbe – és általa az egész családba – vetett bizalmát nem ingathatták meg.

1887-ben valamelyest változott a helyzet: már a választási előkészületek során tekintélyes ellenfél került szóba Kovács Alberttel szemben: Szász Domokos erdélyi református püspök,²⁶ ami arra látszik utalni, hogy a Szabadelvű Párt mindenképpen el akarta hódítani a kerületet a mérsékelt ellenzéktől. A terv a püspöknek a felekezete iránti – egyébként az ő pozíciójában kötelező – lojalitása miatt bukott meg, amit a Budapesti Hírlap így tárt a közvélemény elé: „Marostordamegye központi kerületének kormánypártja Szász Domokos ev. ref. püspököt kérte fel a jelöltség elvállalására. De a püspök a jelöltséget nem fogadta el, nem akarván viszályt kelteni a református választók között. Kovács Albert jelenlegi mérs. ellenzéki képviselő újra megválasztása ezzel biztosítva van.”²⁷ Az erdélyi püspöknek ez a gesztusa annál is inkább példaértékű, mivel nemcsak a politikai pályán volt ellenfele Kovács Albertnek, hanem az egyházi közéletben is. A szembenállás az erdélyi lelkészképzés helyszíne miatt alakult ki. A Bethlen Gábor által alapított gyulafehérvári kollégium 1662-ben költözik át Nagyenyedre,²⁸ és attól kezdve itt lesz az erdélyi lelkészképzés központja. Bár már az 1840-es évek elején szóba kerül a négy erdélyi református kollégium egységesítése és Kolozsvárra költöztetése, a Bethlen-Kollégium töretlenül működik és gyarapodik egészen a szabadságharcig, amikor a várost feldúlják. A szabadságharc leverése után, 1862-ig ideiglenesen Kolozsvár lesz a lelkészképzés helyszíne, majd ismét Nagyenyed.²⁹ 1873 és 77 között merül fel ismét a teológia Kolozsvárra való áthelyezésének gondolata. E törekvések harcos szószólója Szász Domokos (akit 1885-ben püspökké is választanak Kovács Ödön³⁰ ellenében), míg a Kovács fivérek az enyedi intézet mellett teszik le voksukat.³¹ A küzdelem 1888-ban (tehát a parlamenti választások után egy évvel) ismét fellángol, melyből a kolozsvári párt kerül ki győztesen, és 1895-ben megalakul a

²⁶ Választási mozgalmak. *Budapesti Hírlap*. 7. évf. 51. sz. (1887. február 21.) p. 3.

²⁷ Zászlóbontás. *Budapesti Hírlap*. 7. évf. 134. sz. (1887. május 16.) p. 3.

²⁸ NAGY GÉZA: *A kolozsvári református theologiai fakultás története*. Erdélyi Református Egyházkerület. Kolozsvár, 1995. p. 11.

²⁹ P. SZATHMÁRY KÁROLY: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*. Szerző sajátja. Nagyenyed, 1868. p. 324.

³⁰ Kovács Ödön (1844-1895) Albert öccse, a rendszeres teológia tanára Nagyenyeden, és mint ilyen, a Kolozsvár versus Nagyenyed vitában Szász Domokos ellenfele.

³¹ NAGY GÉZA: *A kolozsvári református theologiai fakultás története*. Erdélyi Református Egyházkerület. Kolozsvár, 1995. pp. 17-19.

Kolozsvári Református Theológiai Fakultás.³² Ez volt tehát a Szász Domokos és Kovács Albert közötti ellentét forrása, amit azonban a püspök nem hagyott a politikai életbe is mértéktelenül begyűrűzni. A kutatás jelen állásában nem ismert, hogy az 1887-es parlamenti választásokon végül ki lett Kovács ellenfele, csupán az derül ki a napilap híreiből, hogy – más jelöltekhez hasonlóan – Kovács Albert is „nehezen küzdött”,³³ de végül győztesen került ki a választási küzdelmekből.³⁴

Az 1892. év fordulatot hozott Kovács Albert számára a választások terén. A hírlapi tudósítások azt sugallják, hogy a változás szelét már előre érezni lehetett: „A marosvásárhelyi választókerületben a volt nemzeti párti képviselő, Kovács Albert ellen nagy az ellenszenv, különösen a tandij-kérdésben elkövetett tapintatlanságáért és Kossuth expatriálásáért. A székely birtokos és földműves elem Désy Zoltán nagykövesi földbirtokos körül csoportosul, ki szintén a nemzeti párt híve, s kinek megválasztása egész bizonyos.”³⁵ A jóslat valóra vált, a Kovácsra leadott 398 voks ellenében Désy Zoltán 646 szavazattal (tehát 248 szótöbbséggel) választották meg képviselőnek.³⁶ Az újsághírben megjelenő indokok – melyek a Kovács Alberttel szembeni ellenséges közhangulatot keltették – egyike valós, másika viszont a kutatás jelen állása szerint nem erősíthető meg: nem találtam arra nézve bizonyítékot, hogy Kovács Albert tevélegesen részt vett volna az 1879. évi L. törvénycikk 1889-beli újratárgyalásában, illetve megszavazásában, ami alapján Kossuthot „expatriálták”. Annál realisabb a másik indok Kovács ellen: 1890. január 13-án a Budapesti Hírlap címlapon hozta a képviselőház közoktatási bizottságának üléséről szóló beszámolót, amely szerint Kovács Albert „a középiskolákban a tandíjat oly magasra kívánná emelni, hogy azok ebből magokat fentarthassák. Ezzel még azt is el lehetne érni, hogy a szegény legények kiszorulnának a középiskolákból, a mi kívánatos.”³⁷ A kutatás jelen állásában nem rendelkezünk semmilyen adattal

³² Uo. 19-25.

³³ A választások. *Budapesti Hírlap*. 7. évf. 168. sz. (1887. június 19.) p. 1.

³⁴ Magyarország az urnáknál. *Budapesti Hírlap*. 7. évf. 168. sz. (1887. június 19.) p. 2.

³⁵ Képviselőválasztási mozgalmak. *Budapesti Hírlap*. 12. évf. 16. sz. (1892. január 16.) p. 4.

³⁶ Magyarország az urnáknál. *Budapesti Hírlap*. 12. évf. 29. sz. (1892. január 29.) p. 6.

³⁷ [A képviselőház közoktatási bizottsága]. *Budapesti Hírlap*. 10. évf. 12. sz. (1890. január 13.) p. 1. Sajnálatos módon a napilap nem közöl többet, így a kutatás jelen fázisában lehetetlen megállapítani a kijelentés hitelességét, a kontextust, amiben elhangzott és a használt fogalmak jelentéstartalmát (kik a „szegény legények” és miért „kívánatos” a kiszorulásuk a

arra nézve, hogy pontosan hogyan és miért is hangzott el ez a kijelentés. Figyelembe véve azonban, hogy úgy egyházi, mint politikai pályafutása alatt Kovács mindenkor a méltánytalanul szegénységben élők anyagi körülményeinek javításáért küzdött (vö. pl. a tanítók fizetésének, nyugdíjának vagy a kis gyülekezetek lelkészei fizetésének a kérdése, a közpapok mozgalma stb.), valamint logikus gondolkodását és jól alátámasztott érvelési szokását, bizton állíthatjuk, hogy nem állhatott szándékában azért küzdeni, hogy kizárólag a gazdagok részesüljenek középfokú oktatásban. Különösképpen igaz ez, ha figyelembe vesszük, hogy annak idején ő maga is úgy végezte kollégiumi tanulmányait, hogy édesapja anyagi gondokkal küzdött, és holland tanulmányútját is a Stipendium Bernardinumnak köszönhette. Ezt erősíti meg az is, hogy a bizottság két nappal későbbi üléséről szóló beszámolóban már ezt olvashatjuk: „Kovács Albert a tanszabadság minden megszorítását ellenzi. A leckepeznt eltörlendőnek véli.”³⁸ Az azonban nyilvánvaló, hogy egy meggondolatlan megfogalmazás, esetleg annak a véletlenszerű vagy tudatos ferditése a sajtóban a közhangulatot joggal ingerelhette ellene, és ez a két évvel későbbi választás során is érezte a hatását. A cserére azonban a választókerület is ráfizetett, hiszen Désy a közélet más területén kívánt inkább érvényesülni: előbb alispáni, majd főispáni kinevezést kapott, 1905-ben pedig már a geryeszegi kerületben lépett fel függetlenségi és 48-as jelöltként, majd pénzügyi államtitkár lett.³⁹ Miután szülőföldje megvonta tőle a bizalmat, Kovács Albert más kerületben, de még mindig tágabb szülőföldjén: a Székelyföldön, konkrétan Kovásznán vállalt újabb megmérettetést, ahol a korábban megválasztott, ugyancsak nemzeti párti Horváth Gyula lemondott, hogy az óbudai mandátumát tartsa meg.⁴⁰ A kutatás jelen állása szerint nincsenek arra vonatkozó adatok, hogy miért és hogyan jutott el ebbe a kerületbe, csupán sejteni lehet. Egyrészt, mivel Pálmay József századfordulón készült munkájában a Kovács családnak csupán a székelykeresztúri és a mezőbándi ágáról tud,⁴¹ feltételezhető, hogy nem rokoni szálak vezették ide. Másrészt, mivel csupán a pótválasztások során került

középiskolákból).

³⁸ A közoktatásügyi bizottságból. *Budapesti Hírlap*. 10. évf. 14. sz. (1890. január 15.) p. 3.

³⁹ Désy Zoltán emelkedő pályája a *Budapesti Hírlap* hasábjain az 1899 és 1909 között megjelent tudósításokból jól látható.

⁴⁰ [A pótválasztások]. *Budapesti Hírlap*. 12. évf. 83. sz. (1892. március 23.) p. 2.; Szerkesztői üzenetek. *Budapesti Hírlap*. 12. évf. 294. sz. (1892. október 24.) p. 7.; STURM ALBERT (szerk.): *Országgyűlési Almanach 1892-1897*. A Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája. Budapest, 1892. p. 237.

⁴¹ PÁLMAY JÓZSEF: *Udvarhely vármegye nemes családjai*. Betegh Pál Könyvnyomdai Műintézete. Székelyudvarhely, 1900. pp. 142-143.

szóba a neve, az tűnik valószínűnek, hogy – a kerület megürülvén – a párt központi vezetősége javasolta Kovácsot a kovásznai kerületben felléptetni, illetve megválasztatni. Miután a kormánypárt jelöltje visszalépett,⁴² a függetlenségi Hets Ödön volt ellenfele a választásokon. Hírlapi tudósítás szerint „élénk volt a harc” a megmérettetés során, mégsem volt nagyon szoros a küzdelem: az 1114 szavazó 58,88 %-a, tehát összesen 656-an adták le voksukat Kovács Albertre, aki így 198 szótöbbséget kapott Hets-szel szemben.⁴³

Jelenleg nem rendelkezünk arra vonatkozó adatokkal, hogy Kovács és a kerület választópolgárai között milyen viszony alakult ki, illetve mennyire mélyült el a bizalom. Tény, hogy négy év múlva levélben megköszöni az iránta való bizalmat Csia György kovásznai pártelnöknek, de ugyanakkor azt is közli vele, hogy eredeti elhatározásához híven nem kíván a kerületben még egyszer fellépni.⁴⁴ Kovászna helyett több más választókerületben próbál szerencsét 1896-ban: a főváros VIII. kerületében (Józsefváros), Marosújváron (ma Ocna Mureș, Fehér megye, Románia) és Gyomán. A próbálkozás sikere mindhárom kerületben kudarcra volt ítélve, miután a Nemzeti Párt mindhárom kerületet elhódítani kívánta: az első kettőt a kormánypárttól, a harmadikat pedig a függetlenségi és 48-as párttól. A józsefvárosi kerületet Berzeviczy Albert volt államtitkár, belső titkos tanácsostól kívánta elhódítani,⁴⁵ akinek stabil hátterével szemben – amint a választások alkalmával be is bizonyosodott – esélye sem lehetett Kovácsnak.⁴⁶ Marosújváron br. Kemény Endre ellen lépett fel, aki 1884 óta bírta a választók bizalmát,⁴⁷ így nem lehet csodálkozni Kemény egyhangú megválasztásán.⁴⁸ Gyomai ellenfele Barabás Béla, aki ugyan csak 1892 óta képviselte a kerületet, ám függetlenségi múltja (1881-ben részt vett az aradi tizenhárom vértanú veszto-

⁴² [A pótválasztások]. *Budapesti Hirlap*. 12. évf. 87. sz. (1892. március 27.) p. 2.

⁴³ [A pótválasztások]. *Budapesti Hirlap*. 12. évf. 90. sz. (1892. március 30.) p. 2.

⁴⁴ Előkészületek a választásra. *Budapesti Hirlap*. 16. évf. 273. sz. (1896. október 4.) p. 6.

⁴⁵ STURM ALBERT (szerk.): *Országgyűlési Almanach 1897-1901*. A Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája. Budapest, 1897. pp. 206-207.; KENYERES ÁGNES (szerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon*. Első kötet A – K. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1967. pp. 199-200.; MARKÓ LÁSZLÓ (szerk.): *Új Magyar Életrajzi Lexikon. I. A-Cs*. Magyar Könyvklub. Budapest, 2001. pp. 696-697.

⁴⁶ Magyarország az urnánál. *Budapesti Hirlap*. 16. évf. 298. sz. (1896. október 29.) p. 4.

⁴⁷ STURM ALBERT (szerk.): *Országgyűlési Almanach 1897-1901*. A Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája. Budapest, 1897. p. 269.

⁴⁸ A vidéken. *Budapesti Hirlap*. 16. évf. 298. sz. (1896. október 29.) p. 7.

helyének emlékhellyé való átalakításában)⁴⁹ valószínűsítette győzelmét.⁵⁰ A háromszoros bukás után a pótválasztásokon Kovács már fel sem lépett,⁵¹ bizonyára nem kívánt egy újabb kudarcot elszenvedni, így egyértelművé vált, hogy kimarad a képviselőházból. Annak ellenére, hogy úgy a korabeli, mint a tíz évvel későbbi vélemények⁵² a Bánffy-kormány erőszakos, önkényes és korrupt viselkedésének a számlájára írják a választási kudarcokat (nemcsak a Kovács Albert, hanem Wekerle, Jókai, Ugron, Beöthy, Andrassy, Szapáry stb. kimaradását is a parlamentből), Kovács Albert esetében – a Nemzeti Pártban betöltött szerepét figyelembe véve⁵³ – különösen fontos kérdés, hogy miért „kísérleteztek” új kerületek megszerzésével, miért nem maradtak egy jól bevált, a párt számára biztos bázist jelentő kerületnél, akár az előző mandátumát adott Kovásznánál. További kutatásig nem tisztázott ugyan a kovásznai választások mikéntje, az azonban nyilvánvaló, hogy míg 1892-ben kizárólag ellenzékiek küzdöttek a mandátumért (a kormánypárti jelölt pedig visszalépett, nyilván esélytelenségét látva), 1896-ban Sándor József EMKE-alelnök a kormánypárt jelöltjeként közfelkiáltással nyert mandátumot.⁵⁴

Bár az 1896-os választási kudarcok után egy ideig még részt vesz a Nemzeti Párt életében és munkájában (saját szavai szerint „... én már nem voltam képviselő; mind a mellett a nemzeti párt szives volt engem alelnökének választani s így a klubban lefolyó ügyeiben a legtevékenyebb részt vehettem.”),⁵⁵ képviselői mandátumot már nem nyert. 1899-ben hírlapi források tudni vélik, hogy a Fejérváry Károly⁵⁶ halálával megüresedett bethleni választókerület mandátu-

⁴⁹ STURM ALBERT (szerk.): *Országgyűlési Almanach 1897-1901*. A Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája. Budapest, 1897. pp. 194-195.; KENYERES ÁGNES (szerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon. Első kötet A-K*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1967. pp. 108-109.; MARKÓ LÁSZLÓ (szerk.): *Új Magyar Életrajzi Lexikon. I. A-Cs*. Magyar Könyvklub. Budapest, 2001. p. 393.

⁵⁰ A vidéken. *Budapesti Hírlap*. 16. évf. 298. sz. (1896. október 29.) p. 8.

⁵¹ A választások. *Budapesti Hírlap*. 16. évf. 311. sz. (1896. november 11.) p. 3.

⁵² Szilencium. *Budapesti Hírlap*. 17. évf. 19. sz. (1897. január 17.) pp. 1-2.; Választási mozgalom. *Budapesti Hírlap*. 26. évf. 105. sz. (1906. április 17.) pp. 5-6.; Tíz politikai esztendő. Mi volt 1896-ban? A Bánffy-választások. *Magyar Nemzet*. 25. évf. 238. sz. (1906. október 9.) pp. 2.

⁵³ 1894. február 8.-tól a párt alelnökévé választották. L.: A pártkörökből. *Budapesti Hírlap*. 14. évf. 40. sz. (1894. február 9.) p. 3.

⁵⁴ Magyarország az urnánál. *Budapesti Hírlap*. 16. évf. 299. sz. (1896. október 30.) pp. 3-5.

⁵⁵ KOVÁCS ALBERT: Obstrukció és kibontakozás. *Budapesti Hírlap*. 23. évf. 199. sz. (1903. július 22.) p. 1.

⁵⁶ STURM ALBERT (szerk.): *Országgyűlési Almanach 1897-1901*. A Pesti Lloyd-

mára Kovács Albert esélyes lesz a jelölésre,⁵⁷ ám a jelölő értekezlet egyhangúlag gr. Bethlen Bálintot⁵⁸ jelölte⁵⁹ és választotta is meg.⁶⁰ 1901-ben a Budapesti Hírlap egyik vezércikke felteszi a kérdést: „hol marad a jelöltek sorából [...], hol van Kovács Albert?”⁶¹ Amire a választ – ugyancsak egy vezércikkben – maga Kovács adja meg: „Azt kérdezed: Miért nem vagyok jelölt sehol? Azért, mert nem jelölt egy kerület sem. És miért nem jelölt? Azért, mert egy kerületet sem kértem föl arra, hogy jelöljön. Mert egy olyan tapasztalt politikus, mint te, bizonyosan tudja, hogy a jelöltség nem pottyán le magától a felhőből, hanem a jelölt maga kezdi; s a többi aztán csak formaság.”⁶² Az idézetből jól érzékelhető, hogy ezekben az években Kovács Albert már nem kívánt mandátumot szerezni, parlamenti munkát végezni, e helyett – mint az idézett cikkben néhány sorral később írja – a napilap hasábjain keresztül próbált az ország dolgairól szólni. Feltűnő azonban, hogy a világot ok-okozati rendszerben szemlélő teológus és politikus nem nevezni meg az okot, amiért visszavonult az aktív politizálástól, különösen Bánffy bukása után (döntésének akár anyagi oka is lehetett, hiszen egy választási hadjárat költséges volt). A kutatás jelen állása szerint csupán egyszer került még szóba Kovács Albert neve képviselőjelöltként: 1902-ben a Benke Gyula lemondásával megürült kézdivásárhelyi mandátumra a Budapesti Hírlap tudósítása szerint az ottani szabadelvű párt jelölte Kovács.⁶³ A választás előtti napon viszont br. Szentkereszty Béla neve is megjelent a Kovácsé mellett szabadelvű jelöltként,⁶⁴ míg a választásról tudósító távirat már kizárólag Szentkeresztyt említi, aki szoros küzdelemben 21 szavazattal maradt el a győztes Ráth Endre függetlenségi jelölttől.⁶⁵ A

Társulat Könyvnyomdája: Budapest, 1897. p. 236.

⁵⁷ Uj mandátumok. *Budapesti Hírlap*. 19. évf. 211. sz. (1899. augusztus 1.) p. 1.

⁵⁸ STURM ALBERT (szerk.): *Országgyűlési Almanach 1892-1897*. A Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája. Budapest, 1892. p. 197.

⁵⁹ [A bethleni mandátum]. *Budapesti Hírlap*. 19. évf. 217. sz. (1899. augusztus 7.) p. 2.

⁶⁰ [Uj képviselő]. *Budapesti Hírlap*. 19. évf. 233. sz. (1899. augusztus 23.) p. 2.

⁶¹ A mai nap. *Budapesti Hírlap*. 21. évf. 262. sz. (1901. szeptember 23.) p. 1.

⁶² KOVÁCS ALBERT: Az új helyzet. *Budapesti Hírlap*. 21. évf. 275. sz. (1901. október 6.) pp. 1-2.

⁶³ [Kovács Albert képviselőjelölt]. *Budapesti Hírlap*. 22. évf. 91. sz. (1902. április 3.) p. 2.

⁶⁴ [A kézdivásárhelyi mandátum]. *Budapesti Hírlap*. 22. évf. 104. sz. (1902. április 16.) pp. 2-3.

⁶⁵ [A kézdivásárhelyi választás]. *Budapesti Hírlap*. 22. évf. 105. sz. (1902. április 17.) p. 2.

hírlapi tudósításokban tükröződő fejlemények nyomán feltételezhető, hogy a választókerület valóban Kovácsot kívánta megválasztani (nem úgy, mint a bethleni választásoknál) és e szándéka mellett az utolsó napig kitartott (az viszont még tisztázatlan kérdés, hogy csak a szabadelvű párt győzelmét várták-e tőle, vagy személyes politikai habitusát és elveit, illetve aktivitását értékelték). Érdekes – és egyelőre megválaszolatlan – kérdés e választás kapcsán magának Kovácsnak a hozzáállása. Az 1901-es rendes választások kapcsán leírt és fent idézett gondolatai a jelöltségről azt sugallják, hogy ebben az esetben ő maga „kezde”, ám ebben az esetben érthetetlen lenne a visszavonulása a választás napján. Ennél valószínűbb, hogy megtörtént rajta, amit ő maga lehetetlennek gondolt: a jelöltség „magától pottyant le a felhőből” az ölébe, és talán éppen ez gondolkodtatta el azon, hogy ne térjen-e vissza ismét az aktív politizálás mezejére. Ezt a fontolgató, érveket és ellenérveket mérlegelő hozzáállást sugallja az a tény, hogy nem utasította vissza azonnal a jelöltséget, hanem várt vele gyakorlatilag az utolsó pillanatig, amikor végül az addig is gyakorolt visszavonultság mellett döntött.

A kézdivásárhelyi választás végső kimenetelétől függetlenül érdemes figyelmet fordítanunk az első újságcikkre, amely Kovács ottani jelöltségét megemlítette. A rövid írás jellegzetességét az adja, hogy – a kutatás jelen állása szerint – ebben nevezik először Kovács Albertet „a magyar birodalmi politika eszméjének tudományos alapon való megalapítójának.”⁶⁶ Ez a meghatározás majd Kőrösi Henrik értekezésében⁶⁷ jön elő ismét, és felvetésével új vonalat nyithat Kovács politikai munkásságának kutatásában.⁶⁸ A cikk további értékét az adja, hogy Kovács képviselői munkáját foglalja össze konkrétan megnevezett tevékenységekben és elért eredményekben (összesen ötöt sorol fel): „leghivatottabb kulturpolitikus”-ként „a tanítói osz-

⁶⁶ [Kovács Albert képviselőjelölt]. *Budapesti Hírlap*. 22. évf. 91. sz. (1902. április 3.) p. 2.

⁶⁷ L. a 6. sz. lábjegyzetet.

⁶⁸ A téma kapcsán figyelemre méltó, hogy SZABÓ MIKLÓS: Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában. In: HANÁK PÉTER – MUCSI FERENC (szerk.): *Magyarország története 1890-1918. II. kötet*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1988. pp. 920-923. a magyar birodalmi politika hangadói között nem említi Kovács nevét, említi viszont mások mellett Rákosi Jenőét, a Budapesti Hírlap tulajdonos-főszerkesztőjét. Ez pedig azt a lehetőséget is felveti, hogy Rákosi szubjektív szempontok alapján „nevezi ki” Kovácsot a tudományos alapon álló birodalmi eszme megalapítójának. A kérdés továbbkutatására és megválaszolására jelen tanulmány keretei között nincs lehetőség, ám Szabó munkájának ismeretében feltétlenül szükséges és ugyanakkor izgalmas is lenne a felvetés, illetve a minősítés létjogosultságának megállapítása.

tálynak diszét és tekintélyét” emelte, a tanítói nyugdíjtörvényt „helyes alapra” fektette, a felekezeti iskolák tanítói számára fizetésük állami költségvetési kiegészítését kiharcolta, valamint a néptanítók korpótlékának felemelése is az ő javaslatára történt. Mindezeket szem előtt tartva fordítsuk most figyelmünket Kovács Albertnek országgyűlési képviselőként végzett tevékenységére.

A képviselő Kovács Albert

Kovács Albert politikai habitusát, parlamenti beszédeit és politikai töltetű írásait nem annyira politikai irányzatokhoz és azok eszméihez, mint inkább általános emberi és keresztyén értékekhez való ragaszkodás jellemzi. Megemlíthetjük ezek között az egyensúlyra való törekvést – a politikában ez középutasságot is jelenthet, de Kovács esetében nem erről van szó –, a méltányosságot, a gyakorlatiasságot, a részletekre épülő egészet, valamint a lojalitást. Ha politikai nézetét próbáljuk meghatározni, a korabeli fősodrú szabadelvűségnél jóval enyhébb, értékközpontú liberalizmusról, valamint a magyar nemzetnek, illetve a magyar nemzeti öntudatnak a megerősödésére való törekvéstről beszélhetünk.⁶⁹ Ugyancsak fontos összetevője politikai aktivitásának a rendszerben való gondolkodás. Ezt saját maga oly mértékben gyakorolta, hogy csak nagyon nehezen vagy egyáltalán nem lehetett rábírnai az általa képviselt – néha egészen egyéni – álláspontjának megváltoztatására.

A kutatás jelen állásában Kovács Albert beszédeit vizsgáljuk, az idői keretek miatt még a szűkebb kontextusra is csak kis mértékben tudunk figyelmet fordítani; a kutatás további fázisában viszont kíváncsian lesz Kovács politikai habitusának és gondolkodásának a tágabb kontextusban való vizsgálata. Figyelembe véve, hogy képviselőként nem politikai filozófiát fejt ki, hanem konkrét problémáknak a gyakorlati megoldását keresi, textuális módon kísérem meg Kovács parlamenti beszédeit elemezni: tematikánként vizsgálat alá veszem hozzászólásainak okait és céljait; indoklásának, gondolatmenetének, vonalvezetésének módszerét és tematikáját; figyelemmel kísérem szóhasználatát, különös tekintettel a liberális eszméket kifejező, valamint az általános emberi, illetve keresztyén értékrendet tükröző megfogalmazásait. Tehát a kutatás jelen állásában nem az a célom, hogy megállapítsam, igaza volt-e Kovács Albertnek a meglátásaiban, valóságos vagy csak képzelt problémák ellen küzdött, hanem az, hogy bemutassam, hogyan érzekelte, milyennek látta Kovács az aktuális helyzetet. Úgy vélem, ezáltal előkészítem az utat a kontextuális és interdiszciplináris megközelítések alkalmazására.

⁶⁹ Bár eszmetörténetileg ez már egyértelműen a nacionalizmus felé mutat, a szó köznyelvi negatív jelentésárnyalata miatt inkább mellőzöm a fogalom használatát.

Ebben a fejezetben Kovács Albertnek a parlamentben, valamint különféle parlamenti bizottságokban megnyilvánult beszédaktusait vetjük alá a vizsgálatnak. Mivel az összes hozzászólásának elemzésére a jelenlegi keretek között nincs lehetőség, a kutatás szempontjából relevánsabb beszédeit kíséreltem meg elemezni. Parlamenti beszédeihez a Képviselőházi Napló, bizottsági tevékenységéhez a Budapesti Hírlap szolgál forrásként. Ez utóbbi – amint a parlamenti beszámolóiban bizonyítják – gyakran rendkívüli mértékben lerövidíti, csekély kivonatát adja az elhangzott beszédeknek, azok gondolatmenetét is gyakran elhagyja, csak a végső célt nevezi meg. Ilyenformán Kovács bizottsági hozzászólásait kevésbé leszünk képesek részleteiben elemezni, mint parlamenti beszédeit.

Kovács Albert politikai tevékenysége – amint a fent idézett cikk és Körösi Henrik értekezése is mutatja⁷⁰ – főleg kultúrpolitikai jellegű. Ez az irány minden bizonnyal tanári mivoltából fakad elsősorban (1865-től ideiglenes, 1867-től rendes professzor a pesti Református Theológiai Akadémián)⁷¹, de emellett a teológiai liberalizmus fejlődészméjének a megnyilvánulása is lehet, amennyiben egy társadalom fejlődésének kulcsát az oktatási rendszerben találjuk meg. Ennek folyományaképpen az oktatási kérdésekkel foglalkozó beszédaktusai is hat nagyobb részterületen nyilvánulnak meg, melyek a következők: a közoktatásról általában, a középiskolai oktatás, a népoktatási törvény, tanári és tanítói fizetések és nyugdíjak, óvoda és bölcsőde, valamint a görög nyelv oktatása. Ezen kívül kisebb mértékben más jellegű oktatási kérdésekkel is foglalkozik, mint például a véderőtörvény oktatási része vagy a harmadik egyetem létesítésének tárgyalása során. A jelen tanulmányban felhasznált és az oktatáshoz kapcsolódó beszédaktusain kívül parlamenti beszédei felölelik a polgári házasság, a vallásszabadság, a főrendiház reformja, a magyar nemzeti politika témakörét is. A megnevezettek közül most csupán az első kettővel, a polgári házasság és a vallásszabadság kérdésével foglalkozom, mivel ezek különösen relevánsak Kovácsnak a református egyházzal való szoros kapcsolata miatt. Több hosszabb-rövidebb hozzászólásával – amelyek akár a fent említett témákba is besorolhatók –, mint például a költségvetés, különféle gazdasági kérdések, a lelkészi fizetés, a budai honvéd-szobor felvatása, a csendőrségi jelvények stb. e tanulmány keretei között nem foglalkozhatunk. Vegyük hát most sorra a megnevezett témák keretében megnyilvánuló válogatott beszédaktusait.

⁷⁰ L. az 5. és az 65. lábjegyzetet.

⁷¹ Kovács Albert. *Budapesti Hírlap*. 24. évf. 36. sz. (1904. február 5.) p. 1.; BUCSAY MIHÁLY: A Protestáns Egyelet kora (1870-1896). In: LADÁNYI SÁNDOR (szerk.): *A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története 1855-2005*. Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar. Budapest, 2005. pp. 83-85.

Közoktatás általában

Lelkiismeretes pedagógusként Kovács Albert a szívéen viselte nemcsak a teológiai oktatás, de a közoktatás sorsát és minőségét is. Az oktatással kapcsolatos törvényjavaslatok tárgyalása rendjén a terítéken levő aktuális témákhoz szólott hozzá, a költségvetések tárgyalása során viszont tágabb összefüggésekben ismertette elképzeléseit a közoktatásban megjelenő problémákról és ezek lehetséges „megoldásáról. 1889 májusában a költségvetés kapcsán Kovács úgy fogalmaz, hogy „az egész kormánynak, de különösen a cultusminiszternek ugyszólván a túlhajtásig kellene oda törekednie, hogy az oktatásügy tekintélyét emelje; nemcsak hogy emelje, de megteremtse”⁷² Megfigyelhető, hogy nem nevezi meg, miért van az oktatásnak tekintélyre szüksége, mert ő maga természetesnek veszi, és biztos benne, hogy a többi képviselő is éppúgy tudja. Eszmetörténeti oldalról nézve és Kovács gondolatvilágának rekonstruálására törekedve egyfelől a teológiai liberalizmus fejlődésezsméje,⁷³ valamint a társadalmi liberalizmus meliorizmus-eszméje⁷⁴ adhatja meg a meg nem fogalmazott háttérét e gondolatnak. Azt viszont, hogy a kultúrának, a tudománynak, az oktatásnak a nép szemében nincs tekintélye, több példával igazolja, melyek közül kettőt hadd emeljünk ki: „a magyar népszínművek [...] typicus alakjai a részeg iskolamester és a félbolond tudós” valamint „sok magyar embertől hallotta az új minister úr – én is soktól hallottam – hogy a népiskola kártékony intézet, mely csak a nép elégedetlenségét mozdítja elő.”⁷⁵ Az eddigi kormányok és miniszterek „érdektelenségét” az oktatásügyben korábbi költségvetési számadatokkal (kevesebbet kértek, mint amennyiről eleve tudták, hogy szükség lesz) és az ebből származó következményekkel szemlélteti (a tanítók több havi fizetéselmaradással küzdöttek, az állami községi iskolák felekezetiivé váltak),⁷⁶ a tanügy egyik fő problémájaként pedig a középiskolai oktatás korabeli állását nevezi meg, kiemelve, hogy a jelenlegi törvény alapján is lehetne eredményesebb tanítási rendszert kiépíteni.⁷⁷

⁷² 247. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1887. évf. 12. sz. (1889. május 16.-június 3.) p. 84.

⁷³ MÁRKUS JENŐ: *A liberális szellem a református egyházban*. Pápai Református Theológiai Akadémia Kiadványai 27. Főiskolai Könyvnyomda. Pápa, 1939. pp. 52-54.; KONCZ SÁNDOR: *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*. Debrecen, 1942. pp. 76-79.

⁷⁴ TAKÁTS JÓZSEF: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Osiris Kiadó. Budapest, 2007. p. 22.

⁷⁵ 247. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1887. évf. 12. sz. (1889. május 16.-június 3.) p. 84.

⁷⁶ Uo. pp. 84-85.

⁷⁷ Uo. pp. 86-87.

Egy évvel később – ugyancsak a költségvetés kapcsán – az addigi oktatás rendszertelenségét, a közoktatási program hiányát emeli ki. Kiindulópontja tehát a kigúnyolt oktatás, illetve tudomány, innen a tárca eddigi vezetőinek a gondatlanságán keresztül – amit az alacsony költségvetésben és a rendszernélküliségben lát – jut el a Csáky Albin (1841-1912)⁷⁸ miniszter iránti megelégedett bizalomhoz a tanügy „tekintélyének” a megalapozására, amit emberi hozzáállására és eddigi munkájára alapoz. Szóhasználatát tekintve az oktatás, kultúra, közművelődés, iskola képeznek egy összefüggő gondolati csoportot, a parlamenti ülés tárgya következtében a költségvetés, pénzügyek, tanítók fizetése alkotják a másikat, nem utolsósorban pedig a bizalom, komolyság, megbecsülés az új miniszter személyét tekintve a harmadikat.

Középiszkolai törvény (1883)

A Kiegyezés után egy évvel, 1868-ban fogadta el a parlament a népoktatási törvényt, amelyet több más törvény követett volna a közoktatás rendezése érdekében. Ezek közé tartozott a középiszkolai törvény is, ami több mint egy évtizedig újra és újra terítékre került a törvényhozásban, az aktuális vallás- és közoktatásügyi miniszterek módosításaival, de végleges módon 1883-ig nem lett elfogadva.⁷⁹ Ezt a késlekedést Kovács Albert 1883-ban a középiszkolai törvény kapcsán történt felszólalásában alapvető mulasztásnak látja, amikor az elhanyagolt oktatási helyzet javítását teszi szóvá. Kovács parlamenti hozzászólásának kiindulópontja a múlt, pontosabban az a tizenhárom év, amennyi ideig a középiszkolai törvényjavaslat sorsa függőben volt, célja pedig a stabilitás elérése a javaslat törvényerőre emelkedése által. A problémát a rendszertelenségben látja, ami egyfelől a „különböző felfogásoknak a magok egészében talán érthető, de így össze nem illeszthető töredékeit minden terv és szilárd cél nélkül”⁸⁰ az évek során az eredeti javaslatba történt beillesztésében érhető tetten,

⁷⁸ Körösszeghi és adorfáni gróf Csáky Albin (1841-1912) m. kir. közoktatás- és vallásügyi miniszter, belső titkos tanácsos, m. kir. főosztálynokmester, a Magyar Tudományos Akadémia igazgatótanácsának tagja. 1888. szeptember 22-től 1894. június 10-ig állt az oktatási tárca élén. SZINNYEI JÓZSEF: Csáky Albin. *Magyar írók élete és munkái* 2. pp. Hornyánszky Viktor. Budapest, 1893. pp. 138-139.

⁷⁹ PUKÁNSZKY BÉLA – NÉMETH ANDRÁS: *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1996. pp. 474-489.; KELLER MÁRKUS: *A tanárok helye. A középiszkolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar-porosz összehasonlításban*. L'Harmattan – 1956-os Intézet. Budapest, 2010. p. 199.

⁸⁰ 199. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1881. évf. 10. sz. (1883. február 1.-március 8.) p. 315.

másfelől az egymásnak ellentmondó cselekvések ismétlődésében, amit több példával is szemléltet: maga a javaslat hol a törvényhozás elé került, hol pedig visszavonták,⁸¹ a latin nyelv reáliskolai bevezetését félévente megváltoztatták: előbb bevették a javaslatba, félév után törölték, újabb félév után ismét bevették, majd ismét törölték stb.⁸² végül pedig ez a rendszertelenség (pontosabban az előrelépés-visszalépes rendszeresítése) nemcsak papíron, a törvényjavaslat körül nyilvánult meg, hanem a gyakorlati oktatásban is: a reformok egymást követik, még mielőtt nyilvánvalóvá lenne a hatásuk. Ennek kapcsán rámutat: nem önmagában a kísérletezést tartja haszontalannak, hiszen egész Európában küzdenek azért, hogy a régi, megingott rendszer helyére újat állítsanak, hanem azt, hogy a külföldi oktatási példákat öletszerűen bevezetik a hazai oktatásban is, majd rövid idő múlva ugyanolyan öletszerűen másra cserélik, így nem lehet lemérni, eredményes-e a próbálkozás.⁸³ A növekvő rendszertelenség a minisztériumban és az állami középiskolák szintjén nagy befolyással van a felekezeti oktatásra is: bár a reformátusok próbálkoztak új iskolarendszert létrehozni, a javaslat folytonos betérjesztése és visszavonása megakasztotta törekvéseiket. Ennek következménye pedig az lett, hogy ezen a téren a reformátusok megvonták a bizalmat az államtól, a jelenlegi javaslatban is a többség a protestáns autonómia csorbulását látja.⁸⁴ Így a kezdeti egy problémából – a középiskolai oktatás kérdéséből – hirtelen kettő lett: a protestáns autonómia is kérdéssé vált sokak szemében. Ez utóbbi probléma kapcsán Kovács kiemeli, hogy egyházjogásként és az 1791. évi XXVI. törvénycikk alapján, amely kimondja az államnak a felügyeleti jogát a protestáns iskolák felett is, a törvényjavaslatot a maga egészében tekintve nem tartja sérelmesnek a protestáns autonómiára nézve.⁸⁵ Érdekes vonása a helyzetnek, hogy e kérdésben Kovács Albert nem tart a szintén ellenzéki, függetlenségi képviselőkkel (Lükő Géza, Mocsáry Lajos, Thaly Kálmán), hanem a javaslatot pártolva a kormánypárttal és magával a kormányfővel, Tisza Kálmánnal ért egyet,⁸⁶ akinek befolyása a református egyházi társadalomra egyebek mellett fontos tényezője

⁸¹ Uo. p. 314.

⁸² Uo. p. 315.

⁸³ Uo. p. 317.

⁸⁴ Uo. pp. 315-316.; Báró Vay Miklós megnyitó beszéde a reformált egyetemes conventen. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 26. évf. 4. sz. (1883. január 28.) pp. 97-102.; FARKAS JÓZSEF: Az egyetemes reformált konvent ülései. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 26. évf. 4. sz. (1883. január 28.) pp. 112-119.; 26. évf. 5. sz. (1883. február 4.) pp. 140-153.

⁸⁵ 199. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1881. évf. 10. sz. (1883. február 1.-március 8.) p. 318.

⁸⁶ A harmadik nap. *Budapesti Hírlap*. 3. évf. 67. sz. (1883. március 8.) p. 2.

volt liberális teológiai munkája ellehetetlenítésének.⁸⁷ Ez azt erősíti meg, hogy nem személyes fenntartásai miatt (Mocsáryt sokan hazaárulónak tartották), hanem objektív vizsgálódás után, meggyőződésből ért egyet a javaslattal.

Szóhasználatát tekintve kiemelkednek a rendszertelenséget sugalló kifejezések (ellentétes hatások, terv és cél nélkül, közoktatási vezérgondolat hiánya), ugyanezt erősítik az ellentétes kötőszavak (de, azonban). Ezekhez társulnak az ismétlődést, a folyamatosságot kifejező határozószavak (újból/újabb, ismét), míg végül a protestáns autonómia fogalma is hangsúlyosan jelenik meg. Kovács vonalvezetése e beszédben a példákkal szemléltetett rendszertelenség éles bírálatából indul, ami a folyamatosan ismétlődő ellentétes cselekvésekben nyilvánul meg leginkább, és eljut a stabilitást hozó javaslat elfogadásáig, kihangsúlyozva, hogy meglévő jogok – a protestáns autonómia – nem sérülnek általa.

A népoktatási törvény revíziója (1895)

Amint az előzőekben említettük, Eötvös József törvényjavaslata a népoktatás reformja érdekében 1868-ban került a törvényhozás elé, és az év végén szentesítette a király.⁸⁸ E törvénynek lehetséges revíziója közel harminc évvel később, 1895-ben merült fel:⁸⁹ a Bánffy-kormány megalakulása után a vallás- és közoktatásügyi tárcát Wlassics Gyula vette át, aki a költségvetés tárgyalása kapcsán tartott programbeszédében felvetette a népoktatási törvény revíziójának szükségességét, mégpedig mint az iskoláknak a kor színvonalán való fenntartása eszközt.⁹⁰ A témában kialakult diskurzusban Kovács Albert is aktívan részt vett. Az ő parlamenti beszédének vonatkozó része mellett annak szűkebb kontextusát, Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter beszédét⁹¹ mint kiindulópontot és Pulszky Ágost beszédének⁹² első felét mint válaszreakciót is vizsgáljuk. Wlassics Gyula miniszteri programbeszédét jól érzékelhetően két részre osztotta: kultuszi és

⁸⁷ Kovács Albert. *Budapesti Hirlap*. 24. évf. 36. sz. (1904. február 5.) p. 2.

⁸⁸ PUKÁNSZKY BÉLA – NÉMETH András: *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1996. p. 475.; VÖRÖS KÁROLY: A művelődés. In: KOVÁCS ENDRE – KATUS LÁSZLÓ (szerk.): *Magyarország története 1848-1890. 2. kötet*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979. p. 1399.

⁸⁹ Az előző jegyzetben hivatkozott művek nem említik ezt, ám kutatásom tematikájából kifolyólag nem hagyhatom figyelmen kívül, mivel Kovács Albert aktívan részt vett benne.

⁹⁰ 414. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 22. sz. (1895. január 19. – február 11.) p. 72.

⁹¹ Uo. pp. 69-77.

⁹² 416. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 22. sz. (1895. január 19. – február 11.) p. 126-134.

közoktatási témákra. Az előbbi kapcsán a katolikus autonómia és a kongrua kérdéséről beszélt,⁹³ míg az utóbbi témában igen sok kérdést érintett. Bár ezek terjedelmileg nem egyformák, mégis a beszéd jól felépített váza alapján a népoktatás, a középoktatás és a felsőoktatás kérdésével foglalkozik.⁹⁴ Ezeket több kisebb témára osztja fel, melyeket egyforma fontosságúnak nevezhetünk: az államosítás, a népoktatási törvény revíziója, a polgári, kereskedelmi és ipari szakoktatás, az óvodák, a középiskolák, a tanárképzés, az internátusok, a közoktatási tanács és az egyetemek kérdésére.⁹⁵ Ezeket az altémákat is szükség szerint több részre bontva ismerteti, a kapcsolódó problémáknak megfelelően.

Kovács Albert beszéde során, miután érinti a kultuszi kérdést, az új vallás- és közoktatásügyi miniszter programbeszédének népiskolai vetületét két pontban foglalja össze: „az egyik az 1868:XXXVIII tcz. revíziója, a másik az, hogy a népiskolákat nem szándékozik államosítani.”⁹⁶ Az első kapcsán egyebek mellett hangot ad azon véleményének, hogy a helytelen revízióval szemben kívánatosabb érintetlenül hagyni a törvényt,⁹⁷ tehát lényegében aziránti félelmét fejezi ki, hogy a revízió több kárt okozhat (feltételesen!) a népiskolai oktatásnak, mint hasznot. A kutatás jelen fázisában nem határozhatjuk meg pontosan, hogy a rossz tapasztalat, a kormány iránti bizalmatlanság vagy egyszerűen az ellenzéki szellem hatására nyilatkozik így. Az államosítást tekintve azt a megállapítást teszi, hogy „ha [...] az államosítást tanügyi politikájából teljesen kizárja: akkor soha se fogja felépíteni [...] a nemzeti kultúrát,”⁹⁸ illetve hogy „ma Magyarországon megállhat minden jó iskola, ha a nemzeti eszmét szolgálja, de nem lehet semmiféle felekezeti iskola, semmiféle régi felekezeti autonómia alapján, mely jogosítva lenne arra, hogy Magyarországon az állam ellen izgasson, és az államnak ellenségeket neveljen.”⁹⁹ E kijelentések kapcsán rögzíteni kell, hogy Kovács redukálja a miniszter beszédének vonatkozó részét és kontextusából is kiemeli, mivel a programbeszédben az hangzik el, hogy az összes (tehát mind a 14 125) népiskola államosítása olyan anyagi ráfordítást jelentene, amit az ország nem engedhet meg magának. Ugyanakkor a miniszter pontosítja, hogy „lényegében nem az a kérdés, hogy ki az iskolafentartó,

⁹³ 414. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 22. sz. (1895. január 19. – február 11.) p. 70-72.

⁹⁴ Uo. p. 72.

⁹⁵ Uo. pp. 72-77.

⁹⁶ 416. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 22. sz. (1895. január 19. – február 11.) p. 122.

⁹⁷ Uo. p. 123.

⁹⁸ Uo. p. 122.

⁹⁹ Uo. p. 122.

hanem az, hogy jó-e az az iskola; az a kérdés, hogy a kor színvonalán áll-e az iskola; az a kérdés, hogy a magyar állameszme követelményeinek megfelel-e.”¹⁰⁰ Ez utóbbi kijelentés teljesen egybecseng Kovács véleményével, és mivel elhangzását tekintve két nappal megelőzi azt, már csak az lehet kérdés, hogy Kovács miért nem veszi ezt észre? Ennek lehetséges okát kizárólag az ellenzékiségben jelölhetjük meg, hacsak nem feltételezzük, hogy a programbeszéd e mondata elkerülte volna Kovács figyelmét. Az államosítást még egy speciális területen igényli Kovács Albert: a „papnevelés” vagyis a teológiai oktatás területén: konkrétan a balázsfalvi görögkatolikus és a szebeni ortodox intézetek esetében, mivel ezekben „az ország nyilvános ellenségei professzionátus bujtogatókká nevelik a papokat”¹⁰¹. Megfigyelhető, hogy a hozzászólása e részében kisebb ugrásokat tesz a gondolatmenetben, és ezzel alkalmat ad az utána közvetlenül felszólaló Pulszky Ágostnak az ellentámadásra.

Pulszky a kultúrharc kitörésének Pandora-szelencéjét látja abban eshetőségben, ha az állam a lelkészképzést a maga hatáskörébe vonná.¹⁰² Jelen tanulmányban nincs lehetőség e vélemény igazságtartalmának a vizsgálatára, nem válaszolhatom meg a kérdést, hogy jogos volt-e Pulszky félelme, mindössze arra kívánok rámutatni, hogy jól érzékelhető módon „fáziseltérés” található a két hozzászólás között. Kovács a nemzeti eszme kérdésének oldaláról közelít, ezen az alapon hiányolja az államosítást; gyakorlatilag a népiskolákhoz hasonlóan kívánja itt is alkalmazni az alapelvet, hogy a felekezeti autonómia alapján nem lehet Magyarország ellen izgatni (a népiskolák kapcsán maga a Wlassics miniszter is kihangsúlyozza ezt)¹⁰³. Pulszky ezzel szemben kizárólag egyházpolitikai oldalról szemléli a felvetést; a felekezeti autonómia sérelmét és ebből kifolyólag a kultúrharc kitörését, az állam és egyház közötti viszony elmérgesedését látja Kovács javaslatában.¹⁰⁴

Szóhasználatukat tekintve megfigyelhető, hogy Wlassics a „magyar állameszme”, valamint a „hazafiság” szavakat használja, míg Kovács inkább a „nemzeti” jelző alatt egyesíti e két fogalom jelentéstartalmát (bár többször használja az „állam” szót is, jómagam mégis úgy érzékelem, hogy beszédmódjában a „nemzet”, „nemzeti” a

¹⁰⁰ 414. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 22. sz. (1895. január 19. - február 11.) p. 72.

¹⁰¹ 416. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 22. sz. (1895. január 19. - február 11.) p. 125.

¹⁰² Uo. p. 126.

¹⁰³ 414. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 22. sz. (1895. január 19. - február 11.) p. 72.

¹⁰⁴ 416. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 22. sz. (1895. január 19. - február 11.) p. 126.

meghatározóbb). További kutatásra vár, hogy mennyiben mutat tökéletes egyezést a két különböző szóhasználat, és ha nem egyeznek, mi a különbség a jelentéstartalmak között. Wlassiccsal és Kovácscsal szemben Pulszky vonatkozó beszédaktusának a „kultúrharc” a jellemző fogalma, és ezzel összhangban az „állam” és az „egyház” mint lehetséges ellenfelek közötti viszony kérdése.

A pedagógusok anyagi helyzete: fizetések és nyugdíj (1884-1895)

Akár közoktatásról, akár felekezeti oktatásról, illetve ezek bármely szintjéről – a népoktatástól a felsőoktatásig – legyen szó, Kovács Albert élénk figyelemmel kísérte a folyamatokat, és különös hangsúlyt helyezett a jogtalanságok, igazságtalanságok, méltánytalanságok megszüntetésére, a terhek és hasznok, illetve az adás és elfogadás egyensúlyának megteremtésére az oktatásban tevékenykedő pedagógusok számára. Másfél – kettő és fél évtizeddel Abraham Maslow születése előtt, és a szükséglethierarchia kidolgozása előtt több mint fél évszázaddal Kovács felismeri, hogy „a világon a legelső törvény a gyomor”,¹⁰⁵ vagyis alapvető fizikai szükségletek kielégítése nélkül, a létminimum biztosítása nélkül nem lehet elvárni, hogy egy pedagógus hivatását teljesítse: „és mindaddig, míg a tanító a táplálékot valami módon meg nem szerezte, egyébre a természet törvénye által kötelezve nincs. [...] de ezen javulás [ti. a fizetésnek 50-100 Ft-ról 300-ra való felemelése] még mindig nem elegendő arra, hogy ő kizárólag a tanításnak élhessen.”¹⁰⁶ A községi, valamint a hitfelekezetek által fenntartott elemi iskolákban működő tanítók és tanítónők fizetésének rendezéséről szóló törvényjavaslat tárgyalása során, ez irányú indoklásában Kovács a tanítók által megszerzett műveltséget és intelligenciát emeli ki mint hivatkozási alapot a fizetésemelés jogosultságára. Indirekt módon az írástudó hivatalnokok 500 Ft-os és a hivatalszolgák 3-500 Ft-os fizetési minimumára hivatkozik,¹⁰⁷ direkt módon pedig az analfabéta béresek, mezőgazdasági munkások, cselédek 300 Ft-os fizetésére, mint ami elengedhetetlenül szükséges „úgy táplálkozni, hogy egészséges és munkabíró maradjon.”¹⁰⁸ Érdekes módon e megállapítás után a következtetést – hogy ti. ha az analfabéta béres megkapja azt a bért, a művelt és a művelődést terjesztő tanító jóval többet érdemel – nem mondja ki konkrétan, mert joggal feltételezheti, hogy a beszéd címzettjei – a képviselőtársak és a kormány tagjai – ugyanazt a következtetést vonják le. Kovács érvelésének van még egy

¹⁰⁵ 207. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 12. sz. (1893. április 26. - május 30.) p. 36.

¹⁰⁶ Uo. p. 36.

¹⁰⁷ Uo. p. 35.

¹⁰⁸ Uo. p. 36.

fontos mozzanata: meglátása szerint a tanító nem a tanításból, hanem a tanításnak kell éljen. Ezzel a megfogalmazással a szakcsi kerület képviselőjének, Kammerer Ernőnek az előző napi felszólalására válaszol egyrészt a tanítók mellékkeresetének lehetőségéről,¹⁰⁹ másrészt pedig a tanítótól a hivatásával szemben elvárható ideális hozzáállásról. Kovács rámutat, hogy az oktatás színvonalának emelkedése, és ebből kifolyólag országos szinten az általános műveltség terjedése akkor várható el, ha az oktatásban tevékenykedők nemcsak azért végzik munkájukat, hogy abból megéljenek, hanem a Kammerer által is óhajtott valódi lelkesedéssel és buzgósággal a hivatásuknak élnek, ám az erre való motiváció nem várható el az alapvető szükségletek kielégítése nélkül. Ugyancsak e törvényjavaslat vitájának egy későbbi időpontjában a korpótlék kérdésében is szót emel Kovács, aminek következtében a korpótlék az 30 Ft-os eredeti javaslat helyett 50 Ft-ra nőtt, és bár nem hét, hanem csak öt ízben (tehát 35 helyett 25 éven keresztül) alkalmazható, mégis nagyobb javadalmat biztosít a pedagógusoknak. A Budapesti Hírlap értékelése szerint „Kovács Albert elfogadott módosítása [...] tehát tetemesen javított a tanítók helyzetén.”¹¹⁰

A pedagógusi javadalmazásokban megjelenő igazságtalanságoknak a megszüntetését azonban már csaknem egy évtizeddel e hozzászólása előtt méltányosnak mondta, amikor a vidéki állami tanítóképzők tanárai fizetésének a középiskolai tanárokéval azonos összegre való emelését támogatta. Rövid indoklása rendjén rámutatott, a kétféle oktatási intézmény pedagógusai azonos színvonalú munkát végeznek. Ugyanakkor egy másik igazságtalanságra is felhívja a figyelmet, hogy ti. a polgári tanítóképző tanárai a középoktatásnál magasabb színvonalat képviselnek, lényegében a felsőoktatásban tevékenykednek akadémiai színvonalon, és így méltányos lenne őket akadémiai tanárokként kezelni.¹¹¹

Az aktív évek javadalmazásának kérdése mellett Kovács Albert a pedagógusok nyugdíja ügyében is érdekvédőként lépett fel. 1885-ben az állami nyugdíjról szóló törvényjavaslat kapcsán Kőrösi Sándor

¹⁰⁹ 206. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 12. sz. (1893. április 26. - május 30.) p. 6.

¹¹⁰ Országgyűlés. *Budapesti Hírlap*. 13. évf. 123. sz. melléklet (1893. május 5.) p. 9.

¹¹¹ 311. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1881. évf. 15. sz. (1884. február 6. - március 13.) pp. 103-104.

debreceni képviselő (1824-1895)¹¹² javaslatához¹¹³ csatlakozva nyomatékosan kérte, hogy amennyiben a felekezeti iskolák tanárai állami iskolába mennek át tanítani, nyugdíjjogosultságukba a felekezeti oktatási intézményben végzett munka is be legyen számítva. Mindkét képviselő – Kovács különösen hangsúlyosan – rámutatott arra, hogy nem „felekezeti érdekeket” kívánnak érvényesíteni, hiszen az ország területén működő középiskolák elhanyagolható része van csupán állami tulajdonban, és a nagy többségüket a felekezetek tartják fenn, vagyis „az állam kötelességeit a felekezetek teljesítik,”¹¹⁴ tehát „igen nagy igazságtalanság” volna azáltal elkövetve, ha az állam, amikor átveszi a felekezeti tanárokat a maga szolgálatába, a felekezeti iskolákban a közművelődés érdekében végzett munkájukat nem számítaná be.¹¹⁵ A felekezeti iskolák tanárai érdekében 1890-ben is felszólalt a közoktatási bizottságban, amikor Csáky Albin miniszternek ez ügyben tett lépéseit helyeselte, és megjegyezte, hogy „kívánatosnak tartja, ha a nem állami tanárok a kormánytól bizonyos üdvös függésbe jönnek.”¹¹⁶ A tanítói nyugdíjról szóló törvényjavaslat általános tárgyalása során Kovács rámutatott az addigi gyakorlat igazságtalanságára és méltánytalanságára,¹¹⁷ és szorgalmazta a nyugdíjtörvénynek egy igazságosabb és méltányosabb formára való megváltoztatását. Indoklásában számszerű adatokkal és ezekhez kapcsolódó számításokkal példázta az aktuális helyzetet,¹¹⁸ valamint a jövőre néző túlzott aggodalmakat. Megfogalmazása szerint „bizonyos fokú óvatosságra az ilyen intézeteknél szükség van, de az óvatosságot a félnkségig, az aggodalomnak valami szélső határáig vinni, ez igazságtalanság a most élő nemzedék érdekei ellen.”¹¹⁹ Nem hallgathatjuk el az idézett hozzászólás egy jellegzetességét sem, ami Kovácsnak az egyensúlyra való

¹¹² Kőrösi Sándor (1824-1895) ügyvéd, főiskolai jogtanár, parlamenti képviselő. Az 1848-49-es szabadságharc idején hadbíró és véisztörvényszéki elnök, börtönbüntetése után Komáromban ügyvédi praxist folytatott, 1864-től Pápán, 1875-től Debrecenben főiskolai jogtanár. 1881-től országgyűlési képviselő a szabadelvű párt soraiban és az igazságügyi bizottság elnöke. SZINNYEI JÓZSEF: Kőrösi Sándor. *Magyar írók élete és munkái* 7. Hornyánszky Viktor. Budapest, 1900. pp. 122-124.

¹¹³ 93. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1884. évf. 5. sz. (1885. február 27. - április 21.) pp. 169-170.

¹¹⁴ Uo. p. 172.

¹¹⁵ Ua.

¹¹⁶ [A képviselőház közoktatási bizottsága]. *Budapesti Hírlap*. 10. évf. 12. sz. (1890. január 13.) p. 1.

¹¹⁷ 578. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1887. évf. 27. sz. (1891. október 3. - 1892. január 4.) p. 383.

¹¹⁸ Uo. pp. 382-383.

¹¹⁹ Uo. p. 383.

törekvését világítja meg. Miután kiharcolta a tanítók számára igazságos és méltányos helyzetet a kormánnyal szemben, a tanítóknak is „üzent” megnyugtató véget, a minisztérium általi helytelen kezelésről terjedő gyanú alaptalanságáról. Ez irányú nyilatkozata kettős: egyfelől biztosította az aggódó pedagógusokat, hogy a nyugdíjalap kezelési költsége a lehető legolcsóbb, és a minisztériumi alkalmazottak nem a tanítói nyugdíjalapból „pótolják ki” a fizetésüket. Másfelől elismerte, hogy a minisztérium a nyugdíjalapból építkezésekre kölcsönzött, de azt is nyomatékosította, hogy a kölcsön az aktuálisnál magasabb kamatot jövedelmez, valamint hogy teljes mértékben biztosítva van az állami költségvetésben. A minisztérium iránti jogos és méltányos elismerésének hangot adva kimondja, hogy „ez intézetnek legkisebb tőkéje sincs az elveszésnek kitéve, sőt hűséggel és okossággal vannak kezelve.”¹²⁰ Két évvel később hasonló módon szállt síkra a tanítók érdekében, ismét számításokkal bizonyítva, hogy a kortárs tanítók túlzottan meg vannak terhelve a nyugdíjalaphoz való hozzájárulásokkal. Megfogalmazásában ismét az egyensúlyra való törekvésnek adott hangot, ezúttal az akkori és a következő generációk közötti terhek és hasznok elosztása érdekében: „a jelen nemzedék érdekét nem kell [...] fölládozni a jövő generáció érdekeinek; hadd jusson az élet terhéből annak is.”¹²¹ Bár az eszmetörténeti kutatás keretein kívül esik, mégis fontosnak tartom megjegyezni, hogy Kovácsnak a pedagógusok érdekében végzett munkáját maguk az érintettek is méltányolták. A Budapesti Hírlap két esetben is beszámolt a tanítók hálájáról: a ceglédi református tanítótestület táviratban üdvözölte,¹²² a Bihar megyei tankerület küldöttsége pedig személyesen kereste fel, hogy köszöntet mondjanak a tanítók érdekében végzett tevékenységéért.¹²³

A pedagógusok fizetésével és nyugdíjával összefüggésben Kovács Albert szóhasználatában kulcsszerepet kap az „igazságtalanság – igazságosság” és a „méltánytalanság – méltányosság” fogalma. Az ellentétpárokat az egyensúly hiányának a kimutatására és az egyensúlyra való törekvés érdekében használja, bár ezt gyakran nem fejezi ki konkrét, egyértelmű szavakkal, hanem csak körülírással, vagy éppen csak az igazságtalanságok és méltánytalanságok számbavételével. Érvelése során kiemelten kezeli a problémákat, nagyon határozottan rámutat a hiányosságokra, a túlzásokra, gyakorlatilag mindenre, ami felborítja az egyensúlyt, és nagyon nyomatékosan

¹²⁰ Uo. pp. 383-384.

¹²¹ A tanítók nyugdíjintézete. *Budapesti Hírlap*. 9. évf. 92. sz. (1889. április 3.) p. 2.

¹²² Napihirek. (Udvari és személyi hírek). *Budapesti Hírlap*. 9. évf. 95. sz. (1889. április 6.) p. 5.

¹²³ A tanítók nyugdíja. *Budapesti Hírlap*. 9. évf. 137. sz. (1889. május 19.) p. 2.

kéri, szinte követeli azoknak a megszüntetését, az igazságosság és méltányosság helyreállítását, az egyensúly megteremtését.

Óvodák (1891)

Az óvodák létesítésének igénye már a 19. század elején jelentkezett Magyarországon.¹²⁴ A Brunswick Teréz (1775-1861)¹²⁵ által 1828-ban alapított óvoda után – mely nemcsak Magyarországon, hanem Közép-Európában is első volt,¹²⁶ világszinten pedig az első tíz között¹²⁷ – rohamosan jelentek meg hasonló intézmények szerte az országban¹²⁸ (Kovács Albert szülőfalujában, Mezőbándon 1844-ben nyílt meg az első óvoda).¹²⁹ 1843-ban az intézményrendszer törvényi szabályozására is történt kísérlet, ám a vonatkozó javaslat végül nem került az törvényhozás elé.¹³⁰ Többszöri próbálkozás után, csaknem fél évszázaddal később, 1891-ben született meg végül a rég várt törvény a kiseddóvról.¹³¹

Kovács Albert saját vallomása szerint a tízéves képviselői pályája során ez a törvényjavaslat volt az első olyan kérdés, amelyben a közoktatásügyi miniszterrel azonos véleményen volt.¹³² Beszédében helyesli a törvény általi rendezését a kiseddóvás ügyének, mint

---

¹²⁴ PUKÁNSZKY BÉLA – NÉMETH ANDRÁS: *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1996. p. .

¹²⁵ Korompai gróf Brunswick Teréz (1775-1861) az első magyar kiseddóvíz intézet alapítója. SZINNYEI József: *Brunswick Teréz. Magyar írók élete és munkái I.* Hornyánszky Viktor. Budapest, 1891. pp. 1361-1362.

¹²⁶ MOLNÁR BALÁZS – PÁLFI SÁNDOR – SZEREPI SÁNDOR et al.: *Kisgyermekkori nevelés Magyarországon. Educatio*. 24. évf. 3. sz. (2015. ősz) p. 121.

¹²⁷ DRASKOVITS PÁL: *A magyar kiseddónevelés és kiseddóvízképzés története és jelen állapota*. Szombathely, 1940. p. 17.

¹²⁸ SZINNYEI JÓZSEF: *Brunswick Teréz. Magyar írók élete és munkái I.* Hornyánszky Viktor. Budapest, 1891. pp. 1361-1362.

¹²⁹ ANTAL JÓZSEF: *Dr. Kovács Ödön élete és munkássága (1844-1895)*. Szemle Füzetek 17. Erdélyi Református Egyházkerület. Kolozsvár, 1995. p. 8.

¹³⁰ VÁG OTTÓ: *Az óvodaiügy törvényes szabályozása Magyarországon*. Magyar Óvodapedagógiai Egyesület. Miskolc, 1991. p. 9. Hivatkozik rá PODRÁČZKY JUDIT: *Óvodaiügy a 19. századi magyar társadalomban*. Phd értekezés, kézirat. Budapest, 2007. p. 11.

¹³¹ A törvény tartalmi és diszkurzív elemzését PODRÁČZKY JUDIT: *Óvodaiügy a 19. századi magyar társadalomban*. Phd értekezés, kézirat. Budapest, 2007. végezte el.

¹³² 440. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1887. évf. 21. sz. (1890. december 9. - 1891. január 31.) p. 232. Ebben a hozzáállásban fontos szerepet játszott az is, hogy a törvényjavaslat benyújtásáig már két kiskorú gyermekét eltemette.

amivel a rendkívül magas gyermekhalandóságot mérsékelni lehet.¹³³ Rámutatott, hogy a megnevezésüktől függetlenül – kisdédóvók, gyermekkertek, állandó vagy nyári menedékházak – ezen intézmények feladata, hogy a szegénysorsú szülők gyermekeinek a napközbeni ápolását végezzék, mivel azoknak a szülőknek a gyermekei, akik kora reggeltől késő estig otthonuktól távol – akár a mezőn, akár gyárban – dolgoznak, napközben sem higiéniai ellátásban, sem rendes táplálásban nem részesülnek. Az ilyen gyermek Kovács megfogalmazása szerint „nem annyira felnő, mint inkább csak felsatnyul.”¹³⁴ A törvény hozadékának elismerése mellett azonban néhány hiányosságra is rámutat: a 3 év alatti gyermekek részben, a csecsemők pedig teljes mértékben ki vannak zárva a törvény hatálya alól. Éppen ezért sürgette a bölcsődék létrehozását is, hogy a társadalom legkisebb, legvédtelenebb és legtehetetlenebb tagjai is legalább minimális gondoskodást és ápolást kapjanak. Nem valószínű, hogy 130 év múltán meg lehessen állapítani, a törvényjavaslat beterjesztése idején hány csecsemő volt naponta magára hagyva, de azt teljes biztonsággal állíthatjuk, hogy nem a szülők kényelme, hanem a csecsemők érdeke lebegett Kovács szeme előtt, amikor az óvodákkal párhuzamosan, akár azokkal egybeolvasztva, bölcsődék kialakításáért is felemelte szavát. Az óvodák és bölcsődék használatának kérdését két irányból is megközelíti: egyfelől rámutatott arra, hogy életkortól függetlenül a gyermek számára az óvónő ápoló gondoskodása összehasonlíthatatlanul jobb, mint a magárahagyottság. Ugyanakkor azt is nagyon határozottan kimondta: az édesanyai gondoskodás „mindennél jobb”, és „egészen helytelen”, ha olyan anyák küldik gyermeküket óvodába, akiknek saját maguknak lenne idejük és lehetőségük gyermeküket ápolni, gondozni, de ezt kényelmi szempontok miatt mellőzik.¹³⁵ Figyelemre méltó, ahogyan az óvodai személyzet nemi megosztottságát ellenzi. A többszöri módosítás ellenére sincs megelégedve a törvényjavaslat azon kitételével, hogy „esetleg nők hiányában férfi óvók is alkalmazhatók,”¹³⁶ mivel véleménye szerint ez a rugalmas megfogalmazás esetleg a férfiak túlzott mértékű alkalmazását is megengedheti. Álláspontja szerint kizárólag női munkaerőt kell a kisdédóvókban foglalkoztatni, és ezt kettős indokkal támasztja alá: a nők alkalmasabbak ennek a munkakörnek a betöltésére, ugyanakkor ez egy lehetőség is arra, „hogy vagyontalan, művelt családok tisztességes asszonyai tisztességes kenyérkeresethez juszanak,”¹³⁷ vagyis a társadalom nőtagjai számára is munkalehetőséget kívánt biztosítani, ezzel segítve a nők emancipációját és megélhetését.

¹³³ Uo. p. 234.

¹³⁴ Uo. p. 233.

¹³⁵ Uo. p. 232.

¹³⁶ Uo. p. 233.

¹³⁷ Ua.

A kisdédóvás ügyével kapcsolatban Kovács végül még egy félelmének is hangot ad, hogy ti. nehogy „iskolává”, tanintézeté változzanak az óvodák. Ez a hozzáállás különösen fontos, mivel abban az időben elterjedtek voltak a „kisgyermekiskolák”.¹³⁸ Érdemes megfigyelni, hogy ezen a téren is több oldalról közelít a kérdéshez. Kovács Albert pedagógusi véleménye szerint még a 6 éves kor is túl korai a rendszeres tanulásra, mivel a tapasztalat azt mutatja, hogy azok a gyermekek, akiket korán tanulásra fogtak, életük egy későbbi szakaszában testileg-lelkileg „elsatnyultak”. A törvényjavaslat aktuális megfogalmazása lehetővé tenne valamiféle tanítási-tanulási gyakorlatot, amit igencsak felerősítene egyfelől a szülők büszkesége gyermekeik előrehaladása láttán, másfelől pedig az óvodapedagógusok törekvése, hogy munkájukkal dicséretet és elismerést arassanak. Látható tehát, hogy Kovács ezen a téren is – akárcsak az intézményrendszer létrehozásának okfejtésénél – a gyermekeket félti a felnőttektől. Ugyanakkor egy különbséget is megfigyelhetünk: míg az óvodák létrehozása kapcsán az indoklás szerint a szülők külső hatás, egy kényszerhelyzet miatt nem tudják gyermeküket gondozni, és ezért sérülhet a gyermek, addig az óvodai oktatás kérdésében már nem kívülről, hanem belülről jövő hatás, az érintett szülők és pedagógusok helytelen pszichés reakciójának következtében előálló helyzet fogja nemcsak hátrányosan, de egyenesen károsan érinteni a gyermekeket.

Végül vegyük számba Kovács Albert érvelését az óvodák felekezetiességének kérdésében. E témában Kovács nem a törvényjavaslatra, hanem az ellene felhozott véleményekre reagál. A több hasonló tartalmú hozzászólás közül a Zay Adolfét (1850-1907)¹³⁹ nevezi meg, mint amire válaszolni kíván. Zaynak egyebek mellett felekezeti aggályai voltak az óvodákkal kapcsolatban, egyfelől azért, mert a felekezetek autonómiáját féltette az állami főfelügyeletről, másfelől mert a községi és állami óvodába járó gyermekeknek az óvónő felekezeti hovatartozása által meghatározott és a gyermekek felekezeti hovatartozásával ellentétes vallás-erkölcsi nevelés lehetőségétől félt.¹⁴⁰ Az előbbi kérdést tekintve Kovács rámutat: a királyi tanfelügyelők hatásköre a felekezeti óvodák felett kizárólag az egészségügyi téren történő ellenőrzés és intézkedés esetében haladja meg a felekezeti

¹³⁸ MOLNÁR BALÁZS – PÁLFI SÁNDOR – SZEREPÍ SÁNDOR et al.: Kisgyermekkori nevelés Magyarországon. *Educatio*. 24. évf. 3. sz. (2015. ősz) p. 121.

¹³⁹ Zay Adolf (1850-1907) miniszteri tanácsos, hosszú ideig országgyűlési képviselő (a szászsebesi, vidombáki, brassó I. kerületek képviselőjében); 1881 és 1892 között a mérsékelt ellenzék soraiban foglalt helyet, tehát Kovács Albert párttársa volt. SZINNYEI JÓZSEF: Zay Adolf. *Magyar írók élete és munkái* 14. Hornyánszki Viktor. Budapest, 1914. p. 1751.

¹⁴⁰ 439. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1887. évf. 21. sz. (1890. december 9. - 1891. január 31.) p. 216.

népiskolák felett gyakorolt hatáskört, tehát nem érinti a felekezeteknek eddig is elismert autonómiáját. Az utóbbi kérdést illetően – mivel Zay a felekezetfeletti vallásosság lehetőségét kizárólag a legműveltebbekre nézve tartja elképzelhetőnek, az óvodáskorú gyermekekre nézve semmiképpen – Kovács félig tréfásan rámutat: nemcsak a felekezetfeletti vallásosság, de a saját felekezetének tanairól való dogmatikai gondolkodás sem jellemző a hároméves gyermekekre, tehát a felekezeti szempont érvényesítése lehetetlen, ha pedig azt valami módon mégis alkalmaznák, a felekezetek közötti széthúzás erősödne fel általa.¹⁴¹ Ugyanakkor ő maga is hangsúlyozza annak a veszélyét is, hogy a felekezetfeletti óvodában valamely felekezet vallása szerinti oktatás történjen, amire nézve egy közelebről meg nem nevezett Baranya megyei óvodát hoz fel példának, mint amit a felekezetfelettség alapján hoztak létre, ám miután a kisebbségben levő reformátusokat megnyerték az ügynek, végül a grazi apácákra bízták az intézet vezetését.¹⁴² Szembetűnő a hasonlóság Zay és Kovács félelme között, ám van egy jelentős különbség is: míg Zay aziránt táplál kétséget, hogy az államilag képzett óvónő kész lesz-e, egyáltalán képes lesz-e saját felekezeti hovatartozását háttérbe szorítani, amikor például imádkozni fogja tanítani a gyermekeket, addig Kovács az ellen emel kifogást, hogy a nem felekezeti alapon létrehozott óvodákban valamely felekezet egyházi személyei oktassanak.

E törvényjavaslat kapcsán érdekes jelenségre figyelhetünk fel: a tárgyhoz szorosan hozzátartozó fogalmakon kívül Kovács Albert nem használ más kulcsszavakat és kifejezéseket. Ez abból származhat, hogy – mint beszéde elején megjegyzi – csaknem teljes mértékben egyetért a javaslattal, és mindössze néhány apró módosítást óhajtana látni rajta, tehát az eddigiekben tárgyalt beszédeitől eltérően most hiányzik az erősen kritikus hang, ami a törvényjavaslatban nem szereplő kulcsszavakat teremthetne. Ugyanakkor észrevehető, hogy – a Zay által megfogalmazott kritikára válaszképpen – megjelenik a méltatlanság (sic!) elutasítása,¹⁴³ és ezzel párhuzamosan az egyetemesen biztosított szabadság gondolata. Ez utóbbi egyértelműen az egalitarizmus liberális eszméjét testesíti meg.¹⁴⁴ Ugyanez az elv lehet a mozgó rugó Kovács beszédaktusának a bölcsődék létrehozását sürgető része esetén is, hogy ti. a csecsemők számára is ápolási, gondozási lehetőség és ezáltal az egészséges fejlődés lehetősége a kisgyermekéhez hasonlóan biztosítva legyen. A felekezeti kérdés kapcsán tett

¹⁴¹ 440. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1887. évf. 21. sz. (1890. december 9. - 1891. január 31.) p. 234.

¹⁴² Uo. pp. 234-235.

¹⁴³ Helyesen „méltánytalanság”.

¹⁴⁴ TAKÁTS JÓZSEF: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Osiris Kiadó. Budapest, 2007. p. 22.

kijelentés, ti. a felekezeti széthúzás mérséklése és „a nemzet töredékeinek egyesítése” az univerzalizmus eszméjéből nőhetett ki.

A görög nyelvi vita (1887-1890)

A 19. század oktatási problémáinak egyik jellegzetes kérdése a klasszikus nyelvek és klasszikus irodalom oktatása. Míg a felvilágosodás óta a német gimnáziumok az ógörög nyelv mellett tették le a voksukat a francia kultúrfölény elleni tiltakozásul, addig a magyar oktatás ugyanúgy a nemzeti kultúra érdekében, de a német kulturális hatások ellensúlyozására részesítette előnyben a latin nyelv és a római irodalom oktatását.¹⁴⁵ Bár a század második felében mégis helyt kapott a görög nyelv a középfokú oktatásban, az 1880-90-es évekre megcsappant iránta az érdeklődés. A középiskolákról és tanáraik képzéséről szóló törvény módosítására vonatkozó javaslat tárgyalása során úgy a közoktatási bizottságban, mint a képviselőházban Kovács Albert meglehetősen egyéni álláspontot képviselt a görög nyelv oktatásával kapcsolatosan. Ennek részleteit megnézve Kovács rendszerben való gondolkodását ismerhetjük fel, de ugyanakkor azt is, hogy mennyire képtelen volt a saját rendszerét felülbírálni és újragondolni.

Már 1887-ben, Trefort Ágoston minisztersége idején a költségvetési vita kapcsán Kovács Albert kifejtette álláspontját a görög nyelvvel kapcsolatosan. Érvelése során a középiskolai oktatásból indult ki, melynek céljaként „az agynak fegyelmzését” nevezte meg, „hogy huzamosan egy tárgy mellett tudjon maradni, következetesen tudjon gondolkozni és kitartással dolgozni.”¹⁴⁶ E cél elérésére nézőpontja szerint két eszköz használható: a klasszikus nyelvek (latin és görög), valamint a modern nyelvek tanítása. Véleménye szerint a szakemberek nagyobb része a klasszikus nyelveket részesíti előnyben. Ennek alátámasztására egy zürichi felmérés eredményét ismerteti, emellett megemlíti egy Moltkénak tulajdonított mondást, valamint egy személyes élményt is, melyek mind a görög nyelv didaktikai előnyét igazolják. Érvelése végén ismét kiemeli az elérendő célt, az „agynak fegyelmzését”, de érdekes módon úgy fogalmaz, hogy „állítólag semmi más tananyaggal nem lehet megadni, csak a latin és görög nyelvvel.”¹⁴⁷ Feltűnő, hogy a kezdeti bizonyosságot az érvelés végére felváltja az állítólagosság, vagyis az addig elmondottak ellenére ő maga nem vállal felelősséget a görög nyelv oktatásának ilyen célú alkalmazásáért.

¹⁴⁵ HAJDU PÉTER: Az ókori irodalmi műveltség kiszorulásának lépései. *Educatio*. 13. évf. 2. sz. (2004. nyár) pp. 235-236.

¹⁴⁶ 322. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1884. évf. 15. sz. (1887. február 5. - február 23.) p. 200.

¹⁴⁷ Uo. p. 201.

1890-ben a már említett középiskolai törvény módosítása végett benyújtott javaslat tárgyalása során egy jóval kimerítőbb hozzászólás keretében lényegében a három évvel azelőtt bemutatott érvelést ismétli meg, az azóta végzett újabb nyugat-európai és hazai kutatások eredményeivel alátámasztva. A régi érveket néhány újjal is kiegészíti: a görög nyelv tanulása kemény tanuláshoz és tudományos munkához szoktatja a tanulókat,¹⁴⁸ a görög nyelvet különösen az orvosok és a jogászok a mindennapi tevékenységük gyakorlása során használják.¹⁴⁹ Ugyanekkor határozottan elismeri azt is, hogy nem is a görög nyelv elsajátítása a cél, hanem „a tudományos foglalkozás megszokása.”¹⁵⁰

Kovács Albertnek a görög nyelv gimnáziumi oktatása melletti érvelésében a cél meghatározása foglalja el az első helyet. Miután megnevezi a cél eléréséhez szükséges eszközöket, közülük kiemeli azt, amelyiket praktikusabbnak tartja, és ezt a praktikusságot többrendbeli példával igazolja. Jól felépített rendszert követ tehát, de ez a rendszer végtelenül merev. Nem kívánom ismertetni a görög nyelv eltörlését szorgalmazók érveléseit, sem azokat összehasonlítani Kovács érvelésével, ám azt szükségesnek tartom megjegyezni, hogy bár ellenfelei is egy sajátos rendszer szerint érvelnek, és érveik helyesnek tűnnek, Kovács azt mégis rendszertelennek minősíti, nézőpontjukat és érveiket nem fogadja el; azonos megállapításból kiindulva (a görög nyelvet nehéz megtanulni) homlokegyenest ellenkező következtetést von le: míg a többség emiatt akarja kivenni a tantervből, Kovács emiatt akarja továbbra is megtartani. A görög nyelv oktatásának kérdésében olyan hajthatatlanságot, merevséget mutat, ami egyébként nem jellemző rá. Kovács gondolkodásának ezt az oldalát kuriózumképpen kívántam bemutatni. Eszmerendszerét, melyet általában megfontoltan fejt ki, íme egy ilyen vonás is színesíti. Erre magyarázatot keresni a kutatás jelen fázisában csaknem lehetetlennek tűnik.¹⁵¹ Egyszerűen tudomásul kell tehát vennünk, hogy az általában egyensúlyt kereső politikai személyiség is néha kisebb-nagyobb kilengést tehet. Ugyanakkor – ismét csak kuriózumként – egy nagyon széles perspektívában azt is rögzítenünk kell, hogy napjainkban egyes országok (pl. Belgium) kiválóan alkalmazzák a latin és a görög nyelv-

---

¹⁴⁸ 375. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1887. évf. 18. sz. (1890. április 22. - június 10.) p. 160.

¹⁴⁹ Uo. pp. 163-164.

¹⁵⁰ Uo. p. 160.

¹⁵¹ E macacsság eredete Kovács Albert teológus énje is lehet, amely az Újszövetség eredeti nyelvének az értékét kívánja terjeszteni, de emellett más lehetőségek is fennállhatnak. Ezek feltárása és megértése a jövőbeli mélyreható kutatás feladata lesz.

vek oktatását a Kovács Albert által megnevezett célra, a tudományos gondolkodás elsajátítására.¹⁵²

Polgári házasság (1883-1894)

A házassági intézmény eredete az emberi társadalom legrégebb idejéig nyúlik vissza.¹⁵³ Míg kezdetben a házasságkötés minden szertartás nélkül történt, hamar kialakult a házasságkötéskor tartott vallásos szertartások hagyománya is.¹⁵⁴ A keresztyénség első évszázadaiban a római jog szolgált alapul a házasságkötésekhez, és csak fokozatosan honosodott meg a gyülekezet színe előtt megkötött házasság szokása.¹⁵⁵ A 16. században Luther Márton németországi reformátor (1483-1546) a házasságot „világi dolog”-nak nevezte.¹⁵⁶ Kálvin János svájci reformátor (1509-1564) szintén a polgári hatóság körében kívánta megtartani a házassággal kapcsolatos törvényalkotás és bírászkodás jogát, de ezzel párhuzamosan azt is hangsúlyozta, hogy a lelkipásztorok meg kell ismertessék a polgári hatósággal a Biblia mint Isten Igéje tanításait a házassággal kapcsolatosan.¹⁵⁷ A reformátorok tanítása azonban nem befolyásolta az egyházi áldás gyakorlatát. Az 1791-ben elfogadott francia alkotmány mondta ki először azt, hogy a házasság lényegében polgári szerződés, ezért csak a polgári hatóság előtt megkötött házasságot ismerik el. Ez nyitotta meg az utat a polgári házasságkötés törvényi kereteinek más országok általi bevezetéséhez is.¹⁵⁸

¹⁵² LOVAS ISTVÁN: Vissza a latinnal és az ógöröggel! *Könyv és nevelés*. 13. évf. 4. sz. (2011) Online elérhetőség: <https://folyoiratok.oh.gov.hu/konyv-es-neveles/vissza-a-latinnal-es-az-ogoroggel> . Letöltve: 2021. január 6.

¹⁵³ SOMLÓ BÓDOG: Házasság. In: MÁRKUS DEZSŐ (szerk.): *Magyar jogi lexikon hat kötetben. IV. kötet. Halászyúri–Kitonich*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest, 1903. p. 51.

¹⁵⁴ SOMLÓ BÓDOG: Házasság. In: MÁRKUS DEZSŐ (szerk.): *Magyar jogi lexikon hat kötetben. IV. kötet. Halászyúri–Kitonich*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest, 1903. p. 55.

¹⁵⁵ MAGYAR BALÁZS DÁVID: „Nem jó az embernek egyedül lenni”. *Kálvin János a házassági és családi életformára való nevelés reformátora*. p. 47.

¹⁵⁶ SOMLÓ BÓDOG: Házasság. In: Márkus Dezső (szerk.): *Magyar jogi lexikon hat kötetben. IV. kötet. Halászyúri–Kitonich*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest, 1903. p. 55.; MAGYAR BALÁZS DÁVID: Luther és Kálvin felfogása a házasságról és a családi életéről. *Confessio*. 2017/4. Online elérhetőség: <http://confessio.reformatus.hu/v/hir-257/#page3> . Letöltve: 2021. január 11.

¹⁵⁷ MAGYAR BALÁZS DÁVID: „Nem jó az embernek egyedül lenni”. *Kálvin János a házassági és családi életformára való nevelés reformátora*. p. 72.

¹⁵⁸ SOMLÓ BÓDOG: Házasság. In: MÁRKUS DEZSŐ (szerk.): *Magyar jogi lexikon hat kötetben. IV. kötet. Halászyúri–Kitonich*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest, 1903. p. 55.

A polgári házasság kérdésével kapcsolatban Kovács Albert két alkalommal – több mint egy évtized különbséggel – fejtette ki nézetét. 1883-ban a a keresztények és zsidók közötti házasságról szóló törvényjavaslat¹⁵⁹ részletes tárgyalása során egy átfogó és több konkrét megállapítást tett. Átfogó megjegyzése lényegében figyelmeztetés a törvényhozás tagjai felé: bár ez a törvényjavaslat még csak kevesekre vonatkozik, de a jövőben „alapul és kiindulási pontul” fog szolgálni a majdani kötelező polgári házassági törvény megalkotására nézve.¹⁶⁰ Ennek fényében teljesen érthető, ha a konkrét javaslatai – mint maga is kimondja – tisztán jogi jellegűek, minden politikai vagy nemzetiségi töltet nélkül.¹⁶¹ Mielőtt azonban ezekre rátérnénk, az átfogó javaslat egyetlen szavát emeljük ki, mint ami Kovács politikusi és teológusi habitusát egyaránt jellemzi. A kötelező polgári házasság lehetséges bevezetését „szerencsétlenség”-nek nevezi, nemkívánatosként látja a magyar társadalomra nézve. A társadalmi és politikai liberalizmus szekuláris jellegéhez teljesen illeszkedő gondolatot Kovács – aki az államot pártolva maga is többször síkra szállt az egyházzal szemben – ha nem is elfogadhatatlannak, de mindenesetre katasztrofálisnak tartja. Honnan származhat ez az ellenérzés? A magyarázatot Kovács Albert teológiai és egyházbírói szemléletében találhatjuk meg. A liberális teológia – melyet ő maga is képviselt – emberközpontú, de ugyanakkor Isten felé törekvő is. Kovács szerint a vallás „az emberi szellemnek olyan törvénye, mint a testeké a nehézkedés, s így természetes élet-szüksége.”¹⁶² Ez a gondolat már önmagában is kizárja a vallásos kereten kívül történő házasságkötés szükségességét. Ehhez csatlakozik a reformátorok felismerése, hogy bár a házasság polgári ügy, de Isten rendelkezésén alapszik, és ezért az egyház is „közreműködik” megkötésében.¹⁶³ Minden bizonnyal ezeknek a gondolatoknak a szintézise az egyház és állam szétválasztásának elvével vezette el Kovácsot arra a megállapításra, hogy a „legszerencésebb” megoldása a házasság kérdésének, ha „a házassági törvények alkotását állami jognak, ellenben a házasságnak ezen törvények értelmében való megkötését és a házassági ügyekben való bíraskodást, tehát a népelettel való köz-

¹⁵⁹ Törvényjavaslat, a keresztény és izraelita között, valamint az országon kívül kötött polgári házasságról. *Képviselőházi irományok*. 1881. 18. köt. 677. sz. pp. 160-173.

¹⁶⁰ 271. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1881. évf. 13. sz. (1883. szeptember 27.-december 13.) p. 260.

¹⁶¹ Uo. p. 260.

¹⁶² KOVÁCS ALBERT: Az ember vallásos lény. *Protestans Tudományos Szemle* 1. évf. 3. sz. (1869) p. 40.

¹⁶³ KOVÁCS ALBERT: *Egyházbírói, különös tekintettel a magyar protestáns egyház jogi viszonyaira 1-2*. Protestáns Theológiai Könyvtár 10. (Magyarországi Protestánsok Egyesülete. Budapest, 1878) pp. 571-572.

vetlen érintkezést, az egyház jogkörébe tartozónak” tekintjük.¹⁶⁴ Bár e nézet ma már túlhaladott, jól megvilágítja Kovács gondolkodását nemcsak a házasságra, de adott esetben más kérdésekre vonatkozóan is, amelyek az egyház és állam kettős függésében léteztek. Térjünk azonban vissza Kovácsnak a polgári házassággal kapcsolatos konkrét javaslataihoz. A 7.§-hoz kapcsolódóan a „személyében tévedt” kifejezés helyett „személyazonosságában tévedt” megfogalmazást javasol. Indoklásában a kánonjogi gyakorlatra hivatkozik, amely szerint a „személyben tévedés”-nek sokféle jelentése lehet (sajnos nem részletezi, hogy melyek ezek), tehát a félreértések végett szükséges pontosítani a megfogalmazást. A 11.§-ban a „fel- és lemenő ágon való rokonok” kifejezés helyett az „egyenes vonalban való rokonok” használatát javasolja, mivel – okfejtése szerint – a mellékági rokonságnak is van fel- és lemenő ága. A 17. és a következő §-ok rendelkezéseit a házasságkötés kihirdetéséről teljesen feleslegesnek találja és kéri a törlésüket. Történeti és gyakorlati megfontolással indokolja javaslatát. Érvelésében rámutat, hogy a 9. századtól létezik a kihirdetés gyakorlata, amelyre annak idején valóban szükség volt a szabálytalan házasságkötések elkerülése végett, ám azóta oly mértékben változott a helyzet (például az anyakönyvek pontos vezetése által), hogy már a katolikus egyházjogban sincs értelme. A gyakorlat is azt bizonyítja, hogy a kihirdetések nyomán egyetlen házasságkötési akadályról sem értesülnek az illetékesek (Irányi Dániel erre ellenpéldát hoz fel a pesti református egyház életéből)¹⁶⁵. Ezeket szem előtt tartva Kovács véleménye szerint a kihirdetés „felesleges és üres formassággá lett.”¹⁶⁶ Végül egy nevelésügyi helyzetre is felhívja a figyelmet a kihirdetés kapcsán: a törvényjavaslat a hirdetést az „ünnepélyesség” fogalmával társítja, ám a 20. § rendelkezése következtében „az írást kiragasztják a vármegyeház kapuja alá, az árverési és zsványkörözési hirdetések közé;”¹⁶⁷ egyszóval nem fogja a házasságkötés ünnepélyességét emelni, ha a házasulandó fiatalok neve a körözött zsványokéval egy helyen lesz olvasható. Az engesztelhetetlen gyűlölet miatt kimondható válásról szóló 56. § kapcsán Kovács javasolja, hogy a bíróság előtt ez a kölcsönös gyűlölség be legyen bizonyítva. Érvelésében rámutat, hogy a valóságban nagyon sok visszaélés történik: amíg az illetékes lelkészek előtt a válni szándékozóknak mindössze 10%-a nevezi meg az engesztelhetetlen gyűlölséget válóokként, addig a bíróság előtt megfordul az arány: az esetek 10%-ban neveznek meg más

---

¹⁶⁴ Uo. p. 592.

¹⁶⁵ 271. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1881. évf. 13. sz. (1883. szeptember 27. - december 13.) pp. 266-267.

¹⁶⁶ Uo. p. 264.

¹⁶⁷ Uo. p. 265.

okot a válásra.¹⁶⁸ A megnevezett javaslatok közül az első kettőt elfogadta (a másodikat kiegészítéssel), a másik kettőt viszont elutasította a parlament. Érdemes megfigyelni, hogy Kovács e téren mennyire elemében van: a legapróbb részletekre is határozottan odafigyel, és a kérdéses, a félreérthető és a pontatlan megfogalmazásokra felhívja a figyelmet. Az egyházjog tanáraként bizonyára nagy olvasottsággal és bő ismeretekkel rendelkezett ezen a téren, és ezeket az ismereteit nem késett a törvényalkotás – és ezen keresztül az állampolgárok – javára közrebocsátani. 11 évvel később, az 1894. évi házassági törvényjavaslatról¹⁶⁹ szóló vita során Kovács ismét kinyilvánította ellenérzését a kötelező polgári házassággal kapcsolatosan. Egyházjogtanárból maga olvasta fel a fent idézett mondatot más kapcsolódó mondatokkal együtt a képviselőházban, hangsúlyozva, hogy az 1791. évi 26. törvénycikk is így rendelkezett.¹⁷⁰

Szóhasználatát tekintve, míg az 1883-as törvényjavaslat kapcsán nem beszélhetünk meghatározó szavakról és kifejezésekről, 1894-ben a „liberális” lesz a kulcsszó. Kovács értelmezésében a házassági jogról szóló törvényjavaslatot pártolók (pl. Szilágyi Dezső igazságügy-miniszter és Kiss Albert képviselő) „erősen liberálisok”, pedig néhány éve még nem voltak ilyenek, amikor az 1881-es debreceni zsinaton közösen hoztak határozatot a házassági bíráskodás jogának az államtól való visszavételére aspirálva, majd 1889-ben ugyanebben a kérdésben egy bizottságot alakítva.¹⁷¹

Vallásszabadság (1894-1895)

A világon egyedülálló módon az 1568 januárjában tartott tordai országgyűlés hozott először határozatot arra nézve, hogy Erdélyben a négy bevett felekezet tagjai (római katolikus, lutheránus, helvét hitvallású és unitárius) megkülönböztetés nélkül, szabadon gyakorolhatják vallásukat.¹⁷² A következő évtizedek és évszázadok során

¹⁶⁸ 272. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1881 / 13. kötet (1883. szeptember 27. - december 13.) pp. 287-288.

¹⁶⁹ Törvényjavaslat, a házassági jogról. *Képviselőházi irományok*. 1892. 19. köt. 56. sz. pp. 292-312.

¹⁷⁰ 303. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 16. sz. (1894. február 8. - március 3.) pp. 274-275.

¹⁷¹ 303. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 16. sz. (1894. február 8. - március 3.) pp. 275-276.

¹⁷² ZALAHEGYI ZOLTÁN: A világszintű vallásszabadság jogának történetileg egyik legnagyobb fordulóját adó magyar büntetőper. *Acta Humana – Emberi Jogi Közlemények*. 7. évf. 4. sz. (2019/4). (69-85.) pp. 71-72.; VÖRÖS GÉZA: A vallásszabadság gyakorlásának kérdése Magyarországon a 17. századtól a 20. század közepéig. In: Köbel Szilvia (szerk.): *A vallási diszkrimináció ellen – az esélyegyenlőség megteremtéséért. Tudományos konferencia a*

számos törvény, rendelkezés és egyezmény született, amelyek úgy Erdélyben, mint Magyarországon hol korlátozták, hol pedig elősegítették a vallásszabadságot.¹⁷³ A Kiegészítés után a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyáról szóló 1868. december 8-án szentesített LIII. törvénycikk volt az első, ami a vallásgyakorlás kérdésével foglalkozott.¹⁷⁴ Mivel azonban a törvény rendelkezései nem a vallásfelekezetek egyenjogúságát állapították meg, a problémák elkerülése (mint például az elkeresztelések) lehetetlen volt. „Az egyre erősödő konfliktusban a megoldást az 1894/95-ös esztendőben hozott úgynevezett egyházpolitikai törvények jelentették” – állapítja meg Vörös Géza.¹⁷⁵ Ez a megnevezés gyakorlatilag öt törvényt foglalt magába: a már tárgyalt, a kötelező polgári házasságról szóló 1894. évi XXXI. tc., a vegyes házasságokban és a házasságon kívül született gyermekek vallásáról szóló 1894. évi XXXII. tc., az állami anyakönyvezésről szóló 1894. évi XXXIII. tc. valamint az alább említésre kerülő, a zsidó vallás recepciójával és a vallásszabadsággal foglalkozó törvények.¹⁷⁶

A vallásszabadsággal kapcsolatosan lényegében egymással párhuzamosan két külön törvény született ezekben az években: az 1895. évi CLII. törvénycikk az izraelita vallásról és az ugyanaz évi CLIII. törvénycikk a vallás szabad gyakorlásáról. Bár nem kívánok behatóan foglalkozni a törvényjavaslatok sorsával míg törvényerőre emelkedtek, annyit szükségesnek tartok megjegyezni, hogy a főrendiház visszautasítása folytán többször is a képviselőház elé kerültek. Az előbbi törvényt a Nemzeti Párt feltétlenül támogatta, és Wekerle Sándor miniszterelnök határozati javaslatát a törvényjavaslatnak

---

lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény húszéves évfordulója alkalmából. Budapest, 2010. június 1-2.

Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium. Budapest, 2010. pp. 163-164.

¹⁷³ Ezekről az intézkedésekről Vörös Géza ad áttekintést idézett művében.

¹⁷⁴ 1868. LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról. *Képviselőházi irományok*, 1865. VII. kötet 459. szám. pp. 238-241.

¹⁷⁵ VÖRÖS GÉZA: A vallásszabadság gyakorlásának kérdése Magyarországon a 17. századtól a 20. század közepéig. In: Köbel Szilvia (szerk.): *A vallási diszkrimináció ellen – az esélyegyenlőség megteremtéséért. Tudományos konferencia a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény húszéves évfordulója alkalmából.* Budapest, 2010. június 1-2. Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium. Budapest, 2010. (163-176) p. 170.

¹⁷⁶ HORVÁTH ATTILA: A vallásszabadság és az egyházjog története Magyarországon az államalapítástól a II. világháborúig. *Hét Hárs.* 10. évf. 3-4. sz. (2011. reformáció-karácsony) (12-20) pp. 18-19.

változatlan formában a főrendiház elé küldéséről pártolta.¹⁷⁷ A párt álláspontjának ismertetése után azonban – azt mintegy kiegészítő – Kovács Albert saját véleményét is a képviselőház elé tárta, melyet így fogalmazott meg: „... a zsidók recepcziója annyira szükséges és kívánatos, hogy bármi alakban [...] azt el kell fogadni, nem mintha felekezeti szempont tenné a recepcziót szükségessé, hanem mert ő bennük a magyar nemzet több százezer emberrel szaporodik, és így velük szemben a nemzetnek meg van az a kötelessége, hogy őket e hazában létező minden jogban részesítse.”¹⁷⁸ Az idézet Kovács nemzetfogalmának a megértéséhez szolgáltat adalékot, egyfelől amikor határozottan kimondja, hogy az izraelita vallás recepcziója által a magyarországi zsidóság a magyar nemzet része lesz, másfelől amikor rámutat: nemcsak a zsidóknak van szükségük bizonyos jogokra, hanem a nemzetnek is a zsidókra. Az első gondolat kapcsán azonban arról nem esik szó, hogy a recepczió nélkül a nemzet mint nagyobb közösség nem tekintette részének a zsidóságot mint kisebb (és felekezeti alapon szerveződő) közösséget, vagy pedig a zsidóság határolta el magát a nemzetbe való betagozódástól, vagy esetleg mindkét oldalról kölcsönösen megtörtént a közösségvállalás megtagadása. Bár további kutatás nélkül nem adhatunk határozott választ, a magyarországi zsidóságnak a szabadságharcban való részvétele lényegében kizárja a második és harmadik lehetőséget. A második gondolat kapcsán – hogy ti. a nemzetnek szüksége van a zsidóság általi növekedésre – megfigyelhetjük, hogy Kovács a zsidóságot nem „l’art pour l’art”, például egy liberális politikai eszme megvalósításáért kívánja jogokban részesíteni, hanem mert felismeri egy közösség (jelen esetben a nemzet) tagjai közötti viszony lényegét: az adás és elfogadás egyensúlyát. Politikai, illetve jogi terminusokat használva ez a jogok és kötelességek közti egyensúlyt jelenti mindkét fél (a közösség és a közösség tagjai) számára. Kovács megfogalmazása szerint a nemzetnek kötelessége a zsidóságot jogokban részesíteni, tehát a közösségnek adnia kell valamit (konkrétan jogokat) a tagjai számára, ám ez az adás nem marad viszonzatlan, mivel a tagok is adnak valamit a közösségnek: erősítik azt azáltal, hogy több százezer fővel gyarapítják.

A vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslat tárgyalása során Kovács Albert egy „egyszerű rövid nyilatkozat”-ot¹⁷⁹ tesz, amelynek lényege, hogy a szabad vallásgyakorlást pártolja, és ilyen értelemben a törvényjavaslatot elfogadja, ám egyszersmind kifogást is emel a 22. § ellen, amely lehetővé teszi a felekezeten kívüliséget. E hozzászólásának érdekessége, hogy éles különbséget tesz a vallás-

¹⁷⁷ Országgyűlés. *Budapesti Hírlap*. 14. évf. 290. sz. (1894. október 20.) p. 3.

¹⁷⁸ 371. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 20. sz. (1894. október 8.-november 24.) p. 108.

¹⁷⁹ 360. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 19. sz. p. 281.

szabadság elvi és a gyakorlati megvalósítása között. Mindenekelőtt határozottan kimondja, hogy elvi szinten, filozófiai alapon egyértelműen hozzátartozik a felekezeten kívüliség lehetősége is a szabad vallásgyakorláshoz, ám az ország aktuális helyzetében ezt nem találja a gyakorlatban alkalmazhatónak. Véleménye szerint „a felekezeten kívüliség intézménye éppen azon felekezeteknek fog legelőször is legérezhetőbben kárt tenni, melyeknek létezése és ereje a magyar államra nézve nem lehet közömbös.”¹⁸⁰ Ez állítás kapcsán arra is rámutat, hogy nemcsak Magyarországon, de az egész világon az egyházaknak bizonyos politikai szerepük is van. Magyarország helyzetét annyiban látja eltérőnek, hogy az államhoz (és a nemzethez) való viszonyukat tekintve az egyházakat két csoportba lehet sorolni: az elsőbe az állam és a nemzet támaszaiként szolgáló egyházak, a másodikba az állam és a nemzet „gyengítésén, rongálásán” munkálkodó egyházak tartoznak. Véleménye szerint a felekezeten kívüliség törvénybe iktatása az első csoporthoz tartozó egyházakat hátrányosan érintené, mivel azok „apró szektákra és felekezeten kívüliekre” bomlanának fel; a másodikba tartozókat pedig lényegében érintetlenül hagyná. Bár nem fogalmaz egyértelműen, mégis arra utal, hogy az első csoportot lényegében csupán a „két magyar egyház” alkotja. Ezeket sem nevezi meg konkrétan, csupán a viszonyaikat ismerteti, amelyek alapján a római katolikus és a református egyházat lehet azonosítani. Ezen a ponton felvetődik a kérdés, hogy a többi magyar ajkú protestáns felekezetet – az evangélikusokat és unitáriusokat – miért nem sorolja ebbe a csoportba. A kérdésre adandó lehetséges válaszokat keresve elsőként számba kell vennünk annak a lehetőségét, hogy nemcsak a református, hanem az összes protestáns felekezetet érti a szegénységgel jellemzett egyház alatt. Másfelől viszont az is előfordulhat, hogy Kovács sarkítottan gondolkodik és fogalmaz, azaz ebben az esetben számarányuk miatt egyszerűen elhanyagolhatónak tartja és figyelmen kívül hagyja a magyar anyanyelvű, de a reformátusoknál kisebb létszámú protestáns felekezeteket. Az állam és nemzet fennállásának szempontjából jelentékeny egyházak pontos beazonosításán túl azonban Kovács érvelése kapcsán újabb kérdéseket is fel kell vetnünk: Miért látja olyan közeli és valós veszélynek ezeknek az egyházaknak a felbomlását? Hiszen önmagában az anyagi javaknak vagy akár az önrendelkezésnek a hiánya sem kellene a felekezeten kívüliség lehetőségének törvénybe iktatása által a Kovács által vizionált mértékben hatnia? Ha az általa megnevezett okokon – ti. a szegénységen és szervezeti függőségen – kívül más, külső vagy belső tényezők is fennállnak, amelyeknek hatása összeadódik, a törvényjavaslat pedig katalizátorként hat rájuk, miért nem javasolja és miért nem törekszik ezeknek a hatásoknak a megszüntetésére vagy legalább paralizálá-

¹⁸⁰ Ua.

sára? Az állam bomlasztásában fáradozó egyházakra miért nem lesz hatással a felekezeten kívüliség törvényes elfogadása? Ezekre a kérdésekre kizárólag további mélyreható és célzott kutatás után kaphatunk határozott választ. Egy évvel később, amikor a főrendiházi módosítás után ismét a képviselőház elé került a törvényjavaslat, Kovács Albert megismétli előbbi álláspontját, hangsúlyozva, hogy a Nemzeti Párt vele azonos nézeten van ebben a kérdésben: a felekezet nélküliség törvénybe iktatásába nem egyezik bele.¹⁸¹ Hasonlóan nyilatkozik egy hónappal később is.¹⁸² Az 1894-es hozzászólásától eltérően azonban most nem utal olyan hangsúlyosan az állam és a nemzet lehetséges érintettségére, kizárólag az egyházak épségét és a társadalom morális alapját félti. Meglátása szerint a vallásszabadság elvének totális alkalmazása, vagyis a felekezet nélküliség elismerése „nehány ideálistát” védene csupán, ugyanakkor nagy tömegeket provokálna az egyházak elhagyására, akik ezáltal a társadalmat is megbontanák, mert felbomlana lelkükben az erkölcs minden alapja.¹⁸³ A törvényjavaslatban található ellentmondásokért és a következményekért a „liberális lelkiismeret”-et teszi felelőssé.¹⁸⁴

A vallásszabadság kapcsán kulcsszerepet kap Kovács szóhasználatában a „nemzet”, de ezzel párhuzamosan a „társadalom”¹⁸⁵ és az „egyházak”, nem utolsósorban – akárcsak a polgári házasság esetében – a „liberalizmus” fogalma is. Ez utóbbi használata kapcsán – mint már említve volt – feltűnő az elmélet és a gyakorlat közötti különbségtétele: egy liberális elvet nem kíván pusztán azért gyakorlatba ültetni és alkalmazni, mert létezik az az elv, hanem megvizsgálja annak következményeit, vagyis az elvnek mint ideának az immanens valóság rendszerében való szerepét és hatását. Ugyanakkor érdekes megfigyelni, hogy az izraelita vallás recepciója során – bár magát a liberalizmus nevét, fogalmát meg sem említi – az egalitarizmus liberális elvét alkalmazza, ugyanazt, amit a vallás szabad gyakorlásáról szóló javaslat során elvet. Ez bizonyítja egyértelműen, hogy nem politikai elvekhez és eszmékhez akarja szabni magát, hanem rendszerben gondolkodik, a rendszer gyakorlati működésének optimális

¹⁸¹ 485. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 26. sz. (1895. szeptember 26. - november 16.) p. 21.

¹⁸² 499. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 26. sz. (1895. szeptember 26. - november 16.) p. 230.

¹⁸³ 485. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 26. sz. (1895. szeptember 26. - november 16.) p. 21.

¹⁸⁴ 499. országos ülés. *Képviselőházi napló*. 1892. évf. 26. sz. (1895. szeptember 26. - november 16.) p. 230.

¹⁸⁵ Izzalmas továbbkutatási témát kínál a „nemzet” és a „társadalom” fogalmainak a vizsgálata, jelentéstartalmuk feltárása Kovács Albert politikai beszédaktusainak szóhasználatában.

feltételeit keresi, amelyek adott esetben megegyezhetnek, más esetben ellentmondhatnak bizonyos politikai eszméknek.

Összefoglalás

Kovács Albert politikai tevékenysége sokkal terjedelmesebb annál, hogysen egy rövid tanulmányban kimerítően tárgyalni lehetne. A témában való kutatást lassítja az is, hogy az Apponyi Albert által vezetett Mérsékelt Ellenzék, a későbbi Nemzeti Párt történetével, tevékenységével kapcsolatosan nem folytak kutatások, így saját próbálkozásom a meglévő űrnek csak egy kis részét is betölteni, rendkívüli erőforrásokat igényelt. Éppen ezért jelen tanulmányban nem törekedtem, nem is törekedhettem a teljességre, hogy Kovács politikai megnyilvánulásainak minden aspektusát megvilágítsam, mélyfúró elemzések elvégzését sem vállalhattam, viszont megkíséreltem az adott körülmények között (a pandémia idején) a lehetőségekhez mérten néhány fontosabb kérdést tárgyalni.

Egyrészt Kovács Albert képviselőválasztásai történetét próbáltam meg feltárni, melyeket pozitivista narratívában mutattam be. 1881-től kezdve négy cikluson keresztül volt országgyűlési képviselő. Az első három alkalommal – 1881-ben, 1884-ben és 1887-ben – szülőföldje, a marosvásárhely-vidéki kerület bizalmát élvezte. Az első választáson a 15 évvel azelőtt elhunyt édesapja iránti lojalitás szerezte meg Kovácsnak a mandátumot. Ez a lojalitás a család iránt minden bizonynyal a későbbiekben is szerepet játszott, bár – az 1881-es választással ellentétben – erre vonatkozó konkrét adattal nem rendelkezünk. Az 1884-es és 1887-es választási küzdelmek is a Szabadelvű Párt kudarcát hozták a kerület megszerzésére való törekvésükben, Kovács – és vele együtt a Mérsékelt Ellenzék – került ki győztesen a küzdőtérről. A fordulatot az 1892-es választások hozták, amikor is egy vélt és egy valós botlásáért, Kossuth állampolgárságának megvonásáért és egy a közoktatási bizottságban elhangzott meggondolatlan megjegyzéséért a vele szembeni addig töretlen bizalom nagymértékben megfogyatkozott. Egy párttársa, Désy Zoltán nyerte el vele szemben a marosvásárhely-vidéki kerület mandátumát, míg Kovács a pótválasztások során a kovásznai kerület képviselője lett. A következő, 1896-os választások során ígérete szerint nem lépett fel újból Kovásznán, ehelyett három más kerületben próbálkozott: a Józsefvárosban, Marosújváron és Gyomán. Mivel pártja mindhárom kerületet elhódítani akarta a Szabadelvű Párttól, illetve a Függetlenségi és 48-as Párttól, megválasztása eleve kudarcra volt ítélve. A háromszoros sikertelenség hatására a pótválasztások során már fel sem lépett, sőt csaknem teljesen visszavonult az aktív politikizálástól. Bár még egy ideig a Nemzeti Párt alelnöki tisztét viselte, egyre inkább visszavonult a nyilvánosságtól, és inkább a napilapok (Budapesti Napló, Budapester Tageblatt stb.)

hasábjain jelentetett meg politikai töltetű írásokat az aktuális helyzettel kapcsolatosan. 1899-ben a bethleni, 1902-ben pedig a kézdivásárhelyi időközi választás kapcsán még felmerült a neve, de már nem vállalt újabb mandátumot.

Tanulmányom második felében főleg az oktatáspolitikával, valamint kisebb részben társadalmi kérdésekkel kapcsolatos válogatott parlamenti beszédaktusait kíséreltem meg főleg textuális, kis részben pedig kontextuális elemzéssel bemutatni. Nem foglalkozhattam azonban olyan, a korban nagy horderejű kérdésekkel, mint a véderőtörvény, a főrendiház reformja, magyar nemzeti politika; sem kisebb témákkal, mint például a különféle gazdasági kérdések, a budai honvéd-szobor körüli problémák, a csendőrségi jelvények vagy akár a lelkészi fizetések. Az oktatással kapcsolatos beszédaktusai közül hat témakört érintettem: a közoktatáshoz általában, a középiskolai törvényhez, a népoktatási törvényhez, a pedagógusok anyagi helyzetéhez (fizetés és nyugdíj), az óvodákhoz és a görög nyelvi vitához kapcsolódó válogatott hozzászólásait kíséreltem meg elemezni. A társadalmi (és részben egyházpolitikai) témák közül a polgári házassággal és a vallásszabadsággal kapcsolatos törvényjavaslatok vitája során elhangzott beszédeit vettem bonckés alá. A kutatás idői korlátainak szorításában az elemzés során azt vettem alapul, ahogyan Kovács maga érzékelte és értékelte a helyzetet. Csáky Albin minisztersége kezdetén 1889-ben a közoktatásügy tekintélyének megteremtését és emelését tartotta a legfontosabb feladatnak. Az addigi szűkös költségvetés és a rendszertelenség nem volt alkalmas arra, hogy a nép szemében kigúnyolt tudomány és műveltség kellő tekintélyt nyerjen. Az új miniszter személye iránti bizalom és megbecsülés viszont jó reménységgel kecsegtet a megtépázott tekintély visszaszerzésére. A rendszertelenség problémáját már jóval korábban, a középiskolai törvényjavaslat kapcsán is hangsúlyozza, rámutatva, hogy a folyamatos előrelépés-visszalépés a kezdeti egy problémából – a középiskolai oktatás kérdéséből – még egyet kreált: a protestánsok bizalmatlanságát törvényjavaslattal kapcsolatosan, amelytől autonómiájukat féltik. Ő maga viszont egyházjogászként úgy vélte, a protestáns autonómia nem fog sérülni a javaslat törvényerőre emelkedésével. Érdekes módon ebben a kérdésben Kovács szembekerül az ellenzéki képviselők egy részével, és Tisza Kálmán miniszterelnök, valamint a kormánypart álláspontjával értett egyet. A népoktatási törvény 1895-ös lehetséges revíziója kapcsán Kovács kifejezte félelmét, hogy esetleg rossz irányba fognak módosítások történni, így az egész revízió akár káros is lehet. Az államosítás kérdésében azon a véleményen volt, hogy az állam- és nemzetellenes felekezeti iskolákat – még a teológiai intézeteket is – államosítani kell. Ezt az álláspontját az utána felszólaló Pulszky Ágost a kultúrharc kitörésének forrásaként érté-

keli. Az oktatás gyakorlati kérdései között Kovács Albert nagy hangsúlyt fektetett a tanítók, tanárok méltányos anyagi javadalmazására. Úgy a fizetések, mint a nyugdíjak kérdésében a pedagógusok érdekeit tartotta szem előtt és rámutatott az addigi hibás gyakorlatokra. Vehemens hozzáállása következtében elfogadott módosítások által a pedagógusok anyagi helyzete nagymértékben javult. A kisdédóvásról szóló törvényjavaslat tárgyalása során Kovács hangsúlyozottan felhívta a figyelmet a 3 év alatti gyermekek gondozására is, és bölcsődék felállítását javasolta. A gyermekek egészséges fejlődéséhez elengedhetetlennek tartotta nemcsak a testi, de a szellemi ápolást is. Ezt az óvodákban azzal vélte elérni, hogy a kisgyermeket nem vetik az iskolai oktatáshoz hasonló rendszeres tanítás alá. A kicsik gondozására kizárólag a női munkaerőt tartotta alkalmasnak. A tanügynek ezekben a kérdéseiben Kovács általában megfontoltan igazságosságra méltányosságra, és mindenekelőtt egyensúlyra törekedve szólalt fel. Politikai habitusának ebből a keretéből azonban néha kilépett, mint például a görög nyelvi vitában, amelynek során – bár rendszeres gondolkodásról tett ott is bizonyosságot – a görög nyelv tantervben való megtartását célzó különvéleményével lényegében egyedül maradt a közoktatási bizottságban, és csaknem egyedül a képviselőházban. Eszmerendszerének, gondolkodásának ezt a kilengését kuriózumként tarthatjuk számon, melynek megfejtése – ha egyáltalán lehetséges – további mélyreható kutatást igényel. A polgári házasság és a vallásszabadság kérdésének kapcsán a korlátlan liberalizmus kritikusaként lépett fel, mindkét esetben kimondatlanul is az állam és az egyház közötti egyensúlyt kereste, egy olyan megoldást, amely által egyiknek sem sérül sem a jogköre, sem pedig az intézménye. Meglátása szerint a kötelező polgári házasság „szerencsétlenséget” hoz, ahelyett sokkal jobb a házasság kérdésében megosztani a jogot és a felelősséget az állam és az egyházak között. Az izraelita vallás recepcióját nemzeti alapon tartotta kívánatosnak, ugyanilyen alapon viszont az eszményi vallásszabadsággal járó felekezeti nélküliséget elutasította, figyelmeztetve a törvényjavaslat 22. §-át pártolók „liberális lelkiismeretét”, hogy az milyen veszélyekkel járhat az egyházakra és az egész társadalomra.

Noha az adott keretek között Kovács Albert politikai habitusának és gondolkodásának csak fontosabb szegmenseit vizsgálhattam, mégis remélem, hogy megkezdett kutatásom hozzájárul a dualizmus korának politika- és eszmetörténeti kutatásaihoz, és legalább egy halvány fénysugarat vet az eddig homályban maradt területekre.

Viharos zsinagóga-eladás Lágymányoson¹

avagy Egy budapesti zsidó imahely hányattatott sorsa
(1959-1966)

Bevezető és forrásközlés

Novák Attila

Van a magyarországi zsidóság 1949 utáni történelmével és társadalmával foglalkozó kutatók körében egy széles körben elterjedt nézet, mely szerint a kommunista hatalomnak hálás zsidóság vezetői felmondták a társadalmi szolidaritást – tulajdonképpen a saját zsidó sors-társaikkal szemben is. A levéltári források azonban ezt a nézetet nem erősítik meg, illetve erősen árnyalják, sőt bonyolultabbá teszik. Bár a felekezeti élet – melynek élén általában ügynöki szerepet is betöltő személyek álltak – rendkívüli módon kontrollált volt, és alapvetően ügyeltek arra ezek a vezetők, hogy kiszolgálják az állami hatalmat, de mégis több alkalommal fordult elő az, hogy egy-egy helyi közösség szembefordult a felső, központi akarattal, sőt az is, hogy a hierarchia egyes pozícióiban lévők is vonakodtak kiszolgálni a felső vezetést. Az állam sem bízta a véletlenre a dolgokat, hiszen nem csak Elnöki Tanács és az Állami Egyházügyi Hivatal-beli előzetes hozzájárulásától tette függővé (1957-től) a zsidó felekezeti csúcsetetői pozíciók betöltését², hanem – a Belügyminisztérium erre szakosodott részlegein „keresztül” – igyekezett minél több potenciális és aktuális hitközségi vezetőt rávenni az ügynöki szerepre, melyet sokszor zsarolással és megfélemlítéssel ért el. Ennek ellenére voltak olyan ügyek, amelyek kapcsán egyfajta ellenzéki magatartásmód vagy legalábbis a hatalmi központtól eltérő vélemény megnyilvánulhatott. Erre nagyon jó alkalmat nyújtott a zsinagógák eladása, hiszen a közösségi imádkozásnak és együttlétnak is helyet adó épületek tulajdoni viszonyának radikális megváltoztatását, a saját zsidó tulajdonból történő kikerülését vallási szempontból is opponálni lehetett, így nem politikai motivációjú felépésként is lehetett értékelni a történeteket.

Az értékesítést általában helyi állami-önkormányzati erők, tanácsok kezdeményezték, a MIOK vezetői pedig – bár nem mindig „problémátlanul” – együttműködtek a helyi állami akarattal. A zsidó-

¹ A tanulmány egy korábbi formájában megjelent a Szombat folyóiratban, onlajn formában: <https://www.szombat.org/tortenelem/lazitottak-a-templom-eladas-ellen> és <https://www.szombat.org/tortenelem/hochberger-rabbi-helyettes-lazito-beszedet-tartott>

² Kovács András publikálta a dokumentumot. Lásd uő: „Rendteremtés” a hitközségen 1956 után. In: Szombat 2017-02-25. <https://www.szombat.org/tortenelem/rendteremtes-a-hitkozsegeben-1956-utan>

ság vezető funkcionáriusaiban ugyanis – az államnak való megfelelőes belső és külső kényszere mellett – élt egy olyan – nem is teljesen alaptalan – meggyőződés, hogy a holokauszt és az 1956-os forradalom utáni kivándorlás miatt megtizedelt zsidóság használatában lévő és sokszor elnéptelenedett zsinagógákat – melyek „túlméretezettek” voltak – az állam kezére kellene juttatni, hiszen a közösségnek ezek túl nagyok, mivel egy teljesen más létszámú zsidóság számára jöttek létre. A folyamat a szocialista tömb más országaiban is hasonló módon ment végbe, sok helyen – például Csehszlovákiában – sok zsinagógát le is bontottak.³

1956 után tehát felgyorsult Magyarországon a hitközségi ingatlanok eladásának, olykor átjátszásának folyamata. Ennek egyik élharcosa maga Sós Endre, a MIOK (és a Budapesti Izraelita Hitközség, avagy a BIH) elnöke (1905–1969) volt, aki például egy 1960-as jelentésében mint „Sipos” fn. ügynök – elégedetten állapította meg, hogy „Mindig gondoltunk arra, hogy állami érdekek is kellően érvényesülhessenek.”⁴ Azonban több esetben csak nagy harcok árán tudták keresztülvinni az akarataikat a MIOK vezetői. Gyöngyösön Sós egy évig küzdött a helyi zsidósággal, hogy átengedjék a főtéren lévő nagy és kis zsinagógát. Cserébe a város ígéretet tett, hogy az egyik mellékutcában épít egy új, kis zsinagógát.⁵ Kiskőrösön a térség képviselője, Ortutay Gyula kívánságára engedték át a zsinagógát az iskola bővítésére.⁶ Sós Endre meg is jegyezte, hogy „majdnem kiátkoztak, hogy kierőszakoltam” ezt, igaz nagyon kevés zsidó maradt a városban. A MIOK vezetése – az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) jóváhagyásával – szűk három esztendő alatt 15 zsinagógát adott el az országban. Bár a MIOK kikötése az volt, hogy „kegyeletsértő” módon nem használhatják a zsinagógákat, a magyar zsidóság szellemi és anyagi veszteségét csak fokozta ez a lépés.⁷

³ Jacob Ari Labendz: Synagogues for sale: Jewish-State mutuality in the communist Czech lands, 1945-1970. In: Jewish Culture and History. Volume 18, 2017. 54-78. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1462169X.2017.1278832?scroll=top&needAccess=true>

⁴ 1960. március 16-i jelentés. In: ÁBTL O-17169. Ellenséges tevékenységet kifejtő cionisták.

⁵ In: uo.

⁶ Idézi Toronyi Zsuzsanna is: <https://mazsihisz.hu/hirek-a-zsido-vilagbol/mazsihisz-hirek/toronyi-zsuzsanna-zsinagogakrol>. Lásd még: Zsidó közösségek öröksége. Budapest, Magyar Zsidó Örökség Közalapítvány, 2010.

⁷ Még az 1970-es években is hasonló módon történtek a zsinagóga-eladások: állami nyomás, sokszor az ÁEH-n keresztül a helyi tanácsok kezdeményezésével, sokszor a zsidóság vallási törvényeivel ellentétes célokkal és eredményekkel. Lásd Bódi Loránt írását: A tatai zsinagó-

Tehát egyfajta alulról jövő nyomás – ha minimálisan is – késleltetni tudta az intézkedések végrehajtását. Nyilvánvaló az, hogy a hatalma teljében lévő és az állam teljes támogatását élvező MIOK vezetése általában könnyen át tudta vinni akaratát (még ha az eladást általában nem is ő kezdeményezte), de voltak olyan esetek, amikor kifejezetten megtorpanásra kényszerült. Ez történt – a már említett eseteken túl – az 1936-ban átadott lágymányosi zsinagóga⁸ esetében is, amely a budai körzet – melynek élén akkor Kertész Zoltán állt – egyik legfontosabb zsinagógája volt, a Duna jobb partján élő fővárosi zsidóság egyik gyöngyszeme.⁹

A zsinagóga helyrajzi száma a 4491/20.volt és helyileg a Zsombolyai és a Bocskai út (1947 előtt: Lenke út) sarkán helyezkedett el (Zsombolyai út 6.és Bocskai út 37.).

A lágymányosi zsinagóga – mely a budai hitközség része volt és 1949-ben egyesült a pesti neológ hitközséggel – látogatottsága a holokauszt után megcsappant, az istentiszteletet és a kulturális műsorokat a templom alagsorában lévő (itt korábban az Illés prófétáról elnevezett zsidó cserkészcsapat működött az 1930-as évek végén), a gondnok lakásával szomszédos helyiségben tartották, ahol egyébként 1949 áprilisában a már feloszlott Magyar Cionista Szövetség Hanoar Hacioni szervezetének budapesti és vidéki szervezeteinek a búcsúeseménye is zajlott.¹⁰ A közösség sorait gyarapították az Észak-Kelet Magyarországról Budapestre költözött zsidók, akik nélkül a zsinagóga működése, a hitélet folyamatossága veszélybe került volna. A fiatalon elhunyt Klein Miklós rabbi (1911-1950?) 1946 és 1948 között szolgált itt a közösséget.¹¹ Az 1948 után szolgáló rabbik közül Benoschofsky Imre főrabbi, Komlós Ottó/Jehuda – 1957-ben Izraelbe távozott (később a Yad Vashem munkatársa lett) – és Hochberger László (1914-1990) rabbik neveit kell megemlítenünk.¹²

A háttérét nem ismerjük pontosan, nem tudjuk, ki kezdeményezte a lágymányosi zsinagóga értékesítését, de a hiperlojális Sós Endre elnök minden további nélkül azonosult az értékesítés folyamatával. A

---

ga esete a kádári emlékezetpolitika tükrében. In: Új Forrás 2010/9. 45-57.

⁸ A Bocskai út 37.sz. alatt volt a zsinagóga (mai postacím alapján).

⁹ <http://collections.milev.hu/items/show/28578>

¹⁰ Kovács Gábor személyes közlése. Budapest, 2020.március 20.

¹¹ Frojimovics Kinga 1946 és 1950 közé teszi lágymányosi rabbinikus működését, de a visszaemlékezők – pl. Kovács Gábor – 1948-ig. Lásd: Frojimovics 48.

¹² Frojimovics Kinga: Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik 1869-től napjainkig. Archontológia (Az anyahitközségek rendjében). Budapest, MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2008. (A továbbiakban: Frojimovics).

templom rabbija, Hochberger László (aki hivatalosan rabbihelyettes volt, de rabbiként működött) azonban nem nyugodott bele a történetek illetén alakulásába és 1959. október 12-én „lázító” beszédet mondott. Az események azonban nem álltak meg itt, az Állami Egyházügyi Hivatal – összhangban a felekezeti vezetéssel – úgy döntött, áthelyezésekkel oldja meg a lázadó közösség és annak renitens rabbija gondját. Hochberger amúgy a visszaemlékezések szerint úgy is tiltakozott a bezárás ellen, hogy *„az istentiszteleteket az alagsor helyett a templomban tartotta. Mozgósította a hívőket is, hogy minél többen jöjjenek el és ezzel is bizonyítsák a templom megtartásának a szükségességét.”*¹³

A lázadást tekintve a lágymányosi rabbi nem volt egyedül; Geyer Artúr óbudai rabbi (1894-1976) – állítólag – a Dohány-utcai zsinagóga szószékéről vonta kétségbe azt, hogy Magyarországon vallásszabadság van és egyéb kritikus, ha úgy tetszik rendszert bíráló megjegyzéseket is tett. A BIH gyorsan lépett és a rabbikat át akarta helyeztetni máshova, amely egyébként az ÁEH-nak fontos eszköze volt az ilyen konfliktusok lerendezésében. Minden bizonnyal egy-két áthelyezés már korábban – és ettől függetlenül is – meg volt tervezve, de a történések felgyorsították az eseményeket. Hochbergert behívatta Turai István egyházügyi főelőadó (Fővárosi Tanács), aki megígértette vele, hogy többé nem „avatkozik” bele a lágymányosiak dolgába, viszont „cserébe” bár nem maradhat Lágymányoson – nem kell vidékre mennie, hanem Budapesten – igaz, a peremen – folytathatja tovább rabbinikus működését. Közben a lágymányosi körzet október 31-én vacsorát rendezett, ahol sokan Hochberger melletti elköteleződésüknek adtak hangot. A november 8-i BIH közgyűlésen pedig 30-40 lágymányosi tüntetett rabbija mellett, a gyűlésen dr. László Pál (az óbudai körzet egyik vezetője) folyamatosan ébren tartotta az ellenállás lángját, hiszen ő meg saját rabbijuk, dr. Geyer Artúr tervezett áthelyezése ellen tiltakozott. Az elnök végül feloszlatta a gyűlést, ekkor a résztvevők a MIOK elnökének és az elnökségnek a lemondása mellett demonstráltak. Az Országos Képviselőtestületi ülést is csak egy másik helyiségben lehetett megtartani. A hitközség vezetése és a „szervek” tudatos szervezkedést láttak az események mögött, Sós Endre pedig november 11-re ismét meghirdette a közgyűlést.

Erről a gyűlésről egy 1963 áprilisában keletkezett másik forrás – ezt „Xavér” ügynök adta – azt állítja, hogy László Pál egyenesen Olt Károllyal, az Állami Egyházügyi Hivatal akkori elnökével (szinte) egyeztetve, az ő bátorítását követve lépett fel a Síp utcai vezetőség ellen, s ebben volt segítőtársa Hochberger. Ha ez a verzió igaz, akkor a lágymányosiak tiltakozása sem ment annyira szembe a rezsim egyházpolitikájával, ugyanakkor ezt a verziót mégiscsak megkérdő-

¹³ Kovács Gábor személyes közlése. 2020.március 21.

jelezi az, hogy ugyan miért adott volna az ÁEH nagyobb hitelt egy körzeti vezetőnek, mint magának az egész felekezet vezetőjének. Természetesen lehet az, hogy az állam (jelesül itt az egyházügyi hivatal vezetője) a saját „hűbéreseit” is (itt a hitközségi vezetés) bizonytalanságban akarta tartani azzal, hogy támogatásáról biztosította az egyik „alhűbéres” önálló lépéseit. Ugyanakkor a másik szempont mégiscsak az lehet, hogy „Xavér” ügynök jelentéseiben személyes rokon- és ellenszenvek egész tárházát találjuk meg szolgálati információként tálalva -, általa nem szeretett személyek – például Scheiber Sándor – ellenében, ugyanakkor rabbi testvére (B. Imre) és sajátmaga védelmében meg rögtön felfedezhető az öndicséret alkalmazása. Ez azt jelenti, hogy (legalábbis) fenntartásokkal kell fogadnunk az állambiztonságnak tett nyilatkozatait, jelentéseit.

A hatalmát joggal veszélyeztetve érző Sós természetesen ellenlépéseket foganatosított. Miután tárgyalást folytatott Olt Károllyal (1904-1985), az Állami Egyházügyi Hivatal vezetőjével – aki részben államellenes, részben rendészeti kérdésnek tekintette az ügyet –, megkapta a felhatalmazást arra, hogy mozdítsa el dr. László Pált és függessze fel az óbudai körzet automómiáját. A Dohány utcában is forrongás volt, november 10-re az amúgy nem könnyű természetű Fisch Henrik (1907-1986) főrabbi-ellenes tábora gyűlést hívott össze, amelyhez azonban Sós nem járult hozzá.

Srankó András százados (BM II/5-c alosztály) – „a Doktor” fedőnevű ügynök (gyöngyösi születésű budai rabbi, ebben az időben a BIH főtitkár-helyettese) felső kapcsolata – nem akarta átpolitizálni az eseményeket és leszögezte, hogy személyes szál áll az egész mögött, ugyanakkor megvizsgálandónak tekintette azt, hogy nem az izraeli követség áll-e a háttérben, nem involválódott-e a külképviselet a hitközségi konfliktusokban.

Az ügy 1960-ban sem nyugodott le. Február 22-én jelentette „Doktor” – és jelentése a lojális beszámolón kívül üzenetet is tartalmazott a jelentést befogadó állami hatalom felé –, hogy a lágymányosi zsinagóga eladása ellen sokan láznak és „csinján” kellene bánni az egész ügygel, mert ha „közérdek” is a templom árúba bocsátása, van annyi hívó, hogy egy másik, nagy templomot bocsássonak a közösség rendelkezésére (pl. régi Váli utcai „templomot” kellene visszaadni¹⁴), mert „tavaly” Sós elnök majdnem „belebukott” a történetbe. „Doktor” egyértelműen Olt Károly ÁEH elnök akarataként tekintett a zsinagóga eladására és tulajdonképpen Sós eljárását kritizálta. Fontos momentum az, hogy egy egyébként a saját karrierjét ügynöki tevékenységével is előmozdítani akaró – és 1962-ben külföldre távozó – ügynök bírálta főnökét, aki egyébként szintén ügynök volt.

¹⁴ 1944-ben egy időben a Váli utcai zsidó elemi iskola épületében működött a helyi zsinagóga.

A lágymányosi ügy még 1960 februárjában is izgatta a nagydémüt, mert „Doktor” írásban kijelentette, amellett, hogy a hitközség megette az ajánlatát a Tanácsnak az eladással kapcsolatosan: „*A lágymányosi hívek között nagy az ellenállás, névtelen levelek tömegével árasztják el a felekezeti élet reprezentánsait, a tanácsot és az AEH-t is.*”¹⁵

1961 szeptemberében a „Sipos” fedőnevű ügynök büszkén jelentette azt, hogy az „utóbbi” 2 évben 15 templomot adtak el az államnak raktár, kultúrház vagy más célokra.¹⁶ „Sipos” szerint „jelenleg” is tárgyalások folynak 2 budapesti templom eladásáról. A dokumentumok alapján biztos, hogy a lágymányosi zsinagóga ezek között volt, hiszen fellelhető (Budapest Főváros Levéltára) az a jegyzőkönyv mely 1961. december 23-án keletkezett és amely tartalmazta azt az „egyezséget”, melynek a lényege az, hogy a Budapesti Izraelita Hitközség (BIH) és a Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtóbizottsága megállapodott arról, hogy az egyházi jelleget a hitközség megszűnteti (december 27-vel) és 1962. március 20-ig kiüríti az ingatlant.¹⁷ A Tanács által kártalanításként fizetett 2,5 millió forint további felhasználását (bár a kiürítési körülményeket a kifizetés módjával „szankcionalizálták”) ugyan nem határozták meg, de az egyik alpontban (7.) leszögezték, hogy az esetleg letétbe helyezett összegből az „igazoltan szükséges hányadot” (mely a december végi kiürítés elmaradása esetén következett volna be) fel lehet szabadítani azért, hogy más istentiszteleti helyiséget biztosítsanak vagy az átépítés költségeit ki tudják fizetni. Ez a kitétel utalt arra, hogy a hitközségi vezetés és a Tanács nem az imahely végleges megszűntetése, hanem egy kisebb zsinagóga létrehozása iránt köteleződött el.

1961. december 27-ével megszületett a Határozat, melyben Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtóbizottságának III. (igazgatási) Helyiséggazdálkodási Csoportja nevében a BIH tulajdonában lévő telket, a rajta lévő „felépítmény összes helyiségeit” a 47/1960. (K.20.) Korm. sz.rendelet alapján igénybevétték és egyben a VB számára kiutalták.¹⁸

¹⁵ „Doktor” fn. ügynök jelentése. 1961. február 8. In: ÁBTL 3.1.2. M-21589

¹⁶ 1961. szeptember 4-i jelentés. In: ÁBTL – 3.1.5. O-17169. Ellenséges tevékenységet kifejtő cionisták.

¹⁷ Budapest Főváros Levéltára XXIII.120 („jogbiztosító iratok” gyűjteménye), a 16/1963 számú ügyirat. A Jegyzőkönyv a Fővárosi Tanács Végrehajtóbizottsága III. Igazgatási Osztálya mint I. fokú elhelyező hatóság (őket dr. Kenderesy Károly osztályvezető és Szabó Adorján csoportvezető helyettes képviselte), a BIH (dr. Steiner Marcell elnökségi tag, dr. Láng Viktor elnökhelyettes és dr. Péner Tibor főtitkár) és maga a VB (Veres József elnök) között jött létre.

¹⁸ Budapest Főváros Levéltára XXIII.120 („jogbiztosító iratok” gyűjteménye).

1962 januárjában Turai István egyházügyi főelőadó már tényként mondta ki (egy belső dokumentumban), hogy: „...Az 1962. év során a Budapesti Hitközség eladta a XI. ker. Zombolya utcai templomát, amelyért a Fővárosi Tanács kártalanította. Az év végén újabb három templomot ajánlottak fel megvételre a Fővárosi Tanácsnak.”¹⁹

1962 novemberében már Hochberger László személyére redukálódott a Lágymányos-vita, hiszen sem a MIOK vezetői, sem a belügyi szervek nem felejtették el neki azt, hogy ő volt, aki „fellázította” a helyi zsidóság tagjait „az állam érdekében fontosnak mutakozó templom-eladás ellen.”²⁰ Még 1963-ban is Hochberger László (immár kispesti²¹) rabbi személyéhez kötötték a lágymányosi kudarcot és – természetesen – Scheiber Sándor főrabbihoz, az Országos Rabbiképző Intézet igazgató-professzorához, aki lehetővé tette a rabbihelyettes számára, hogy végül hivatalosan is rabbi legyen. De ugyanígy vélekedett (szintén 1963-ban) „Xavér” ügynök, azaz Beneschofsky Ilona, a Zsidó Múzeum igazgatója is.²² A már leadott ingatlanba 1966-ban pedig a TIT Természettudományi Studiója költözött oda, a hívek pedig akkorra már évek óta a mai Bét Sálom zsinagógaként működő szép villaépületben, a Károli Gáspár tér 5.sz. alatt imádkoztak tovább.²³

A zsinagóga-eladásokkal kapcsolatban halachikus fenntartások, tiltások is vannak, amelyeket nyilván nehezen lehetett volna érvényesíteni a Kádár-rendszer viszonyai közepette, hiszen a zsidóság és az állam viszonya – hasonlóan a többi egyházéhoz, felekezetéhez – nem partnerségre, hanem alávetett viszonyra alapult egy ideologikus pártállamban, így a zsidó vallásjogi szempontok nem hogy nem döntő, hanem alárendelt szerepet játszottak a felekezet és az állam közötti kapcsolatban.²⁴ A szigorúan értelmezett vallásjogi előírásokat a kor

---

ménye), a 16/1963 számú ügyirat.

¹⁹ 1962. január 7. Értékelő jelentés az 1962. évről In: BFL 112.d. 1961-1965. XXXIII, 102.c 110-113 Budapest Főv. Tanácsa VB TÜK-Egyházügyi Hivatal.

²⁰ „Doktor” fn.ügynök feljegyzése. 1962. november 15. In: ÁBTL 3.1.2. M-21589

²¹ Kispest, Csepel és Pesterzsébet volt az a körzet, ahol ekkor Hochberger László szolgált.

²² Hochberger „...ellenállt annak a tervnek, hogy a lágymányosi templomot eladják és a lágymányosi zsidókat szervezte az eladás gondolata és ezzel együtt a hivatalos vezetők ellen.”. „Xavér” fn. ü. jelentése a BM III/III/2-a. alosztálya számára. Budapest. 1963. IV.3. In: ÁBTL M 37478 „Xavér”.

²³ Kovács Gábor: Volt egyszer egy zsinagóga. In: Új Élet 2016. április 1. 1.

²⁴ Róth Ernő: „Az elárvult templomokról”. In: Halachikus Kérdések.

hatalmi viszonyai – ráadásul a korántsem olyan könnyen meghatározható személyi felelősség, az, hogy a zsidó vezetőket erre rákényszerítették vagy maguktól adták fel ezeket a zsinagógákat – erőteljesen határok közé szorították.

Ezért is volt olyan különleges, hogy az 1950-es évek végén – a korábbi történelmi kataklizmák és viharok, valamint a várható retorziók ellenére is – voltak egyáltalán olyan zsinagógai közösségek az országban, amelyek szót emeltek imahelyük eladása, rabbijuk végzése, áthelyezése miatt.

Dokumentumok

1.

- Belügyminisztérium

Szigoruan titkos!

III/5-c alosztály

Adta: “Doktor”

Vette: Srankó András szds.

1959.XI.11.

Tárgy: Izráel hitközségről (sic! NA)

Jelentés
Budapest.

1959 november 19.

Október 12-én a Lágymányosi templomban Hochberger rabbi-helyettes lázító beszédet tartott, melyben feltűzelte a híveket a lágymá-

---

Írta: Róth Ernő. Különlenyomat az ORE Értesítőjének 1946. augusztusi és 1947. áprilisi számából és az Orsz. Rabbiképző Intézet hallgatóinak „Szolgaságból-Szabadsága” c. ünnepi kiadványából. Budapest, 1947. Onlajn formájában (2020.november 3-i letöltés): [https://mazsihisz.hu/hirek-a-zsido-vilagbol/archiv/roth-erno-az-elarvult-templomokrol.](https://mazsihisz.hu/hirek-a-zsido-vilagbol/archiv/roth-erno-az-elarvult-templomokrol.;); „Eladott, megüresedett, kiűritett és kisajátított zsinagógák sorsa. Háláchikus állásfoglalás” (Oberlander Baruch rabbi - Köves Slomó rabbi). Közzétéve: 2017.március 1. <https://zsido.com/eladott-meguresedett-kiuritett-es-kisajatitott-zsinagogak-sorsa/>

nyosi templom eladása ellen.

Dr.Geyer Albert rabi (sic!-NA) a Dohány utcai templomban okt.17-én tartott beszédeiben a következőket mondta:

a./ imádkozzuk azért, hogy Magyarországon vallás-szabadság legyen,

b./egy avatandó fiuhoz: neked életedben többlet munkát kell kifejtened, hogy elismerjenek, mert te zsidó vagy,

c./nyugtalan lélekkel ülnek a padban testvéreink, mert a munkaidejükből ellopott perceket tölthetik itt.

Mindkét ügy bekerült az Egyházügyi Hivatalhoz, ahol állítólag /Sós szerint/ azt mondták, hogy Hochbergert el kell bocsátani, vagy legalább is vidékre helyezni, Geyert pedig elhelyezni Óbudáról, ahol egyébként is csak ideiglenesen volt.

Időközben több napig tartó tárgyalások után a hivatal jóváhagyásával megoldódni látszott a rabi-helyek betöltése. Fisch²⁵, csáki utcából²⁶, Dohány utcába, Benoschofszky²⁷ Budáról a Csáki utcába, Budára és Óbudára Végházi²⁸. Mikor ez nyilvánosságra került, az óbudaiak, különösen Dr.László Pál, az óbudai elnök erősen tiltakoztak. Sós-Steiner²⁹ és Seifert³⁰ behivatták magukhoz, megmagyarázták neki az indítékokat, ő azonban hajthatatlan maradt. Néhány nappal később a BIH Elöljáróságának ülésén, hol ez a kérdés ismét napirendre került László Pál minősíthetetlen hangnemben kikelt a vezetőség ellen azért, mert mint mondta „kinyirták” a rabbit. Többszöri rendreutasítása után az Elöljáróság többségi szavazattal elfogadta azt az elnöki előterjesztést, amit az Egyházügyi Hivatal is jóváhagyott és felhatalmazta az Elnökséget, hogy terjessze a közgyűlés elé.

²⁵ Dr. Fisch Henrik (1907-?), 1954 és 1972 között szolgált a Dohány-utcában. 1972 körül Németországba távozott. Frojimovics 50.

²⁶ Csáki utca volt a Hegedüs Gyula utca régi neve, az ottani zsinagógáról van szó.

²⁷ Dr. Benoschofszky Imre (1903-1970), 1936-tól főrabbi, 1957-ig lágymányosi főrabbi. Utána a Csáky-utcai (ma Hegedüs Gyula utca) körzet főrabbija haláláig. Frojimovics 48., 52.

²⁸ Dr.Végházi István rabbi (1923-1999), 1958 és 1962 között debreceni főrabbi, kis ideig a BIH főtítkárhelyettese. 1962-ben Dél-Amerikába távozott. Frojimovics 59.

²⁹ Steiner Marcell (1879?-1966), a BIH Chevra Kadisa elnöke és a MIOK alelnöke volt.

³⁰ Dr.Seifert Géza (1906-1976), eredetileg ügyvéd. 1945 után a szovjet nagykövetség jogtanácsosa volt s katonai ügyészként is működött. 1953-tól BIH elöljáró, 1957-től a BIH elnöke. 1966-tól haláláig a BIH és a MIOK elnöke. Tagja volt a Hazafias Népfrent Országos Tanácsának is.

Eközben Hochbergert behívta magához Turai főelőadó³¹ és ígéretet vette, hogy a továbbiakban nem avatkozik bele a lágymányosi dolgokba. Ez ígéret ellenében hozzájárult, hogy ideiglenesen Pesten, ill. Budán megmaradhasson. Ilyen értelemben döntött egyébként az Elnökség is.

Időközben a lágymányosi körzet okt.31.-én rendezett egy vacsorát, melyen odarendelt gyermekek és asszonyok tüntettek Hochberger mellett, illetve az áthelyezése ellen.

Dr., László Pál néhány nappal ezelőtt fennjárt az Egyházügyi Hivatalban Veres ov.-nél³², ki közölte vele, hogy a Hivatal teljes egészében egyetért a rabi-állások betöltésének módjával.

November 8-án került sor a BIH közgyűlésére. Az óbudaiai és a lágymányosiak visszaélvén azzal, hogy a közgyűlésre mindenki eljöhethetett, egy szervezett mintegy 30-40 tagu csoporttal, köztük sok asszony és gyerek vonult fel. A terem különböző pontjain helyezkedtek el és mikor az elnök bejelentette, hogy az Elöljáróság az Egyházügyi Hivatal által jóváhagyott módon kívánja a rabi-állásokat betölteni, óriási tüntetésbe kezdtek. Dr.László jelentkezett szólásra, majd még többen köztük olyanok is, akik nem is képviselőtestületi tagok. Az elnök közölte, hogy a szabályok értelmében csak a képviselőtestület tagjainak adja meg a szót, a tüntetés fokozódott. Minősíthetetlen kiáltások minden oldalról és az sem zavarta a tüntetőket, hogy a Hivatal képviselője is ott volt. Dr.László kezdett beszélni teljesen megalapozatlan vádakkal, illetve nemcsak az Elnökséget.

Többszöri figyelmeztetés után az elnök felfüggesztette az ülést, majd miután a rendet helyreállítani nem lehetett, el is napolta. Megkísérelték a terem kiürítését, de ez lehetetlen volt és félni kellett, hogy tömeg-verekezés kezdődik. Felvetődött karhatalom kérése is, de ezt általában nem javasolták. A tömeg még hosszú ideig együtt maradt, Sós és az elnökség lemondását követelték, lázítottak a templom eladás ellen, tüntettek Geyer és Hochberger mellett és minősíthetetlenül lázítottak. Az ugyanarra a helyre összehívott Országos Képviselőtestületi ülést sem lehetett csak egy másik helységben megtartani.

Beszélgetések során az a vélemény alakult ki, hogy ez a szervezett tüntetés már nem is személyek ellen, vagy személyek mellett, hanem a hitközség és ezen túl az állam ellen is irányult és a Geyer személye - ki ugyan már előbb Sós elnöknek hűségnyilatkozatot tett és ígéretet arra is, hogy Óbudát szó nélkül hagyja el, ezt az ígéretét azonban

³¹ Turai István (1922-), 1958 és 1973 között egyházügyi főelőadó a Budapest Fővárosi Tanácsban.

³² Veres Pál (1899-), az Állami Egyházügyi Hivatal Protestáns Főosztálya osztályvezetője.

nem tartotta meg, hanem rabi-körökben és másutt is lázított - feltételezi azt is, hogy esetleg a szállak sokkal messzebb is elnyulnak. Egyelőre úgy néz ki, hogy 11-én este ismét összeül a közgyűlés.

Sóstól nyert információ szerint - ki tanukra hivatkozik - megállapítást nyert, hogy tudatos szervezkedésről van szó, mert nemcsak - hogy más kerületből származó zsidók, de nem zsidók is voltak a terebben, sőt állítólag egy birkozó bajnok is, számítván arra, hogy esetleg verekedés lesz.

Megállapítható volt az is, hogy ez a megnyilvánulás csak kezdet és ha nem rekesztik be a közgyűlést a harag Fisch ellen támadt volna, akit mindenki utál és senki sem fogad szívesen.../SÁRGA SATÍR - NA/...Előkerültek volna azok az ellentétek is, amiket a Csáki utca érez és hangoztat Benesofszky ellen.

Sós hétfőn bennjárt az Egyházügyi Hivatalban, ahol szerinte Olt elnök a legmesszebbmenő bizalmáról biztosította és felhatalmazta, hogy az eredeti tervet minden körülmények között vigye keresztül. Ugyancsak hozzájárultak dr László elmozdításához és az óbudai körzet - körzeti autonómiájának felfüggesztéséhez. Közölték azt is, hogy az egész megnyilvánulás részben államellenes, részben rendészeti problémának tekintik és ennek megfelelően fognak az ügyben eljárni.

Tagadhatatlan, hogy a közhangulat szinte teljes egészében a tervezett megoldások ellen van és félő, hogy ha erőszakkal keresztül is sikerül verni - a közhangulat jó ideig nem fog beletörődni és félő, hogy a 15-re tervezett Dohány utcai és 21-re tervezett Csáki utcai beiktatás botrányba fog fulladni. Fisch magatartásával hozzájárul a hangulat rontásához. Teljesíthetetlen követelésekkel lép fel, zsarol és fenyegetőzik, becsmérően nyilatkozik Katonáról³³ és meg akarja szüntetni a vele kapcsolatos gyászt. Benesofszkyt ugyancsak nem akarja a Csáki utca és ő sem akar elmenni Budáról. Távozását egyébként távolról sem igyekezett simává tenni, sőt lázított ő is és huga is megnehezítene akarván a békés átmenetet és utódjának helyzetét.

Tekintettel a közhangulatra valamint arra, hogy a 11-re összehívott közgyűlés alapszabály...és megpeticionálható, a hitközség vezetői közül többen megkísérelték Sóst rávenni arra, hogy halassa el a közgyűlést, de ha ezt nem teszi, a rabi-kérdést vegye le a napirendről és vagy győzze meg az elkövetkező hetekben a közönséget arról, hogy a tervezett intézkedés helyes, vagy pedig vizsgálja felül a saját véleményét és ilyen értelemben kezdjen tárgyalásokat a Hivatallal is. Nem látszik valószínűnek, hogy a Hivatal olyan intézkedést erőszakoljon, amivel a közösség nem ért egyet. Sós ebben a helyzetben

³³ dr.Katona József (1909-1959), 1950-től főrabbi, 1936-tól 1959-ig a Dohány utcában funkcionált. Frojimovics 50.

általában és mindig a Hivatalra hivatkozott és utasításokra hivatkozott, Veres Pál o.v. viszont egy küldöttségnek azt mondta, hogy a Hivatal nem írt elő semmit csak hozzájárult a Sós által előterjesztettekhez. Általános vélemény az, hogy amennyiben Sós keresztül erőszakolja a rabi-kérdés ily módon való megoldását, ebbe rövid időn belül ő fog belebukni. Az a rokonszenv, amit jövedele után vele kapcsolatban éreztek az emberek, erősen szűnőben és ma már nagyobb erőpróbákat nem bír ki. /SÁRGA SATÍR - NA/.a tervezett leépítéseket nemcsak, hogy nem hajtotta végre, hanem újabb. És újabb u.n. tiszteletbeli, gyakorlatban azonban fizetett embereket alkalmaz és a BIH defizitje már megközelíti az egymilliót.

Felmerült az is, hogy Sós Borsával³⁴, vagy Schwarcz Benjáminnal³⁵ együtt menjen be Olt elvtárshoz tárgyalni ezekről az ügyekről, Sós azonban elzárkózott ettől. Sós szerint a Hivatal kiadta nyomozásra az egész ügyet és ennek során a szálak Scheiber felé vezetnek.

10-én délutánra összehívták a Dohány utcaiak egy tiltakozó gyűlést Fisch ellen, Sós közölte az összehívókkal, hogy ő nem járul hozzá és így ez tiltott gyűlésnek minősül, ami állami törvények szerint büntetendő. Valószínű, hogy a gyűlést ettől függetlenül megtartják.

“Doktor”

Megjegyzés: A fentiekből kitűnik, hogy az egyházon belüli ellentétek igen éles formában törtek ki és jelenleg igen nagy harc dúl egyházi csoportok között. Ennek a veszélyessége abban áll, hogy esetleg megbuktatják a hitközségnek azt a vezetőségét, amelyik kifogástalanul együttműködik az ÁEH-val, illetve az állammal szemben teljesen loyális magatartást tanúsít.

Az eddig beérkezett anyagokban olyan adatok nincsenek, amelyek arra engednének következtetni, hogy ezeknek a botrányoknak politikai háttere van, csupán személyi ellentétek és a nagyobb pozíció megszerzésért folynak a harcok.

Utasítás: Utasítottam ügynökünket, hogy kapcsolataim keresztül igyekezzen megállapítani, hogy az izraeli követség vagy annak kapcsolatai nem fejtenek ki agitációs tevékenységet a hitközség vezetősége ellen.

Aláírás

Srankó András szds.

Készült: 4 példányban

Nyts.szám: 68/51

³⁴ Borsa Mihály (1906-1986), a Központi Szociális Bizottság elnöke.

³⁵ dr.Schwarcz Benjámin (1879-1959), a Bethlen-téri körzet főrabbija. Frojimovics 51.

In: ÁBTL 3.2.1. M-21589
“Doktor”

2.
- Belügyminisztérium “Szigoruan titkos!” (Aláh.)
II/5-C.alosztálya

Adta: “Doktor”

Vette: Lovász Imre r.szds.

Idő: 1960.február 12.

Tárgy: IZRAELI EGYHÁZRÓL (sic! NA)

JELENTÉS
Budapest, 1960.február 22.
“Doktor” jelenti:

(Részlet a szövegből- NA)

“A budai körzet lágymányosi csoportját nagyon nyugtalanítja az a hír, hogy a BIH elnöksége el akarja adni a lágymányosi templomot. Állítólag Olt elnök ur szorgalmazza az eladást. Tény az, hogy a templom túlméretezett a mai látogatottsághoz, de még mindig elég sok templom látogató van és ha tényleg közérdek volna az eladása, akkor is feltétlenül biztosítani kell egy új templomot, /:célszerű volna a régi Váli úti templomot és épületet visszadni:/ és az egész ügyet nagyon csínján kell kezelni. Nem volna célszerű nagy ügyet csinálni belőle, mert mikor a múlt év őszén e kérdés már napirenden volt, nemcsak a kerületében lakó zsidók, de a többi felekezethez tartozók között is visszatetszést szült. Ennek a kérdésnek felszínre hozása kis híjján megbuktatta Soós elnököt....”

Aláírás

Lovász Imre r.szds.

Készült: 4.pld.2.old.
13-247.

In: ÁBTL M-21589
“Doktor”

3.
- BELÜGYMINISZTERIUM
SZIGORUAN TITKOS!

III/III/2-a alosztályADTA: „Pesti Péter” fn.ü.³⁶VETTE: Simon József r.fhdgy.IDŐ: 1963.II.23.TÁRGY: Hochberger Lászlóról

JELENTÉS

Budapest, 1963.febr.26

„Pesti Péter” fn.ü.jelenti:

Hochberger László rabbi 1960/61-ben Budán, a Lágymányosi templomban, mint rabbi helyettes működött. Amikor először szóba jött a templom eladásának kérdése, a szószékről támadta Sóst és valóságos szervezkedést hozott össze. Ez ügyben maga az egyházügyi hivatal is megintette Hochbergert, akinek körzeti elnöke Kertész Zoltán budai elnök volt.

Hochbergert aztán áthelyezték a perem kerületekbe /XVIII-XIX-XX:/ és kb.1 éve letette a rabbi vizsgát is.

Protektora Scheiber, aki lehetővé tette a rabbi vizsga letételét.

Igy ma Hochberger rendes rabbi.

Hochberger egyébként a többi rabbival ellentétben nem végzett egyetemet, szerény, nagyon rossz megjelenésű rabbi.

MEGJEGYZÉS:

Az ügynök Hochbergert nem ismeri alaposan, az információt kapcsolataitól szerzi.

ÉRTÉKELÉS:

„Pesti Péter” fn.ügynök jelentése operatív értékkel bír. A jelentésből ki kell emelni H.László jellemét, amelyben egyszerűség és szerénység van. Ezek csak külső látszatok.

UTASÍTÁS:

Nem kapott.

INTÉZKEDÉS:

³⁶ „Pesti Péter” fn.ügynök az Új Kelet egyik újságírója volt.

Nem igényel.

Simon József

r.fhdgy.

Készült: 3 pld.

Kapják: 1 pld.”M” d.

1 pld.táj.

1 pld.Hochberger a.

1 pld.

Nytsz: 31/157.

In: ÁBTL 3.1.2. M-30841. “Pesti Péter” munkadosszié.

- Bm III/III/2-a.alosztály.

Szigoruan titkos.

Adta: “Xavér” ü.

Vette: Simon r.fhdgy.

1963.IV-2-

Tárgy: Dr.László Pál.

Jelentés
Budapest, 1963.április 3.

“Xavér” jelenti:

“Dr. László Pál vegyész, az óbudai kerület elnöke. Ugy tudom, a hitközség életébe akkor kapcsolódott be erőteljesen, amikor az előző elnököt, Heves Lajost meg akarta buktatni.

Ugy hirlük, okos ember, aktív, jó szervező. Mindezt hallomásból tudom, mert személyesen nem ismerem. A hírek szerint munkájában eredményes, jó hírű, jó módban él.

A volt óbudai rabbtól, Rácz Zoltánról csak jót hallottam felőle Különösen aktív szerepe volt abban az időben, amikor a budapesti rabbik átcsoportosításáról volt szó, Fischl kinevezéséről a Dohány utcába, Benoschofsky áthelyezéséről a Csáki-u.-ba és Végvázi ki-

nevezését Budára és Óbudára. Ebben az időben /azt hiszem 1959. őszén/a Sip u-i politikával erőteljesen szembekerült, ellenállást szervezett. Ebben az ellenállásban fő segítőtársa Hochberger László volt. Nagy eredményként eljutott az ÁEH akkori elnökéhez, Olt Károlyhoz olyan időben, amikor a hivatalos vezetőket Olt sohase fogadta. Olt ekkor azt mondta neki, hogy “véleményüknek adjanak hangot” azon a közgyűlésen, amelynek feladata volt a rabbik áthelyezését kimondani. Oltnak ezt a tanácsát szó szerint értették, és az ellenvéleménynek valóban “hangot adtak”, azaz budai és óbudai zsidókkal tömték tele a közgyűlési termet, akik amikor László felszólalt a javaslat ellen, olyan hangos botrányt rendeztek, hogy a közgyűlést abba kellett hagyni.

Ezt az ülést sok tárgyalás és szervezkedés előzte meg, ahogy Hochbergertől tudom. László beszélt a körzeti elnökök egy részével, az ő nevükben is ment az ÁEH-hoz. Ugyancsak Hochbergertől tudom, hogy ezekben a szervezkedésekben igen nagy szerepe volt a feleségének, aki állítólag nagyon okos és aktív nő. Most nemigen vesz részt a hitközségi életben.”

“Xavér”

Megjegyzés: “Xavér” fn.ü.csak közvetett hírforrásokból ismeri dr. László Pált. Az a célunk, hogy minden olyan személyről iratjuk az ügynököt, akik a feldolgozó munkánk során számításba jöhetnek. Az ü.említette, hogy Szeifert jó barátságban van Lászlóékkal.

Értékelés: “Xavér” jelentése op.értékkel bír. A jelentésből ki kell emelni, László és Hochberger aktív szervezői ténykedését, amely lényegében a jobboldal támadásának elősegítését jelentette.

Feladat: Másirányu.

Simon József r.fhdgy.

3 pld.
Ümd.táj, ag.
31/416.
Gy.F.

In: ÁBTL 3.1.2. M-37478 „Xavér” ügynök

Trains to Holland

Gábor Pusztai

Between 1920 and 1930, more than 60,000 Hungarian children were able to recover during a holiday in Switzerland, the Netherlands, Belgium, Sweden and England as part of the Hungarian child rescue operation after the First World War. Most of the children, more than 28,000, went to Dutch foster parents. In addition to the Hungarian organizers, the Kuyper sisters and the Dutch Consul General in Budapest, Jan Clinge Fledderus, played a key role in this humanitarian action. The action not only meant change for the children, but it also changed the relationship between the two countries. Between the two world wars, the relationship between Hungary and the Netherlands became closer in the field of trade, economy, culture, literature, and tourism. In addition, Hungary had a political motivation for this humanitarian action. After the First World War, Hungary became internationally isolated and therefore sought breakout points. The child rescue operation provided a political opportunity to present the poor Hungarian children, like thousands and thousands of little diplomats, who showed the miserable Hungarian destiny, the poverty and hunger with their mere presence. In this way millions of Western Europeans could get to know the situation in Hungary directly. After World War II, a similar but smaller-scale and shorter-lasting child rescue operation took place. It can be stated that also in this case the action took on a political dimension, in addition to its humanitarian and social aspects. At the beginning of the Cold War, political parties in Hungary fought a determined election campaign with each other, which included the „children’s trains” too. The cessation of the action in January 1949 marked the beginning of a new era in Hungary. The Communist Party took over power with Soviet help, established the Stalinist dictatorship in Hungary and suppressed its political opponents, including the churches. After the child rescue action no longer had a political stake and the Communists had gained power, they also banned the children’s holiday travels abroad (altogether). The majority of those who had travelled with the “children’s trains” in Denmark, Switzerland, the Netherlands or Belgium for a long time, often kept in touch with their foreign foster parents or their children after them, for the rest of their lives.

“...so that the lawless situation might cease”.*László Bernát Veszprémy*

How did Hungarian Jewish congregations become Jewish Councils in Hungary in 1944?

This paper deals with the establishment of Jewish Councils in Hungary in 1944. The subject is almost completely ignored by current Holocaust historiography. The paper first outlines the chaos that emerged after the German occupation of the country. The first Jewish Councils were established in Western Hungary before the Central Jewish Council in Budapest established contacts with rural communities. This happened on German orders. The paper also presents for the first time the activities of regional Jewish Councils (in the cities of Győr and Székesfehérvár). Councils existed under many names, but were mostly built upon the previously existing congregational bases. This is also true of the Central Jewish Council, which was built in terms of workforce largely upon the neológ community of the capital city. The sources examined show that the Central Jewish Council used many names for itself, showing a chaotic and unclear situation. The most important conclusion of the study is that Jewish Councils only existed officially, since they were set up in a hasty manner and without a proper legal background.

Hungarian ecclesiastical society during the War of the Fifth Coalition (1809)*Ágoston Nagy*

The research of war experiences, memories, as well as ways of collaboration and resistance is an emerging field of study of Napoleonic Wars. This essay deals with the participation and experiences of the Hungarian ecclesiastical society, first and foremost the Catholic clergy, during the Franco-Austrian War of 1809. The mobilization, the war and the demobilization involved various groups of the society of the estates into the war. Moreover, for a short time, the counties of Western-Transdanubia became battlefields, and were occupied by the French troops. The research inquired into the topic from the standpoint of social history and history of communication, based on documents of Veszprém and Zala County Archives, on contemporary printed sources, as well as on ego-documents and official journals, written by members of ecclesiastical society.

Albert Kovács' political career

Lajos Bodnár

Albert Kovács (1838-1904), one of the prominent representatives of liberal theology in Hungary, served as a Member of Parliament from 1881 to 1896 in addition to his work as a theological teacher. As an MP, he represented his homeland, the so-called “Marosvásárhely-Region” from 1881 to 1892, and, in his last parliamentary term, the voters of Kovászna, in both districts in the colours of the Moderate Opposition, the later National Party. As a representative, he was particularly involved in debates on public education. He criticized the irregularity of the law in connection with the Secondary School Act and outlined the benefits of secularization in connection with a possible revision of the Public Education Act. He also paid special attention to the financial situation of teachers. He raised his voice in favour of giving fair salaries and pensions for teachers. In order to protect the youngest, he advocated the creation of the Kindergarten Act. He considered the teaching of the ancient Greek language in high school to be essential in order to acquire scientific thinking. In addition to public education topics, he also expressed an opinion on various church policy issues. Moreover, Kovács sought a balance between state and church rights in relation to the issue of civil marriage. As a liberal patriotic politician, he also took a firm stand on the reception of the Israelite religion and advocated the free practice of accepted religions in general.

Stormy synagogue sale in Lágymányos or The Vomiting Fate of a Jewish Place of Worship in Budapest (1959-1966) (Introduction and Archive Documents)

Attila Novák

There is a widespread view among scholars dealing with the history and society of Hungarian Jewry after 1949, according to which Jewish leaders grateful to the communist power renounced solidarity — in fact, against their own Jewish peers. Archival sources do not reinforce (or complicate) this view. Although some Jewish leaders were heavily involved in the selling of the synagogues, but there were rabbis and other people - serving at the Jewish community - who opposed these acts and demonstrated against also. Attila Novák's study deals with the selling story of a Budapest-synagogue with a mini-study and the publication of the original state security documents.

**Molnár Antal: Magyar hódoltság – horvát hódoltság
Magyar és horvát katolikus egyházi intézmények az
oszmán uralom alatt. Bp., 2019. 509 oldal (Magyar
Történelmi Emlékek. Értekezések)**

A 16–17. századi magyar egyháztörténet jeles kutatója, Molnár Antal 2019-ben újabb nagyszabású munkával örvendeztette meg a szakmát és az olvasóközönséget. Közel két évtizedes anyaggyűjtését felölelő szintézisében legfőbb céljának a magyar katolikus egyházi intézmények hódoltsági jelenlétének igazolását, valamint a magyar és a horvát katolikus egyházi intézményrendszer egymáshoz való viszonyának bemutatását jelölte meg, hogy ezáltal még árnyaltabb képet kapjunk az oszmán–magyar kondomíniumról.

Az oszmánok magyarországi tartományában gyakorlatilag kétféle gazdasági–társadalmi–politikai–kulturális modell működött egymás mellett. Ez a különleges helyzet abból adódott, hogy a Kárpát-medence középső, ék alakú sávjába kívülről behatoló világi és egyházi hatalmi struktúrák a magyar rendiséget képviselték, és nem a hódítók berendezkedésének részeként funkcionáltak. Mindezt a határok átjárhatósága, a végvári katonaság jelenléte és a magyar jogrend továbbélése tette lehetővé egy ellenséges országban.

A monográfia négy fejezetben tárgyalja mondanivalóját. A historiográfiai áttekintés során a szerző méltán szentel kitüntetett figyelmet a hódoltsági kettős uralmat megfigyelő Salamon Ferenc és a jelenléte részletesen feltáró Szakály Ferenc szakmai munkásságának. A rendkívül széles látókörű Szakály hatalmas mennyiségű forrásanyag bevonásával elemezte a hódoltsági magyar közigazgatás, adóztatás és jogszolgáltatás jellegzetességeit, a nemesi vármegyék szerepét és a földesúri birtoklás fontosabb elemeit. Ezt a képet egészítette ki – pontosabban fogalmazva: tette teljessé – Molnár Antal a legújabb könyvében.

Mindjárt az értekezés elején megtudhatjuk, hogy a muszlimok a teremtett világot két részre osztották: az általuk kormányzott „iszlám házára” és a hitetlen gyaurok uralmának alávetett „háború házára”. Ez utóbbi a külső ellenség lakóhelye, akiket Allah követőinek békés úton vagy fegyveres erővel kellett megtéríteniük, leigázniuk, illetve – végső esetben – megölniük. A legyőzött népek közül azoknak, akik a Korán által elismert szent könyvekkel rendelkeztek, vagyis a zsidóknak és a keresztényeknek az iszlám jog szerződés keretében védelmet ajánlott fel. Idővel a muszlim jogtudósok kidolgoztak egy harmadik kategóriát is: a „béke házát” („szerződés házát”), amelynek lakói ideiglenes menlevéllel felruházott védett személyek lettek.

Az oszmán–keresztény határ menti területek, úgymint Montenegro, Poljica, Dalmácia és a lengyel Podolia kora újkori történetének összehasonlító vizsgálata nem hagy kétséget afelől, hogy az oszmán–magyar kondomínium valóban „világtörténelmi kuriózumnak” tekinthető. A hódítók a keresztény gyülekezetekre úgy tekintettek, mint egy zimmi-közösségre, amelynek tagjai rendszeresen fizették nekik az állami adót, a földesúri járadékokat és a különböző tizedeket, cserébe viszont – bár az iszlám vallásjog (*saria*) korlátozásai rájuk is vonatkoztak – megtarthatták egyházi szokásaikat és szabadon intézhették mindennapi ügyeiket. Mindemellett a megszállt ország-részből elmenekült magyar rendek sem mondtak le róluk, s igyekeztek akarataikat a határokon túl is érvényesíteni. Azt vallották, hogy a hódolt övezet a Magyar Királyság elidegeníthetetlen része, amelyen a törököknek csupán átmenetileg sikerült berendezkedniük. A hatalom-megosztásnak ez a formája azért egyedülálló fejlemény a muszlim világban, mert a hódoltságban adóztató, jogszolgáltató és igazgatást végző magyar intézmények nem az Oszmán Birodalom hatalmi rendszerét alkották, hanem attól függetlenül fejtették ki hatásukat, így a kettős birtoklás magyarországi megvalósulása szöges ellentétben állt a hódítók világalraelmi koncepciójával.

A kötet második egysége a magyar katolikus egyház hódoltsági történetével foglalkozik. Köztudott, hogy a 16. század végére a kalocsai érsekség, a csanádi, az egri, a pécsi, a váci, a váradi, a veszprémi és a zágrábi püspökség került részben vagy teljes egészében idegen kézre. A nevezett egyházkormányzati egységek főpásztorai, akiket a főkegyúri jog alapján a Habsburg uralkodók neveztek ki és a pápa erősített meg méltóságukban, elhagyták székhelyüket, s a királyi országrészbe költöztek. Jóllehet a Szentszék által hangoztatott rezidenciakötelezettségnek nem tudtak eleget tenni, egyházmegyéjükkel való kapcsolatukat mégsem szakították meg.

A korszakban bevett szokássá vált, hogy a katolikus hitüket megőrző falvakban egyszerű parasztemberek végezték azokat a liturgikus cselekményeket, amelyek nem igényelték az áldozópapi rend felvételét (keresztelés, temetés, házasságkötésnél való közreműködés, imádságos összejövetelek vezetése, igehirdetés). Ezenkívül gyóntattak, sőt „miséztek” is, ami miatt gyakran összetűzésbe kerültek a környék misszionárius szerzeteseivel és felszentelt papjaival, minthogy egyházi ténykedésük számtalan babonás elemmel párosult. Ennek a teológiai képzetlen világi rétegnek a jogi helyzetét az 1628. évi nagyszombati püspöki tanácskozás és a Pázmány Péter esztergomi érsek által 1629-ben összehívott egyházmegyei zsinat törvényesítette. Ettől az időponttól kezdve indokolt őket *licenciátus*nak nevezni.

A tárgyalt időszakban sokáig problémát okozott a papképzés megoldatlansága is. E téren változás a 17. században indult meg. A

fordulat világosan tetten érhető a bécsi Pázmáneum, a nagyszombati generális szeminárium és a kassai Kisdianum hallgatóinak összetételében. A fiatal papnövendékek, amint befejezték tanulmányaikat, visszatértek a hódoltsági plébániákra, ahol előjáróik utasításait követve intézkedtek.

Molnár Antal korábbi írásaiban is említette, hogy a ferences kolostorok a népesebb alföldi mezővárosokban, Szegeden, Gyöngyösön, Jászberényben és 1644-től Kecskeméten működtek. A neves történész ugyanakkor hangsúlyozta, hogy ezek a szerzetesközösségek a magyar katolikus hierarchia részét képezték, szemben a balkáni (boszniai, bulgáriai) ferences kolostorokkal, amelyek Róma irányítása alá tartoztak ugyan, de szerepük az Oszmán Birodalomban megtürt ortodox egyházakéval mutat hasonlóságot.

A szegedi és a gyöngyösi barátok kitűnő szónokok hírében álltak, s a rend gyöngyösi főiskoláján bölcseleti és teológiai képzésben részesültek. Megszerzett ismereteiket a pasztorálás során hasznosították, mivel elődleges feladatuknak az alföldi katolikus hívek lelki gondozását tekintették. Sikerük titka egyfelől kitűnő alkalmazkodó képességükben rejlett, másfelől abban, hogy ösztönözték a különféle vallási társulatok alapítását. Ezen kongregációk a ferences lelkeség elterjesztését és a rend iránt elkötelezett társadalmi közeg megteremtését egyaránt szívükön viselték.

A nyelveket beszélő, jól képzett jezsuiták, akárcsak a szalvatoriánus ferencesek, kis létszámú, de stratégiailag fontos helyen fekvő településeket választottak ki missziós bázisnak (Alsólendva, Pécs, Gyöngyös, Kecskemét, Andocs, Temesvár, Belgrád). Munkájuk szervezeti kereteit Claudio Acquaviva rendfőnök alakította ki. Megbízatusuk teljesítésekor a páterek nem a hittérítésre vagy a protestánsokkal való szembenállásra helyezték a hangsúlyt, hanem a hívek megtartására, hogy elkerüljék az oszmán hatóságokkal való konfliktusokat. Küldetésük eredményességéhez nagymértékben hozzájárultak a megváltozott politikai viszonyok is, mivel a 16. század végétől biztos pártfogókra leltek a rekatolizált magyar fő- és középbirtokos nemések személyében.

A lelkipásztorkodás mellett a jezsuiták sokat tettek azért is, hogy a hívek tudása gyarapodjon. Központjaikban grammatikai osztályokat indítottak, amelyekben 30–50 fős diákcsoportokat oktattak. Gyöngyösi gimnáziumuk magasabb szintű tananyagával és hallgatóinak létszámával messze kiemelkedett a rend többi tanodája közül.

A királyi országrészbe áttelepült katolikus főpapok hódoltsági jelenlétét a nevükben eljáró vikáriusok biztosították. A püspöki helynökök – teljes körű jogszolgáltató és egyházkormányzati hatalmuk birtokában – igen sokrétű tevékenységet folytattak. Ellátták a pap nélkül maradt hívek lelkigondozását, ellenőrizték a meglévő plébá-

niák működését, szorgalmazták az új templomok építését, gondoskodtak az egyházi jövedelmek beszedéséről, felügyelték a püspöki birtokok igazgatását, bíraskodtak, hivatalos iratokat adtak ki, felléptek a protestánsok ellen, s végül, de nem utolsósorban tapasztalataikról rendszeresen tájékoztatták feljebbvalóikat és a végváriak tisztjeit. A hírszolgáltatással együtt járó veszélyeket a szolgálataikért járó anyagi előnyök reményében vállal(hat)ták.

A hallatlanul adatgazdag műből kiderül, hogy a magyar katolikus egyház a 17. század elején kezdte kiépíteni gazdasági és jogi képviseletét a megszállt országrészen. A magyar jelenlét leghatékonyabban az egri egyházmegyében érvényesült, amelynek főpapjai 1611-től rendszerint a gyöngyösi plébánosokat nevezték ki helyettesüknek. A mátraalji papok szerteágazó feladatköréről a korabeli levelezésekből értesülhetünk.

A váci püspökök a földrajzi közelségnek és a magyar rendiség erejének köszönhetően érdekérvényesítő képességüket. A hódoltság felé az 1620-as években kezdtek tájékozódni, vikáriusaiknak 1638 után leginkább a nógrádi plébánosokat tették meg. A helynökök munkáját két esperes segítette. Az egyházmegye déli felében a szegedi ferencesek jártak el ordináriusi joghatósággal.

A dél-alföldi egyházmegyék sorsát a magyar határtól való távolság és a délszláv népesség beáramlása nehezítette meg. A kalocsai érsekek az 1620-as években láttak hozzá egykori birtokállományuk felkutatásához, visszaszerzéséhez és adóztatásához. Vikáriusokat csupán alkalmyszerűen bíztak meg a pécsi jezsuiták, a raguzai papok és a boszniai ferencesek közül, ám azok pasztorációval vagy joghatósági kérdésekkel egyáltalán nem foglalkoztak.

A csanádi püspökök 1644-től a szegedi ferences kolostor gvardiánjait kérték fel helynöküknek, részben a szokásos lelkipásztori–birtokigazgatási–adóztatási teendők ellátására, részben a balkáni missziók visszaszorítására.

A dunántúli egyházmegyék területén a katolicizmus életben tartása szinte kizárólag a jezsuita szerzetesek vállára nehezedett. A pécsi főpásztorok a Szlavónia felől terjeszkedő bosnyák ferencesekkel szemben a pécsi jezsuiták vezetőire támaszkodtak, akik 1612 és 1686 között töltötték be a vikáriusi tisztséget. A baranyai jezsuiták Somogy, Fejér és Pilis vármegyékben is megfordultak, míg végül a veszprémi püspökök 1642-től az osztrák jezsuita rendtartományhoz tartozó andocsi rendház előjáróinak hatáskörébe utalták a misszió lebonyolítását.

A könyv szerzője az egyházi középréteget is bevonta vizsgálódási körébe. A témát mindenképpen érintenie kellett, mivel a középkorban még virágzó székes- és társaskáptalanok a mohácsi csatát követő háromnegyed évszázad alatt komoly károkat szenvedtek el.

Még náluk is nagyobb veszteség érte a hódoltságban birtokokkal rendelkező konventi javadalmas papságot. Hogy kieső jövedelmüket pótolják, a kanonokok – királyi adomány folytán – megszerezték az elpusztult prépostságok és szerzetesrendi apátságok címét, s határozott lépéseket tettek azok birtokállományának összegyűjtésére, továbbá az ott élő népesség megadóztatására. Gyakorlatias magatartásukkal nem csupán anyagi körülményeiken javítottak, hanem egyúttal hozzájárultak a hódoltsági magyar intézményrendszer erősödéséhez is.

A kötet harmadik–negyedik egységében a horvát–szlávón egyház 16–17. századi állapotáról olvashatunk. Köztudott, hogy a Dráván túli térség etnikai, földrajzi, közigazgatási és egyházkormányzati határai az oszmán terjeszkedés következtében jelentősen módosultak. Kifejezetten kedvezőtlenül alakult a zágrábi püspökök helyzete, akiknek egyházmegyéjük területének összezsugorodásán és bevételeik drasztikus csökkenésén kívül számolniuk kellett a protestantizmus megjelenésével, valamint az ortodox vallású szerbek és vlachok tömeges bevándorlásával is. A pravoszláv felekezetű jövevényekkel ugyan nem boldogultak, ám a reformáció elterjedését a horvát rendek segítségével sikeresen megakadályozták. A horvátországi katolicizmus a török hódítás árnyékában is meg tudta őrizni erejét, s a kora újkorban formálódó horvát nemzeti öntudat egyik alkotóelemévé vált, amelyet az 1634. évi zágrábi egyházmegyei zsinat végzései is bizonyítanak.

A magyar katolikus hierarchia részét képező, de attól fokozatosan elkülönülő horvát egyház fennmaradásában elvülhetetlen érdemeket szerzett a zágrábi káptalan is. A testület tagjai, akik köreiben a 17. század folyamán megfogant az önálló délszláv királyság gondolata, Bolognában, Bécsben, Zágrábban, Grazban és Rómában készültek fel a papi pályájára. A kanonokok származásának, műveltségének, életvitelének és társadalmi összetételének boncolgatása értékes tanulságokkal szolgál a hódoltsági egyháztörténet új eredményeit figyelemmel kísérők számára.

Ami a horvát–szlávón helynökség történetét illeti, a Trienti Zsinat határozatait szem előtt tartó zágrábi püspökök is kineveztek vikáriusokat a Dráva–Száva menti települések ellenőrzésére. Eljárásuk formailag megegyezett a magyar gyakorlattal, de ugyanakkor alapvetően különbözött is attól. A hazai egyháznagyok képviselői ugyanis a vármegyéket és a földesurakat követve nyomultak be a hódoltságba, a zágrábi főpásztor viszont az „oszmán Szlavóniában” – Valkó, Pozsega és Verőce vármegyékben, valamint Baranya, Zágráb és Kőrös vármegyék török kézre jutott felében – nem vehette igénybe a horvát–szlávón rendiség támogatását.

A Dráva–Száva köze katolikus híveinek lelkipozícióját a 16–17. században a bosnyák ferencesek látták el. Az Apostoli Szent-szék közülük nevezte ki a boszniai püspököket, akik a szlavóniai és

a szerémségi plébániákat vizitálták, s beszédtek azok jövedelmeit. A kiterjedt bosnyák ferences rendtartományba tartozó velikai kolostor szerzetesei azonban nem nézték jó szemmel a boszniai egyházfők erőteljes délvidéki befolyását. Feletteseikkel folytatott küzdelmük során belátták, hogy többre mennek, ha a bécsi udvarral egyezkednek, mint a rájuk nézve minduntalan hátrányos döntéseket hozó római hatóságokkal. Hogy céljukat, az önálló szlavóniai püspökség létrehozását elérjék, előbb a belgrádi, majd 1658-tól a zágrábi püspökök oltalma alá helyezték magukat, akik innentől fogva közülük neveztek ki általános helynökeiket. A zágrábi vikáriusok töretlenül védelmezték megbízóik joghatóságát a boszniai és a belgrádi főpapokkal szemben, ami egyben azt is jelentette, hogy küldetésük teljesítésével megvalósították önállóságukat.

A fent elmondottak alapján egyetérthetünk Molnár Antallal abban, hogy a zágrábi helynökséget nem lehet az oszmán–horvát „condominium” megnyilvánulásaként értelmezni, mivel általa nem egy királysági struktúra fészkelte be magát a hódoltságba, hanem fordítva: egy balkáni egyházi intézmény, a bosnyák ferences provincia nyúlt át a határon, s szerezte meg a zágrábi püspök jóvoltából az irányítást a törökök által uralt térségben. Másképp fogalmazva: míg a magyarországi főpapok és egyházi középréteg tagjai a magyar rendiséget képviselték, addig a dél felől terjeszkedő missziós szervezetek egy balkáni szisztémát testesítettek meg a Magyar–Horvát Királyságban.

Az igényes kiállítású kötet végén egy alapos magyar nyelvű összegzés található, amelyet a magyarországi katolikus egyháztartományok, egyházmegyéik élén 1526 és 1686 között álló érsekek és megyéspüspökök névsora, terjedelmes – negyvennégy oldalas kiegészítő – szakirodalom-lista, személy- és helynévmutató, illetve angol és horvát nyelvű áttekintés egészít ki. Külön említést érdemel a műben elhelyezett harminc térkép és az a bőséges forrásjegyzék, amely egyértelművé teszi, hogy a szerző a magyarországi archívumok iratai mellett a jórészt kiadatlan római, ausztriai, horvátországi, romániai és szlovákiai levéltárak, könyvtárak anyagait is felhasználta elméletének alátámasztására.

Az ismertetés végén hálás kötelességünknek teszünk eleget, amikor Molnár Antal olvasmányos stílusban megírt, az összefüggések és a részletkérdések kifejtésére egyaránt gondosan ügyelő munkáját az érdeklődők szíves figyelmébe ajánljuk.

(ism: Miskei Antal)

Thoroczkay Gábor szerk.: Püspökök, káptalanok, tizedek. Tanulmányok. Pécs, Kronosz Kiadó, 2020. (Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései 1.) 220. p.

Értékes művel gyarapodott a hazai medievisztika, midőn 2020-ban megjelent a Magyar Tudományos Akadémia, a Pécsi Tudományegyetem és a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem együttműködésében indított egyházi archontológiai kutatócsoport első tanulmánykötete. Az elismert szakemberek és tehetséges fiatal kutatók alkotta műhely célja, hogy az adatok lehető legteljesebb összegyűjtése révén átfogó képet alkosson az Árpád- és Anjou-kori magyar egyházszervezet változatos intézményrendszeréről és az azt működtető személyekről.

Amint azt a jelen kötet is jól példázza, a kitűzött cél érdekében nem csak régi, jól bevált módszereket, hanem mind forráskritikai, mind technikai újításokat is alkalmaznak. A 220 oldalas kötetet *Solymosi László* akadémikus előszava nyitja meg. Hangoztatja, hogy a nagymúltú hazai középkori egyháztörténeti kutatás napjainkban reneszánszát éli, elsősorban annak köszönhetően, hogy a korszakra vonatkozó levéltári forrásanyag a közelmúltban digitálisan is hozzáférhetővé vált. Mindennek következtében a kutatás előtt új távlatok nyíltak, ami értelemszerűen kijelölte a kutatócsoport küldetését. Az előszót követően a kötet szerkezete három tematikus részre oszlik, mely fejezetek egyaránt három-három tanulmányt tartalmaznak.

Az első rész írásai a kutatócsoport indulásának körülményeit mutatják be. *Font Márta*, a PTE professzora egy 2019. évi bajor középkortörténeti fórumról számol be vázlatosan, kidomborítva a medievisztikai kutatások jelenkori helyzetét (*A középkor kutatása napjainkban. Gondolatok egy németországi szakmai nap nyomán.* 12–18. p.). Felhívja a figyelmet arra, hogy a német középkorkutatás eredményeivel és szervezeti működésével, ahogyan korábban, napjainkban is követendő példát mutat a magyar medievisztikának. Hangsúlyozza, hogy a német kutatás az elmúlt évtizedekben elsősorban a kutatóműhelyek együttműködésével és a digitalizációban rejlő lehetőségek hatékony kiaknázásával volt képes jelentős előrelépést elérni.

Az ugyancsak a PTE-n ténykedő *Bagi Dániel* professzor rövid írásában (*Egy kutatócsoport születése.* 19–25. p.) ismerteti azokat a külföldi és hazai eredményeket, melyek megalapozták a kutatócsoport működését és bemutatja annak tagjait. Megfogalmazza azon célkitűzésüket, hogy az államalapítást megelőző krisztianizációs kezdeményezésekre is tekintettel lévő, zömében ugyanakkor 10–14. századi magyar egyházi archontológiai adatbázis összeállításán túl, azt

mind kézikönyv, mind digitális adatbázis formájában közzé tegyék. Minthogy magától értetődően az egyes névsorok a különböző egyházi intézményekhez rendelhetők hozzá, az adatbázis kimondott célja, hogy vázlatos ismertetést nyújtson a középkori magyar egyházi intézmények történetéről.

Az első fejezetet az ELTE adjunktusa, *Dreska Gábor* részint módszertani, részint technikai jellegű írása zárja (*A Középkori Magyar Egyházi Archontológia 1000–1387. Kutatócsoport adatfeldvételi metódusa*. 26–36. p.). Már az elején leszögezi, hogy bár a vállalkozás egy archontológiai adatbázis elkészítésében ölt testet, valójában messze túlmutat annak keretein, hiszen a különböző egyházakban hivatalt viselő személyek feltérképezésével prozopográfiai, intézmény- és helytörténeti ismereteink egyaránt gyarapodhatnak. A továbbiakban ismerteti a kutatás alapját jelentő forrásbázist, s részletesen szemlélteti, hogy az adott célszemély, illetve az őt említő forrás vonatkozásain túl milyen egyéb körülményekre érdemes figyelemmel lenni. Függelékben szemléltetésképp vázlatosan áttekinti a vasvári káptalan Árpád- és Anjou-kori történetét.

A második nagyobb fejezet a magyar egyháztörténeti kutatás jelenleg napirenden lévő témáit járja körül. Ezt a részt az ELTE docense, egyúttal a kötet szerkesztője, *Thoroczkay Gábor* tanulmánya (*A középkori magyar egyház intézménytörténetének egyes kérdései az elmúlt évtizedek kutatásainak tükrében*. 39–49. p.) nyitja. Írásában sorra veszi azokat az intézmény-, művelődés- és köztörténeti problémákat, melyek jobb megismeréséhez, szerencsés esetben megoldásához az archontológiai és prozopográfiai kutatás a forráslehetőségekhez mérten érdemben hozzájárulhat. Ennek szellemében tekinti át a 10. századi keleti és nyugati irányú térítő kezdeményezések, a korai egyházszervezet, a káptalanok, a főesperességek és a főesperesi jogkört gyakorló prépostságok kialakulása, valamint a legalsóbb egyházigazgatási szint, a falusi plébániahálózat viszonyainak kérdésében máig eldöntetlen vitákat.

A kutatócsoport várható eredményeit talán az ELTE kutatója, *Ribi András* dolgozata (*A budai káptalan archontológiája 1388–1457*. 50–103. p.) szemlélteti a legjobban, még akkor is, ha a feldolgozott korszak kilép a kutatócsoport által vizsgált időintervallumból. Írásában Zsigmond és az őt követő Habsburg-házi királyok idejére vonatkozóan állította össze a budai káptalanban helyet foglaló kanonokok adattárát. Rövid módszertani bevezetőt követően részletesen ismerteti az oszlopos kanonokok lajstromát, majd betűrendben közli a kanonokokra vonatkozó forráshelyeket, mindezt családnévmutatóval kiegészítve, s végül táblázatban közli a rendelkezésre álló méltóság-sorokat. Az adatgazdag, ugyanakkor átlátható és könnyen kezelhető

írás mind tartalmi, mind formai szempontból előrevetíti a leendő adatbázis kiemelkedő értékét.

A második részt a PTE doktorandusza, *Buják Gábor* írása zárja, aki dolgozatában a 20. századi szlovák egyháztörténeti kutatásokat tekinti át (*Körkép a szlovákiai egyháztörténeti kutatásokról.* 104–146. p.). Az alapos historiográfiai tanulmány a szlovák történelem-szemlélet kontextusában járja körül a témát, bemutatva, hogy az egyháztörténeti kérdéskörök milyen helyet foglalnak el abban. Áttekinti a keresztény egyházszervezet kiépülésére, az egyházszervezetre és annak intézményrendszerére vonatkozó főbb álláspontokat, ismerteti a vatikáni szlovák kutatások egyháztörténeti vonatkozásait és bemutatja, hogy a szlovák tudományosság miként hasznosítja a segédtudományok módszereit és eredményeit egyháztörténeti kérdésekben. Függelékként közli az 1990 utáni szlovák egyháztörténetírás válogatott, de így is több mint 200 tételt tartalmazó bibliográfiáját, tematikus bontásban.

Az utolsó nagyobb egység három esettanulmányt tartalmaz. E fejezetet a PTE kutatója, *Báling Péter* írása nyitja, mely Könyves Kálmán korának főbb kérdéseit tekinti át (*Könyves Kálmán életadatainak és püspöki hivatalának kérdései.* 147–179.). A tanulmány középpontjában a korai Árpád-kor egy máig megoldatlan problémája áll. Köztudott, hogy Kálmán, a magyar uralkodók közül egyedülálló módon, a trón elfoglalása előtt egyházi hivatalt viselt, ugyanakkor a kutatásban nem alakult ki konszenzus a király egykori püspöki székhelyével kapcsolatban. A szerző a vonatkozó álláspontok áttekintését követően Várad mellett foglal állást. A király egyházi pályafutása mellett kitér Kálmán személy- és ragadványnevének kérdésére, családi kapcsolataira, köztük az édesanyja és feleségei személyazonosságára kapcsán keletkezett vitákra, és fehérvári temetkezése kapcsán felmerült álláspontokra is.

Lados Tamás, az ELTE doktorandusza a tized intézménye és a tizedszedés magyarországi rendszeréről fogalmazta meg gondolatait (*Kik voltak az első tizedszedők Magyarországon?* 181–200.). A kutatástörténeti előzmények rövid ismertetése után elsőként a királyi tizedszedés korszakát tekinti át, majd két részletben ismerteti a püspöki irányítással zajló tizedszedés szervezetét. Ennek keretein belül 11–12. századi dekretális és okleveles forrásokra alapozva felvázolja a rendszer kiépülését, majd adattár formájában bemutatja a 13–14. századból név szerint is ismert tizedszedőket.

A kötetet az ELTE doktorjelöltje, *Farkas Csaba* zárja tanulmányával, melyben az egri egyház 14. század eleji jövedelemvitáját göngyölíti fel (*Viszály Egerben. Márton püspök és az egri káptalan konfliktusa.* 201–220. p.). A korai Anjou-korra kiéleződött konfliktus késő Árpád-kori előzményeinek feltárását követően bemutatja az

elfajuló viszály résztvevőit, Márton egri püspököt és az egri kanonokokat. Az elemzés jó példát mutat az archontológiai kutatások egyéb, mondhatni járulékos hasznára. Márton nagypolitikai szereplésének áttekintése mellett ugyanis sorra veszi az egri káptalan ismert korabeli tagjait, bemutatva az egyes személyeknek a püspökhöz fűződő viszonyát. Mindezek után és mindennek figyelembevételével három szakaszra bontva ismerteti a viszály lefolyását, nyílt kirobbanásától kezdve annak lezárásáig.

A kötet végére érve nem tűnik kétségesnek, a kutatócsoport munkássága mérföldkö lehet a középkori magyar egyháztörténeti kutatás számára. Úgy gondolom, a folytatást illetően az alkotóknak célszerű volna jelen kötet szerkezeti felépítését követni, elsősorban az aktuális kutatási irányok mérlegelése és az esettanulmányok átlátható egységekbe tömörítésével. Olvasva a könyvet, egyetlen gondolat merült fel, mely még teljesebbé tehetné a vállalkozást. Közismert, hogy *Mályusz Elemér* korszakos jelentőségű monográfiájának újabb kiadásában *Kosztai László* és *Homonnai Sarolta* összeállították a II. világháború utáni középkori egyháztörténeti kutatások bibliográfiáját egészen 2005-ig (*Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp., 2007.² 369–450. p.). Öröndetes volna, ha az azóta eltelt időszak irodalmát is rendszerezett formában összegyűjtenék, s hol máshol lenne méltóbb helye e lajstromnak, mint a középkori magyar egyházi intézményeket és azok személyi összetételét áttekintő digitális adatbázisban?

Mindent összegezve: Jelen kötet értéke nem csupán abban áll, hogy a benne foglalt tanulmányok az archontológiai kérdéseken mesze túlmenően számos ponton gazdagították a korszakra vonatkozó egyháztörténeti ismereteket, hanem abban is, hogy a szerzők által alkalmazott módszertani innovációk a magyar medievisztika számos egyéb területén is kamatoztathatók. Ami az egyháztörténeti kutatást illeti, a historiográfiai szemle és a vitás kérdések tematikus áttekintése bizonyára nem csak a projekt által vitt archontológiai kutatást fogja meghatározni, de irányítúként szolgálhat mindazoknak, akik a középkori magyar egyház történetének egyéb aspektusai és kapcsolódó kérdéskörei iránt érdeklődnek.

(ism.: Galambosi Péter)

Eszterházy Károly egri püspök a tudomány és kultúra szolgálatában

A *Tanulmányok Eszterházy Károly egri püspök szellemi és épített örökségéről* című kötet az elmúlt években megrendezett tudományos tanácskozások előadásainak írott változatait tartalmazza. 2016. március 17-én *Eszterházy Károly szellemi és épített öröksége* és 2017. november 16-án *Eszterházy Károly – egy püspöki életmű a „tudományok és művészetek javára”* című konferenciát a Magyar Tudomány Ünnepe elnevezésű rendezvénysorozat keretében szervezte meg az egri Esterhazyánom Kutatócsoport. A Kutatócsoport a fraknoi és galántai ágról származó Eszterházy-család különösképpen az Egerben közel négy évtizedig működő püspök Eszterházy Károly (1725–1799) épített, szellemi és tárgyi örökségét hivatott megóvni, széleskörűen bemutatni a püspök-főispán életútjának jelentősebb állomásait, egyházszervező, tudomány- és művészetpártoló tevékenységét hazai és nemzetközi fórumokon.

A két konferencián megvitatott témák előirányozták gyümölcsöző kooperációk lehetőségét – a diskurzusok eredményeit egy születendő új sorozat – *Eszterházy Károly egri püspök és kora* – első kötetében rögzítették. A könyv dr. Ternyák Csaba egri érsek bevezető gondolataival majd Dinnyés Patrik – Nagy Andor, a Kutatócsoport munkatársai szerkesztői előszavával kezdődik. A tanulmánykötet 4 fő gondolategységre épül: 1. *A lelki megújulás színterei és forrásai*, 2. *Eszterházy püspök a tudományért és az oktatásért*, 3. *A püspöki jövedelmek és felhasználásuk a hit szolgálatában*, 4. *Az Eszterházy-kultusz utóélete*.

Prof. dr. Bitskey Istvánt a 2017-es tanácskozáson az Esterhazyánom Kutatócsoport felterjesztése alapján az Eszterházy Károly Egyetem díszdoktorává avatták. Erre az alkalomra Bitskey professzor a plenáris előadásának keretében Eszterházy Károly életét és munkásságát befolyásoló eszmeáramlatok kérdéskörét összegzően mutatta be. Az előadásában elhangzott, hogy Eszterházy Károly nagyszombati évei után, XIV. Benedek pápaságának idején, a Rómában már közel két évszázada működő Collegium Germanicum et Hungaricumban folytatta tanulmányait. Az akkori pápa személyisége jelentős hatást gyakorolt a fiatal főnemesre, majd püspöki szolgálatára. XIV. Benedek és követői (a lambertinisták) a trienti zsinaton megfogalmazott rekatolizáció és konfesszionális megújulási törekvéseken túl a hit mellett a tudományos tanok megvitatását szorgalmazta. A kora újkori irodalomtörténet jeles kutatója komparatív módon szemléltette munkájában, hogy míg a trientizmus szellemiségének jegyei az egri Líceum barokk könyvtárának freskóján jelennek meg, addig a püspök

tudomány iránti elköteleződése egyetemalapítási szándékán, illetve a könyvtár számára beszerzett könyvek témájának sokszínűségében mutatkozik meg.

A következő tanulmányokban az 1793-ban megnyílt egri püspöki bibliotéka különböző gyűjteményeinek bemutatására vállalkoztak a szerzők. Az egri Főegyházmegyei Könyvtár kollekciónját több alkalommal eltérő szempontok alapján katalogizálták, feldolgozták a 19–20. század folyamán az intézmény munkatársai – Michalek Manó, Iványi Sándor, Antalóczi Lajos és Surányi Imre is. A Könyvtár jelentős eszmei értékkel bíró kéziratos és nyomtatott szövegelemeket őriz, ahol műfajukat és nyelvüket tekintve sokrétű, 30 nyelven írott vagy fordított – a teljesség igénye nélkül – misszálékat, egyházi jogi műveket, csillagászati tankönyveket, leírásokat, bibliafordításokat, értekezéseket, leveleket találunk. Dinnyés Patrik tanulmányában a cirill betűs Erzsébet-Bibliák elemzését helyezte a középpontba. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy az egri Könyvtárban két példány is fellelhető, majd a kötetek elnevezését, megalkotásának körülményeit is felvázolja. Ezenfelül a korábbi szakértők az elemzett Bibliákra vonatkozó kutatási eredményeit hitelt érdemlően megerősíti, cáfolja (bibliák kiadási éveit) vagy éppen kiegészíti (tipográfiai jellemzőket) azokat saját eredményeivel. A kötetben több egymáshoz kapcsolódó értekezés is készült, Miskei Antal és Horváth István – Tengely Adrienn szerzőpáros is a felekezeti vallásgyakorlásra helyezte a hangsúlyt. Előbbi egy a pasztorális tevékenységhez használt, 1768-as szerkönyvet elemez, amely által betekintést nyerhetünk Eszterházy püspök lelkipásztori elhivatottságába is: a kiadvánnyal vélhetően nem csak latin, hanem az egyházmegye területén munkálkodó görög rítusú egyháziaknak is segítséget kívánt nyújtani. Horváth István és Tengely Adrienn az egri egyházmegyei Oltáriszentség Társulatokat, valamint az 1782-ben újra kiadott regulájukat mutatja be.

A 2. fejezet az olvasót a tudomány és oktatás gondolatvilágába kalauzolja tovább. Verók Attila először átfogó ismertetést nyújt a kora újkori külföldi peregrinációról. Ezt követően vázolja, milyen hatást gyakorolt az ország első, kifejezetten egyetemi képzés céljára emelt épülete, valamint az igen nagy gonddal megszervezett személyi és eszközállományt felvonultató Eszterházy-féle egyetemalapítási törekvés, végül bemutatja, hogy az egri universitas a korabeli Európában milyen helyet foglalhatott (volna) el a korabeli felsőoktatási intézmények sorában. Az ismert korabeli peregrinációs gyakorlatok fényében Verók Attila igazolja Eszterházy egyetemalapítási szándékának vitán felüli legitimitását. A szerző saját nézetét is megosztja a hallei-göttingeni egyetemi világról, rávilágít, hogy közismert politikai szereplők vagy tudósok (I. Frigyes, August Hermann Francke) nevelési-oktatási politikájából Eszterházy püspök mit kívánt átörökíteni az egri

Líceumba. A tanulmány arra is rávilágít, hogy milyen hatást gyakorolt a német egyetemeken folyó orvostudományi oktatás a Schola Medicinalis Agriensis medikus-képzésére. A Csorba Erzsébet – Nagy Andor – Ujfaludi László, valamint Kiss Gábor által készített dolgozatok a bibliotéka gyűjtemény egy-egy újabb meghatározó könyvcsoportjaira fókuszálnak. Előbbi írás az egri csillagászati központ ismeretanyagát kiszélesítő asztronómiai tankönyvek jellemzéséről, utóbbi a Könyvtárban fellelhető egyházi témájú könyvekről szól. A fejezet záró, társadalomtörténeti adalékokat nyújtó tanulmányát Hamzók Judit jegyzi. A szerző legfőbb célja az volt, hogy Eszterházy-püspök működését egy új aspektusból mutassa meg: alapvető kérdése az volt, hogy a városi tanácsnál indított eljárások során Eger lakosságának ügyeibe a püspök-főispán személyesen beleavatkozott-e vagy inkább csak képviseltette magát.

A 3. egységben Fülöp Éva Mária, Haris Andrea és Hermann István Eszterházy püspök-földesúri jövedelmének felhasználásáról ismertetik kutatási eredményeiket. Eszterházy a jövedelmének nagyobb részét templomok, kápolnák, iskolaházak építésére, felújítására és a püspök-földesúri domíniumok működésére fordította. Fülöp Éva Mária a tanulmányában Pápa-Ugod-Devecser és Tata térségében fekvő Eszterházy uradalmat mutatja be az úrbérrendezés időszakában, felvázolja az uradalmi kormányzat gazdálkodásban betöltött szerepét. Az egri püspök a tatai és a pápai uradalmi kormányzási modellt kívánta alkalmazni az egri egyházmegye területén is, egri jószágigazgatóját elküldte Pápara a hatékony irányítási módszerek elsajátítása érdekében. A Haris Andrea és Hermann István által jegyzett írások a pápai parókiát és a nagytemplomot mutatják be építészettörténeti források alapján. Hermann István tanulmánya nem hagyományos módon jelenik meg a kötetben, egy rövid bevezetőt követően az olvasók a dolgozat jelentősebb részét – a pápai Nagytemplom belső épített és szellemi kulturális világát (falfestmények keletkezési körülményeit, berendezését, helyiségeit, kegytárgyait) – a tanulmánykötet végén mellékelte, DVD-n rögzített, 18 perces ismeretterjesztő film megtekintésével ismerhetik meg. Köves-Kárai Petra, Löffler Erzsébet és Lipp Mónika által írt cikkekben Eger és az egyházmegye területének történetéről, Eszterházy Károly egri működéséről kaphatnak átfogó ismereteket az érdeklődők, valamint a történészek és művészettörténészek a püspök kiterjedt művészeti pártolása révén létrejött művészeti munkákra hoznak konkrét példákat a Liceum belső építészete, festészete, Egerben és a közeli településeken felépült kegyhelyek, a püspöki város barokk utcakép kialakítása tekintetében. A püspök érdemeihez szorosan kapcsolódott az Egerbe hívott mesteremberekkel tanúsított együttműködése – Josef Ignaz Gerl, Fellner Jakab, Franz Siegrist,

Maulbertsch, Johann Lucas Kracker –, amelynek értékkeremtő alkotásaiban ma is gyönyörködhetnek a városba látogatók.

A zárófejezetben Bartók Béla tanulmánya az Eszterházy püspök által teremtett szellemi és tárgyi örökség ápolását hivatott bemutatni. A dolgozat célja, hogy megismertesse az olvasókkal, milyen módon, eseményeken emlékeztek meg az egri barokk püspökre születésének kétszázadik évfordulóján, 1925-ben.

A szerkesztők a kötetet a 2019 őszére Kovács Jenő szobrászművész által elkészített, egészalakos Eszterházy Károly-szoborról készült fényképpel zárják. A tanulmánykötet további érdemei között felsorolhatóak: a dolgozatokban közölt közgyűjteményekben fellelhető forrásokról, műalkotásokról készült színes, igényes fotók, a témához kapcsolódó kiegészítő információk feltüntetése lábjegyzetekben, a dolgozatokat lezáró angol/német, illetve a szenci intézményekkel való együttműködéseknek köszönhetően szlovák nyelvű rezümék és a kézikönyvi funkciót elősegítő hely- és névmutatók melléklete.

A kötet témái ugyan széles skálán mozognak, de minden tanulmányban felfedezhető a közös kapcsolódási pont Eszterházy Károly egri püspök személyében és munkásságában. A könyv 260 oldalas terjedelmében koherensen felépített első három fejezete lefedi az egyházfő tevékenységének sokszínűségét, a vizsgált szempontok segítségével a főpap személyiségéről, munkásságáról árnyaltabb képet, összegzést, új ismereteket kaphatnak az olvasók. A pápai Nagytemplom multimédiás eszközön történő bemutatása jó ötletnek bizonyult, hiszen az épített örökséget vizuálisan, narrátor segítségével mutatja be. Talán az adathordozó megválasztása nem túl szerencsés, mert évek során a DVD elavulttá válhat, ugyanakkor az is belátható, hogy egy tanulmánykötethez jelenleg nem megoldható egyéb háttértár mellékelése.

Dinnyés Patrik – Nagy Andor (szerk.): Tanulmányok Eszterházy Károly egri püspök szellemi és épített örökségéről (Eszterházy Károly egri püspök és kora 1.), Eger, Líceum Kiadó, 2020.

(ism.: Hamzók Judit)

A veszprémi főegyházmegye 2019. évi történeti konferenciái. Rott Nándor és kora. A katolikus egyház 1918–1919-ben és A veszprémi püspökség a két világháború között

A veszprémi Szaléziánumban 2019. március 21-én és augusztus 29-én rendezett konferenciák előadásai.

Szerk.: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László.

Veszprém, Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, 2020.

(A veszprémi egyházmegye múltjából, 36.) 464 old.

„Two in one” – mondhatnánk viccesen a veszprémi főegyházmegye történeti műhelyeiben készült vaskos kötetre pillantva, hiszen a szervezők ötletességét, egyben az általuk szervezett szakmai programok sűrűségét is jelzi, hogy két, önmagukban is nagyszabású és tartalmas 2019. évi konferenciájuk anyagát együttesen jelentették meg. Nyilván szimbolikus volt a dátumválasztás, amikor épp a Tanácsköztársaság 100. évfordulóján, 2019. március 21-én tartották a katolikus egyház 1918–19-es történetével kapcsolatos előadásokat. Az augusztus végén – szeptember elején esedékes éves konferenciájuknak pedig logikus folytatásként az egyházmegye két világháború közötti időszakának bemutatását választották. A történeti múlt adta e logikus rendezőelv kereteit, hiszen Rott Nándor 1917-től, 1939-ben bekövetkezett haláláig volt veszprémi püspök, személye átfogja nemcsak a „forradalmak korát”, hanem a Horthy-korszak legnagyobb részét is a második világháború előestéjéig bezáróan.

Mindkét konferencia előadásaira, illetve azok tanulmányá formált változataira igaz, hogy a szervezők három-három tematikailag jól elkülöníthető szekcióba szervezték azokat, megfelelő „egyensúlyt” biztosítva. A konferenciák szervezése, így az összefoglaló kötet is már a tartalomjegyzék alapján meggyőzheti az olvasót, hogy nem egyszerűen az „évforduló kényszere” hozta létre a rendezvényt, a szervezők tudatosan jelölték ki azokat a csomópontokat, amelyek mentén az alapkutatásokra épülő új eredmények bemutatásra kerültek. Nincs tehát az a – sajnos néhány évfordulós rendezvény kapcsán óhatatlanul kialakuló – érzésünk, hogy egyfajta „vegyes felvágottat” kínálnak, „mindenki adjon elő, amiről tud vagy akar”, itt sokkal inkább a tartalmi, a történeti kutatásokban kiemelt szempontok játszották a szervezőelv szerepét. A két konferencián összesen 19 előadás hangzott el, nem meglepő, hogy néhány, a korszakkal és/vagy a főegyházmegye múltjával foglalkozó történész két tanulmánnyal is szerepel az összefoglaló kötetben.

A katolikus egyház 1918–1919-es, valójában kizárólag a Tanácsköztársaságra fókuszáló történetét bemutatni hivatott konferencia tanulmányainak első csoportja (szekciója) *A kommün a historia domusokban* címet viseli. A témaválasztás valóban „telitalálat”, hiszen a rendszerváltás óta eltelt évtizedekben sokan foglalkoztak az 1919-es proletárdiktatúra egyházpolitikájával, általánosságban és egy-egy térségre vagy vallásfelekezetre vonatkozóan is (érdemes itt külön megemlíteni Szakál Ádám és Koltai András gondozásában készült, 2013-ban megjelent *A magyar piaristák és a Tanácsköztársaság* c. kötetet), e sajátos egyháztörténeti forráscsoport mégis alig-alig került felhasználásra. Pedig az egyházközségekben szolgáló plébánosok egyidejűleg készült, rendszerint aprólékos feljegyzései talán a legpontosabb kiindulópontot nyújtják a proletárdiktatúra alatt a vallási közösségekben átélt megpróbáltatásokat rekonstruálni hivatott történészeknek. Ezt emeli ki Csibi Norbert: *A Magyarországi Tanácsköztársaság lokális egyházi recepciója. 1919 a pécsi egyházmegye plébániáinak historia domusaiban* c. tanulmányában, mielőtt az egyházmegyei levéltárban őrzött 34 plébánia historia domusaiban rögzített események között kiválogatja és értelmezi a legfontosabbakat. Bemutatása alapján egyértelmű, hogy a plébánia-történetek nemcsak az egyháztörténetnek forrásai, számos olyan eseményt is megörökítettek, amelyek a helytörténeti kutatások számára jelentenek fontos adalékokat a Tanácsköztársaság helyi szereplőiről és áldozatairól, valamint a diktatúra helyi szintű működéséről egyaránt. Ugyanezt valósította meg a székesfehérvári egyházmegye historia domusainak bemutatásával Varga Mátyás, valamint a veszprémi egyházmegye vonatkozásában Varga Tibor László, előbbi rövidebb, utóbbi hosszabb, forrásszemelvényeket is közlő tanulmányában.

A második szekció a *Közösségi életutak* cím alatt szintén három dolgozatot foglal magába, ebből kettő a szerzetesi közösségek 1919. évi megpróbáltatásaival foglalkozik. Boros Zoltán *Pannonhalma 1919* lakonikusan rövid című tanulmányában rendkívül alaposan dolgozza fel a magyarországi bencések központjának a Tanácsköztársaság időszakában regisztrálható eseményeit, nyújtja azok alapos értékelését. „Messzebről”, vagyis az 1918-as évből indítva alaposan végigveszi a rend által fenntartott iskolák, a kilépésre kényszeríteni akart rendtagok, a likvidálásnak nevezett államosítás mellett a renchez tartozó plébániák valamennyi fontosabb eseményét, munkája alighanem hézagpótló a Tanácsköztársaság egyházpolitikájának értékelésekor. Tengely Adrienn a Szeretet Leányai Társulat (vincésnek, irgalmasnak is nevezett) apácai által fenntartott márianosztrai zárda, valamint fegyház 1919-es megpróbáltatásairól ad képet a történeti feldolgozás mellett egy forráscsoport közlésével és imponáló alaposágú értelmező jegyzetekkel való ellátásával. A dokumentumok

egyébként a Horthy-rendszer kezdetén létrehozott TAGYOB (A Tanácsköztársaság Történeti Adatainak Gyűjtésére Szervezett Országos Bizottság) állagából származnak, emlékeztetve a korszak kutatóit, hogy a valamennyi település, intézmény, egyházi közösség stb. által papírra vetett 1919-re vonatkozó beszámolók milyen „kincsebányát” jelentenek. A két szerzetesi témájú dolgozat közé ékelődött Karlinszky Balázs: *A veszprémi vár a Tanácsköztársaság napjaiban* c. tanulmánya – a szerző szavaival – „a veszprémi vár egyházi lakóinak” sorsát és megpróbáltatásait mutatja be. A történelmi városrész volt a színtere nemcsak az alig két éve hivatalba lépett Rott Nándor püspök működésének, hanem a helyi piarista rendháznak és gimnáziumnak, valamint a várban található Szent Mihály-plébániának egyaránt. Utóbbiak saját forrásanyaga, különösen historia domusai, a már említett piarista rendtörténeti kötetben is megjelent rendház-krónika és más források alapján érdekesen és alaposan mutatja be a hitélet kereteinek megváltozását, a beszállásolásokkal, túszedési akciókkal megfélemlített, likvidálással sújtott egyháziak megpróbáltatásait.

Logikus és találó, hogy a közösségi életutak szekcióját az *Egyéni életutak* négy tanulmánya követi a kötetben. Bakó Balázs dolgozata a Mikes János szombathelyi püspök elleni eljárással, az internált, majd fogságba vetett főpap megpróbáltatásaival ismerteti meg az olvasót. Bár a Tanácsköztársaság alatt az egyházi személyeket számos súlyos atrocitás érte, püspököket ritkán korlátoztak személyi szabadságukban, a már a köztársasági kormányzattal, majd a proletárdiktatúrával is szembe forduló Mikes püspöknek még ebben is része volt. A tanulmány érdekesen foglalja össze a történetre vonatkozó ismereteinket, a szökési terv leírása kifejezetten izgalmasnak mondható. Mózessy Gergely historiográfiai kutatással járult hozzá a konferencia-kötet színvonalának emeléséhez a Prohászka Ottokár székesfehérvári püspökkel konfliktusba kerülő, zavaros és összeférhetetlen pap, Nagy Károly történetének felidézésével. Az 1945 utáni feldolgozások ugyanis gyakran felidéztek, mint a „klerikális reakcióval” az egyház soraiból szembe forduló, a proletárdiktatúra mellett is kiálló, Prohászka által végül hivatalától megfosztott, 1943-ban bekövetkezett haláláig segélyekért „kolduló” személyt. Mózessy írása „helyreteszi” Nagy Károly életútját, s miközben megfosztja a történészek által is dagasztott mítoszoktól, tanulságos adalékokat nyújt a politikai hatalom iránt elfogult vagy csak kevésbé tájékozott historiográfiához. Tóth Krisztina forrásközlése („*Haza hadsereg nélkül, hadsereg erkölcs nélkül összeomlik*”. *Zadravec István OFM memorandumja*) a korszakot tekintve „kilóg” a konferencia témaköréből, mert Zadravecnek Horthy Miklóshoz, mint a Nemzeti Hadsereg fővezéréhez, intézett 1919. novemberi beadványát közli, amúgy rendkívül alapos bevezető és értelmező szöveg kíséretében. Mégis indokolható a konferencia

témakörébe való illesztése, tekintettel arra, hogy a Tanácsköztársaság közvetlen hatásai, tanulságai is formálták a tábori püspökséget kezdeményező Zadravecz gondolatait. A szekciót Varga Lajos: *A két jászkarajenői pap meggyilkolása 1919-ben* c. esettanulmánya zárja, melyben a szerző jól rajzolja meg a Tanácsköztársaság egyházellenes, egyben terrorisztikus légkörét egy vidéki közösségben.

A kötet második felét, vagyis a Rott Nándor püspökségét megidéző konferencia első szekciója az *Egyházkormányzat* címet viseli, és ennek megfelelően több oldalról járja körül a veszprémi egyházmegye bő két évtizedes, mint említettük, a Horthy-korszak jó részét átfogó korszakát. Az első két tanulmány kifejezetten Rott püspök intenzív egyházszerzői, főpapi tevékenységét dokumentálja. Kétségtelen, hogy a kevésbé „politikus”, vagyis a közéletben kevésbé aktív, ám egyháza iránt annál inkább elkötelezett püspök személyiségre ismerhetünk életútjában. Karlinszky Balázs: *Rétegpasztoráció a veszprémi egyházmegyében (1919–1939)* c. dolgozata például annak forrásanyagát dolgozza fel, hogy mennyire élénken figyelte az egyházmegyéje területén különböző életkörülmények között élő híveinek lelki életét. A „Balaton püspökének” is nevezték, mert különös gondja volt a tó partján élők, illetve a fürdővendégek lelkipozíciójára, pont abban az időszakban, amikor a térség az újrastrukturálódó, fellendülő turizmus kiemelt terepévé vált. Ennél talán kevésbé speciális, de mindenképpen jellemző, hogy az inkább az egyház társadalmi háttérének számító parasztság mellett gondot fordított a munkásság felé irányuló misszióra, de nem hanyagolta el a „puszták népét”, vagyis a szórványokban élő katolikusok, továbbá a legszegényebb sorsú cselédek hitéletének felkarolását sem. Sági György: *Egyházközségek megalakítása a veszprémi egyházmegye területén Rott Nándor püspöksége idején* c. tanulmánya széles ívben rajzolt elméleti háttérbe (az egyházközségek katolikus teológiai értelmezése, a magyar katolikusok autonómia-törekvéseinek történeti múltja keretei közé) illesztette az első világháború végén székét elfoglaló püspök tevékenységét. Az őszirózsás forradalom, sőt a proletárdiktatúra időszakában új megvilágításba került, újraértelmezett szereppel felruházott egyházközségek létrejöttének folyamata az 1920–30-as években kapott új lendületet, s a szerző megismerteti olvasóját a folyamat során fellépő nehézségekkel, problémákkal, például a hívek részéről tapasztalható ellenérzésekkel is. Tengely Adrienn, mint az őszirózsás forradalom egyháztörténetének legjobb ismerője és monográfusa, külön tanulmányban foglalta össze Rott Nándor reakcióit a forradalmi eseményekre, kapcsolatait a Károlyi Mihály vezette köztársasággal, különösen a katolikus autonómia kérdéskörével. Tóth Krisztina: *A veszprémi püspökség gazdálkodása a két világháború között* c. tanulmánya örvendetes folytatója az egyháztörténetben már számos publikációt eredményező, az egyházak

gazdasági tevékenységét kutató al-diszciplínának. Alapos bemutatása – melyben kitér a püspökség birtokaira, felszereltségére, művelési ágakra, jövedelmi viszonyokra – még azon történelem iránt érdeklődők számára is érdekes lehet, akik amúgy inkább az „unalmas” olvasmányok közé sorolják a gazdaságtörténeti esettanulmányokat, mert körültekintően mutatja be az egyház mint intézmény működésének egyik fontos területét.

A második, *Kapcsolati háló* c. fejezetbe két tanulmány került. A Mindszenty-életút monográfiája, Balogh Margit Rott Nándor püspöknek az ekkor még Pehm Józsefként zalaegerszegi plébánosként szolgáló pappal kialakult, hullámzó kapcsolatait mutatja be. A dunántúli katolikusokért elkötelezett két egyházi személyt szűken vett egyházi ügyek mellett kapcsolatba hozta a katolikus sajtó, illetve általában a közélet ügye, de még a Pehm által Rott 18. századi elődjéről, Padányi Bíró Mártonról írott monográfia is. Tóth Tamás: *A Pápai Magyar Intézet alapító rektora: Luttor Ferenc* c. tanulmánya a címszereplő (eredetileg veszprémi egyházmegyés pap) pályafutásának fontosabb elemeit idézi fel, különös tekintettel a második világháború utolsó időszakára, tanulságos dokumentumok publikálásával.

S ha már az olvasó igen gazdag képet kaphatott Rott Nándor püspökségének köztörténeti, gazdasági, politikai viszonyairól, a szerkesztők három kifejezetten művelődéstörténeti tanulmánnyal is igyekeztek teljessé tenni a képet a *Mecenatúra* c. fejezetben. Simon Anna: *Székesegyházi örökség. Az átépített székesegyház és néhány berendezési tárgy a Rott Nándor püspöksége idején* c. tanulmányában az egyházmegye közgyűjteményét, a zalaszentistváni Keresztelő Szent János és a veszprémi Szent Anna kápolna átépítésének munkálatait, valamint a székesegyházzal kapcsolatos építészeti változásokat tekintette át gazdag képmelléklet kíséretében. Ezt a témát tekintette át a veszprémi egyházi építkezéseket a 20. század első felére jellemző építészettörténeti folyamatokba illesztésével Urbán Erzsébet tanulmánya is (*Templomépítészet a két világháború között a veszprémi püspökség területén*), különösen érdekesek az évfordulók (1930. évi Szent Imre emlékévk) épített környezetre gyakorolt hatásaira, valamint a térhasználat, az egyházi funkciók sajátos és a korra jellemző megjelenítése kapcsán. A dolgozatot szintén gazdag illusztrációs anyag, valamint a kor templomépítkezéseit összefoglaló (10. sz. jegyzetbe sűrített) adattár is gazdagítja. Varga Tibor László: *Püspöki gyűjtemények a két világháború között* c. tanulmánya a püspöki palotában található közgyűjtemények (könyvtár, levéltár, múzeum) építészeti kialakítását és személyi hátterét, a rendezési munkálatokat és állománygyarapodásának jellemzőit örökítette meg, dokumentumok közlésével.

A jól szervezett konferenciákon elhangzott előadások anyagát jól szerkesztett kötet őrzi az utókornak, minden bizonnyal sokoldalúan

gyarapítva a 20. század első felének egyháztörténeti kutatásait. Nemcsak a tartalom, hanem az alkalmazott módszerek is a kutatók figyelmébe ajánlhatók. (Említsük meg, hogy igen gondozottak a tanulmányokhoz készült jegyzetapparátusok és bibliográfiák, valamint a szövegek végén angol nyelvű tartalmi összefoglalók is találhatóak.) Csak remélni tudjuk a veszprémi egyháztörténeti konferenciák és *A veszprémi egyházmegye múltjából* könyvsorozat hasonló igényességű folytatását.

(ism: *Fazekas Csaba*)

Knapp Éva: Andocs

Zebegény, Borda Antikvárium, 2020.

Régi Magyarországi Vallásos Nyomatványok 5.

Nalors Grafikai Műhely, Vác, 277, [3] p.; 277 mm.

A szerző és kiadója több évtizedes együttműködésének újabb terméke, vagy inkább alkotása Knapp Éva Andocsról szóló reprezentatív kötete, amely egyben a 2014-ben elindult *Régi Magyarországi Vallásos Nyomatványok* című, B5-ös méretű, elegáns Minion- és Myriad-betűtípussal tipografált sorozat 5. kötete. A könyv címe: *Andocs* csak a belső címlapon tűnik fel, a borítón ugyanis a jól ismert, különböző betűmérettel szedett, elegáns textúrájú sorozatcím szerepel (a könyvtáblán és a borító verzóján arany vaknyomással: töviskoszorúba foglalt, sugaras, egyesített IHS- és MRA-monogram), a sorozatcím alatt színes fényképen az andocsi késő gótikus „öltöztető” Mária-szobor is megjelenik, ragyogó fehér viseletben. A kissé enigmatikus, rövid földrajzi név csak a magyarországi vallási néprajzban, vallás- és művelődéstörténetben jártas olvasónak bír jelentőséggel, a többiek csak a kötet áttanulmányozása után lehetnek majd annak a tudásnak birtokában, amelyet az *Andocs* név képvisel. A könyv ugyanis az andocsi ferencesek – a középkor végi kápolna és Mária-oltára, valamint a 17. századi helyi jezsuita misszió folytatásaként a 18. században kialakult – spirituális és szellemi örökségét reprezentálja, legalábbis ennek az örökségnek három jellemző „szektorát”: a templom kegyképét és búcsúját, a kegykép votív adományok általi „öltöztetését”, illetve a kolostori könyvtárat. Az andocsi Boldogasszony-kegyszoborhoz és búcsújárásához ugyanis a művelődéstörténet két jellegzetes emlékcsoportot kapcsol: a kegyképeket mint búcsúfiakat, valamint egyéb vallásos nyomatványokat tartalmazó nyomdatermékeket, illetve az „öltöztető” kegyszobornak adományozott fogadalmi adományokat, köztük apró viseleteket. Az andocsi ferenceseket azonban a széles földről látogatott kegyszobruk szentképei és a búcsúsok imafüzetei mellett még egy intézmény kötötte a nyomatványokhoz: könyvtárunk,

amelyben belső világuk, szerzetesi műveltségük és spiritualitásuk manifesztálódott. Az egyes emlék- és forráscsoportokat a kötet három nagy fejezetben tárgyalja (*Vallásos nyomtatványok Andocsról, 7–152.*; *Az andocsi ferences könyvtár a XVIII. században, 153–354.*, *Öltözetek és ajándékok 1731–1850 között, 255–277.*). A műfaji és tematikai sokrétőséget a sorozatcímbe deklarált kutatási területek: nyomtatványtörténet és vallásos (főként kegyességi) irodalom, illetve ikonográfia fogják össze, nem kevésbé azonban maga Andocs is, azaz a 18. század elején alapított ferences rendház és a középkor végére visszanyúló, éppen a ferencesek által kibővített egykori kápolna mint Mária-kegyhely.

Az áhítatgyakorlat különböző műfajú „andocsi vonatkozású” vallásos emlékeinek legjelentősebb csoportját a Boldogasszony-kegy-szoborhoz köthető nyomtatványok alkotják, így Knapp Éva könyvének első, katalógus-formában szerkesztett nyomtatvány-fejezete az andocsi kegyképet ábrázoló és az andocsi ájtatossághoz kapcsolódó nyomtatványokat veszi sorra a 18. század közepén megjelenő első daraboktól egészen az 1930-as években nyomtatott példányokig (*II. Bibliográfia*), bevezető tanulmány (*I. Az „Andacsi Csudálatos Boldog Asszony képe”-i*) kíséretében. A tanulmány, bár az andocsi kegyhely és a kolostor történetére vonatkozó legfontosabb kutatási eredményeket is közli, a vonatkozó aprónyomtatványok több irányú – kronológiai, nyomdatörténeti, szerzőségi, nyelvi, textológiai, lelki-ségi, grafikai, ikonográfiai – vizsgálatára helyezi a hangsúlyt. A kegyképeken ábrázolt andocsi Szűzanya-szobor ikonográfiáját tekintve is kitűnik a magyarországi kegyképek között, hiszen a késő középkori oltárról származó, majd a 18. század közepén új barokk oltárra áthelyezett, a kis Jézust tartó Mária a kegyoltáron és a szentképi ábrázolásokon is egy *sacra conversazione*-típusú szoborcsoport fókuszában áll, oldalán női szentekkel, a mai oltáron Szent Katalinnal és Borbálával, a nyomtatványok szentképein azonban az andocsi templom fölött lebegő Szűz Máriát Szent Dorottya és Ágota kíséri.

A kötet első részébe a szerző a legjobb bibliográfiai, muzeológiai metodikát követő katalógust helyezte, amely egyszerre tartalmazza a nyomdatermék címlapjának fényképmásolatát és a könyvészeti adatokat, ezzel együtt a nyomdára és a grafikai műhelyre vonatkozó ismereteket, ráadásul a 65 felkutatott nyomtatvány mindegyike elegánsan, kiállításszerűen, külön oldalra került. A „kiállított darabok” széles körű provenienciája – köztük Bálint Sándor, Szilárdfy Zoltán, sőt Borda Lajos gyűjteménye – is jelzi Knapp Éva, többször korábbi kutatásain és publikációin alapuló, tudományos felkészültségét és invencióját.

A nyomtatványokat tartalmazó, leírással kísért gyűjtemény legelső metszetének „katalóguscédulájáról” – egyedülként – hiányzik

az ábrázolás másolata, az 1743-ban Pozsonyban, Rugendas rézmetsző által készült andocsi szentkép prototípusa ugyanis máig nem bukant fel a kutatásban, meglétére csak egy pár évvel későbbi (1750 és 1763 között nyomtatott) kétleveles ájtatos füzetecskéből (Kat. sz. 1.) következett (már korábban publikált eredményei alapján) a szerző. A nyomtatvány címlapján megjelenő andocsi kegyképet ugyanis jelzése szerint I. G. R., azaz az 1740-es években Pozsonyban működött augsburgi rézmetsző: Jeremias Gottlob Rugendas (1712–1772) metszette 1743-ban. A katalógus első tételében hiányzó képet azonban szellemesen pótolja a Knapp Éva kötetének belső címlapján megjelenő képecske, amelyről a készítő jelzését lehagyták, s így az andocsi szentképek ikonográfiáját egy évszázadra meghatározó Rugendas-metszet egyfajta előképpé, időtlen típusá avanszált. A Rugendas által megalkotott Andocs-ikonográfia – Andocs vedutája a ferences templommal, felette felhőben Szűz Mária karján a kis Jézussal, oldalán Szent Dorottyaival és Ágotáival – népszerűségét jelzi, hogy még 1891-ben is ez a szentkép szerepel Bagó Márton és fia budapesti kiadású *Alapos ének az andocsi boldogs. Szűz csodatevő képének eredetéről* c. énekfüzetének címlapján (Kat. sz. 40.)

A kötet második, az andocsi ferences könyvtár 18. századi állományát feldolgozó, illetve rekonstruáló része a 22 fennmaradt könyv katalógusát az előző gyűjtemény formáját követő kivitelben közli, bevezető tanulmánnyal (*I. Kezdetek, szakrend, elhelyezés és a fennmaradt állománytöredékek*), kiegészítve az andocsi konventnek a Magyar Ferences Levéltárban és Könyvtárban található régi leltárai által rekonstruált, közel ötödfélszáz kötetből álló állományjegyzékkel (*II. Állományrekonstrukció*). Knapp Éva mint a könyvtártörténet avatott kutatója a meglévő kötetek azonosítását és a 18. századi könyvtári állomány rekonstrukcióját a könyvtártudomány, bibliográfia klaszszikus módszereivel végzi el, egy újabb kolostori könyvtárat „adományozva” a magyarországi könyvtártörténetnek. Feltűnő, hogy az 1710-es években Andocsra érkezett és ott letelepedett ferencesek könyvtárában milyen nagy számban voltak 17. századi kiadások, igaz, a possessori bejegyzések alapján azonosított könyvek között megtalálható egy nürnbergi ősnymtatvány (*Legenda aurea*, 1492, Kat. sz. 9.) és a magyarországi ferencesek körében is népszerű portugál obszerváns hitszónok, *Philippus Diez* (1550–1601) vasárnapi prédikációinak 1591. évi velencei kiadása (Kat. sz. 16.), nemkülönben Johann Hoffmeister (1510–1547) német ágostonos teológus által a wormsí és a régensburgi birodalmi gyűléseken elmondott ünnepi homíliák gyűjteménye 1547-ből (Ingolstadt? Kat. sz. 5.).

A kötet harmadik része szintén egy andocsi vonatkozású gyűjteményt dolgoz fel, míg az első részben a különböző gyűjteményekben fellelhető, Andocsról a búcsúsok által magukkal vitt nyomtatványok,

a másodikban a kegyhelyet is ápoló ferencesek saját maguknak helyben összegyűjtött könyvei, azaz szintén nyomdatermékek szerepeltek, a harmadik részben a búcsúsok és patrónusok Andocsra hordott kegyes adományait veszi számba a kötet, az inventáriumokban fellelt *ex votók* listáját is tartalmazó tanulmányban (Öltözetek és ajándékok 1731 és 1850 között). Ez a fejezet, az ájtatos nyomtatványokhoz hasonlóan, szorosán kapcsolódik andocsi kegyszobor és a 17. században már bizonyosan létezett búcsúik problematikájához. A más kegyhelyeken is fellelhető adományok (ékszerek, ezüst offerek) mellett Andocs a ferencesekkel majdnem egy időben megjelenő vallásos tevékenység, a kegyszobor öltöztetésével tűnik ki a 18. századi búcsújáró helyek közül. A Máriának és a kis Jézusnak viseleteket adományozók között a 18. században még jórészt a régió (fő)nemesi elitjének képviselőit azonosítja a szerző a kolostor levéltári forrásai alapján, az adományozás, s ezzel együtt az öltöztetés spirituális processzusa azonban egészen napjainkig tart, így a 20. század első felében több kalocsai hímezésű ruhamodell is bekerült a gyűjteménybe. Bár a tanulmány végén egy 2019-ben készült fotón a kegyszobor új öltözetének ünnepélyes templomba vitele is látható, az öltöztetéssel kapcsolatos liturgikus cselekményekről nem esik szó.

Knapp Éva három könyvet szerkesztett egybe az *Andocs* c. kötetébe, a három tanulmány és a hozzájuk kapcsolódó katalógusok önállóan is megállnák a helyüket a művelődéstörténet, vallási néprajz és könyvtártörténet tematikájában. Összekapcsolódásuk azonban tudományos eredményekkel is erősíti egy nagyhírű dunántúli búcsújáróhely spirituális vonzerejét, egy olyan helyszínt jelenítve meg a kötet olvasóinak, ahol együtt látjuk a szentképet vásároló, az imafüzetből buzgón imádkozó, a csodatévő kegyszobornak melengető ruházatot adományozó búcsúst és hívőt, valamint a kegyhelyet gondozó, ott miséző és könyvtárban elmélyülten olvasó ferences szerzetest.

(ism.: Gyulai Éva)

„[É]lek, pedig már meghaltam” – Hédi Fried története

(Hédi Fried: Egy élet szilánkjai. Utam Auschwitzba. Budapest, 2020, Joshua Könyvek. 229 o. ISBN 978-615-5730-71-9)

A magyar könyvkiadás régi adósságát törleszti a Joshua Könyvek kiadó a közelmúltban megjelentetett *Egy élet szilánkjai. Utam Auschwitzba* című holokauszt-memoárral, melynek első, svédországi kiadása óta

csaknem három évtized telt el. Ezért különösen öröndetes, hogy a svéd mellett már angol, orosz, német, héber és román nyelveken is közreadott művet most a magyar olvasó is kézbe veheti, s megismerkedhet a magyar származású szerző, Hédi Fried élettörténetével. A fordítás, mely Botond Ágnes munkája, az 1992-es svéd kiadás (*Skärvor av ett liv. Vägen till och från Auschwitz*. Stockholm, Natur & Kultur) alapján készült.

Noha fogadott hazájában, sőt nemzetközileg is nagy népszerűségnek és elismertségnek örvend, az 1924-ben Máramarosszigeten született író, pszichológus és holokauszt-túlélő neve Magyarországon szinte ismeretlen. A 96 esztendő Fried 1945 óta él Svédországban, ahol a demokrácia híveként és az idegengyűlölet elleni küzdelem elkötelezettjeként vált ismertté. Ennek szellemében hozta létre néhai férjéről elnevezett alapítványát (Michael A. Fried Foundation 2001) a rasszizmus, antiszemitizmus és xenofóbia elleni oktatás terén kiemelkedőt nyújtó tanárok támogatására. Emellett fáradhatatlan munkát végez, hogy segítse a hasonló gyötrelmeket átélte, s a múlt árnyaival továbbra is viaskodó holokauszt-túlélőket. Az ő találkozóhelyükként alapította meg 1984-ben a Stockholmban működő Café 84 elnevezésű központot, ahol pszichológusként is tevékenykedik. Kiemelkedő fontosságúnak tartja továbbá, hogy a fiatalabb generációk megismerjék a holokauszt eseményeit és tanulságait, ezért kezdett 2001-ben – 77 évesen – tanítani a stockholmi tanárképzőn, miközben Svédország-szerte tart előadásokat tapasztalatairól, elsősorban iskolákban és egyetemeken. A diákok leggyakoribb kérdéseit és Fried válaszait tartalmazó kötet – amit 2018 óta minden 9. osztályos svéd tanuló kézhez kap – a Joshua Könyveknek köszönhetően hamarosan hazánkban is elérhető lesz *Kérdések és válaszaim a holokausztról* címmel. A szerző számos magasrangú kitüntetés és elismerés birtokosa. Egyebek mellett díszdoktorává avatta a Stockholmi Egyetem, humanitárius, oktatási és pszichológusi tevékenységéért elnyert több svéd állami és szakmai díjat, de kitüntette a jeruzsálemi Jad Vasem is és megkapta a Theodor Herzl- és Raoul Wallenberg-díjat.

A mikrotörténeti perspektívát kínáló, kilenc fejezetre és epilógusra tagolódó autobiográfiából ismerhetjük meg a Szmuk Hédi néven napvilágot látott szerző élettörténetét, mely a máramarosszigeti kezdetektől Auschwitz-Birkenau és más náci táborok megpróbáltatásain keresztül vezetett az új életet ígérő Svédországba. Az 1944–1945-ben elszenvedett trauma iszonytató mértékét tükrözi a kötet szerkezete, melyben a vészkorszak eseményeinek leírása teszi ki az önéletrajz legterjedelmesebb – hat fejezetet felölelő – részét. A megelőző gyermek- és ifjúkor, valamint a felszabadulás utáni felnőttkori évtizedek csupán keretet adnak a második világháborús történéseknek.

A trianoni döntés által Romániának ítélt erdélyi városban cseredő kislány szerető, gondoskodó, de a szabályok betartását megkövetelő családban nevelkedett. Az édesapa, Szmuk Ignác, egy kartondobozokat készítő gyár résztulajdonosa volt, az édesanya, Frida, háztartásbeli. Az elbeszélés szerint kisebbik lányuk, Livi, 1929-ben született. (Valójában 1927-ben, a szerzőt itt megcsalhatta az emlékezete.) A település rendkívül népes zsidó közösségnek nyújtott otthont, a lakosok közel fele zsidó volt. Hédi orvosi egyetemre készült, de terveit keresztülhúzták az 1940. augusztusi második bécsi döntés következményei, minek alapján Máramarossziget újra Magyarország része lett, s életbe léptek az ottani, zsidóságot sújtó intézkedések. Újabb negatív fordulatot hozott az 1944. március 19-i német megszállás, minek eredményeképpen a Szmuk család április közepén a helyi gettóba kényszerült, majd május 16-án a legelső transzporttal Auschwitz-Birkenauba deportálták őket. A szülők a gázkamrákban lelték halálukat, lányaik számára pedig csaknem egy éven át tartó pokoljárás kezdődött. Lengyel területről Hamburg környéki táborokba kerültek, míg végül 1945. április 15-én – Hédi új születésnapján – angol katonák szabadították fel őket Bergen-Belsenben. Onnan egyenesen Svédországba vitt az útjuk, szülővárosukba csak évtizedekkel később látogattak vissza. Az idősebb nővér a szintén Máramarosszigetről származó Fried Mihályhoz ment feleségül, húga egy német zsidóhoz. Mindkettőjüknek három gyermeke született.

Hédi Fried könyve minden lényeges, a holokauszt témájával kapcsolatban rendszeresen felmerülő – az áldozatok, az elkövetők és a kívülállók magatartását is boncolgató – kérdéssel foglalkozik. Tudtak a leendő áldozatok a koncentrációs táborok létezéséről? Volt lehetőségük a menekülésre? Milyen szerepet játszott a korabeli magyar vezetés? Milyen mértékű volt az antiszemitizmus a németek között? Hogyan reagált a keresztény közösség az üldözésekre? Milyen információkkal rendelkezett a népi társadalom a civil lakosság? És még sorolhatnánk. Egyértelmű vagy az ismert sablonokat felülíró válaszokat ugyan nem kapunk, de nem is ez a feladata az efféle történetírásnak. A valódi érték a közvetlen, személyes – jelen esetben nőként megélt – tapasztalatok megosztásában rejlik és a már meglévő ismereteink árnyalásában. Ilyen izgalmas adalék annak a markáns generációs különbségnek az ábrázolása, amit a szerző az 1940. évi magyar hatalomátvétel kapcsán örökít meg: miközben a szülők és az idősebb nemzedék tagjai ujjongva fogadják a második bécsi döntés hírét, s a magyarokban védelmezőiket látják, a kamasz Hédi és társai szomorúan reménykednek az általuk ismert rend, vagyis a román uralom helyreállításában. Mert, hiszen „[e]ltartott egy darabig, de a tanárainknak végül sikerült minket, zsidó gyermekeket román hazafiakká nevelni, akik lenézték ’magyar’ szüleiket.” (38. o.)

Bár Fried visszaemlékezésében a történet-elbeszélő szál dominál, mégsem klasszikus önéletírás az övé. Nem csak időben és térben történő utazásra invitál, hanem a pszichológus-író saját elméjében, gondolataiban, érzéseiben is kalandozhat az olvasó. Ott, ahol valamilyen kollektív tudattalannak köszönhetően talán már gyermekkorában készült a későbbi megpróbáltatások elviselésére: „Elkezdttem hozzáedzeni magam a különböző időjárási körülményekhez. Télen nyitva hagytam a szobám ablakát, és csak egy vékony plédet takaróztam. Nyáron csukott ablaknál, vastag dunyha alatt aludtam. Megpróbáltam hozzászoktatni magam az éhezéshez, és alig ettem, mígnem anyám aggódni kezdett értem. Vajon valahol mélyen sejtettem, mi vár rám?” (35–36. o.)

Ez a különleges, sejtelmes látásmód át- és átszövi az egyébiránt tárgyilagosságra törekvő narrációt. Az is csak sejthető, hogy Fried egyik motivációja élettörténete megírásakor az öngyógyítás volt. Sorstársaihoz hasonlóan neki is voltak, s talán vannak is még tátongó lelki sebeik, melyek közül az édesanyja halála kapcsán érzett büntudata a legsúlyosabb. Nyomasztják az auschwitz-i rámpán, az elválás pillanatában felgyülemlett érzéseik, és önmarcangolásra készítetik: „A másodperc törtrésze alatt futott át a fejemen a gondolat: ő meg fog halni, mi pedig életben maradunk. Nem akarok vele menni. Élni akarok.” (95. o.) Am a kötet végéhez közeledve egy másik alkotói szándék is előtűnik, ezúttal világos megfogalmazásban. Egy olyan célkitűzés, amelyiknek a fontosságát negyven évbe telt felismerni, s ami az 1945. április 15-én kapott „ráadáséletnek” (224. o.) értelmet adott: elmondani a történeteket, hogy ne ismétlődhessen meg az embertelenség. Ekkor válik nyilvánvalóvá a kötetet bevezető, Gunnar Ekelöf svéd költő szavait idéző mottó jelentősége, miszerint „Csak mint tanú ember az ember. Ragadd meg a tollat, és írd!”

E mottó szellemében kezdett írni Fried, hogy megossza tapasztalatait az eseményeket át nem élt nemzedékek tagjaival. S bár javarészt egy szilánkokra tört régi élet utáni, testi-lelki gyötrelmekkel terhelt periódust ábrázol, önéletírásának lapjairól mégsem sugárzik gyűlölet és bosszúvágy. Tárgyilagosa, helyenként melankolikus, fanyar humorral és iróniával fűszerezett elbeszélése a hétköznapokban természetesnek, sőt jelentéktelennek tűnő dolgok értékére hívja fel a figyelmet, megértetve az olvasóval, hogyan válhatott kinccsé a táborok kegyetlen világában egy zöldellő ágacska, luxuscikké egy kis darab szappan vagy egy féltényérnyi papiros, valutává az étel, avagy törődő lényé egy apró légy, mely a foglyokat kísérte útjukon.

Csodálatosan megírt olvasmány született Hédi Fried tollából kitarásról, élni akarásról, összetartásról, az emberi kapcsolatok és az apró örömek megbecsülésének fontosságáról, melynek magyar nyelvre való átültetése kitűnően sikerült. Csupán a cím fordítása

ébredt némi hiányérzetet, mert abban a svéd eredetivel ellentétben az Auschwitzba vezető út kap csak hangsúlyt, az onnan kivezető nem. Kiadói részről hasonlóan igényes, szép kivitelű puhatáblás kötet született, ami megfizethető áron teszi elérhetővé a szerző egyéni hangú visszaemlékezését az érdeklődő fiatalok és az idősebb közönség számára. Az olvasás közben felmerülő kérdések pedig remélhetőleg megválaszolásra kerülnek Fried hamarosan megjelenő, válaszokat ígérő újabb könyvében.

(ism.: Sz. Halász Dorottya)

BITSKEY ISTVÁN: Hitvédelem, retorika, reprezentáció Pázmány Péter életművében

Budapest, Universitas Kiadó, 2015. 234 old.

A napjainkban új erőre kapó Pázmány-kutatásoknak kétségtelenül több műhelye is van: a leglátványosabb eredményeket az a két kutatócsoport tudja felmutatni (Hargittay Emil és Tusor Péter vezetésével), amelyik egyrészt textológiai kutatásaival, a Pázmány-életmű kritikai kiadásának folyamatban lévő munkálataival biztosabb alapokra fektethet minden további kutatást, miközben folyamatosan készülnek a „bíboros Cicero” írói teljesítményét értékelő tanulmányok és monográfiák is; másrészt pedig történészek tárják fel Pázmány egyházfői és politikusi teljesítményét – szintén a levéltári források lehető legteljesebb körének az ismeretében. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem természetesen áll e kutatások mögött, mindkét kutatócsoport a PPKE égisze alatt működik. A teológiai stúdiumoknak az egyik új produktumát pedig Szabó Ferenc SJ kötete jelentheti (*Reformáció és katolikus megújulás. Válogatott Pázmány-tanulmányok*, Bp., Szent István Társulat, 2018).

Arra azonban, hogy a Pázmány alapította egyetemen kívül is jelentős Pázmány-eredmények születtek és születnek ma is, a most ismertetett kötet a bizonyíték: Bitskey István irodalomtörténész professzor gyűjtötte össze benne debreceni – jobbjára egyszemélyes – műhelyének az utóbbi időben keletkezett tanulmányait. Pázmány végigkíséri Bitskey István tudósi pályáját: első monográfiáját róla írta, utóbb szlovák nyelvű könyvben foglalta össze a legfrissebb eredményeit. Az ismertetett kötetben is az egész életmű értelmezésére vállalkozik a szerző a 2000 és 2015 közt publikált írások újraközlésével. Az eredeti írások annak idején folyóiratokban, konferencia- és tanulmánykötetekben láttak napvilágot, s szinte megjelenésüket követően

már beépültek a korszakkutatás eredményei közé. Az eredeti megjelenéshez képest a most közölt írások átdolgozva és bővítve jelennek meg, figyelembe véve a szakirodalom újabb megállapításait is.

A kötet – címének megfelelően – három egységbe szervezi a közölt tanulmányokat. Az első a hitvitázó jezsuitát, majd főpapot mutatja be. A kötet nyitó tanulmánya meggyőzően bizonyítja, hogy Pázmány számára a protestánsok részére a bécsi békében (1606) biztosított vallásszabadság politikai és jogi kategória: amikor 1608-ban koronázása előtt Mátyás főherceg négy főpap véleményét kérte ki ebben a kérdésben, Pázmány a saját konfesszionális meggyőződésének a feladása nélkül, politikai racionalitást érvényesítve vázolta kompromisszumos megoldását – még V. Károly császárra is hivatkozott, aki bár betilthatta volna a lutheranizmust, de nem tette. Ilyen módon a 17. századi konfesszionalizálódás modernizációs folyamatnak is tekinthető, melynek során „a Kárpát-medence műveltségének katolikus komponensét épp azáltal tette versenyképessé, hogy elismerendőnek nyilvánította a protestáns felekezetek korábban már alkotmányos módon kivívott jogát, legális működését is”. (21.) A következő tanulmányban (*Hitviták a szentek ábrázolásáról*) a 16. század végén Monoszlóy András pozsonyi prépost két könyvével kezdődő és a 17. század elején fölpezsdült polémiát (melynek református résztvevői Gyarmathi Bíró Miklós királyhelmecei prédikátor, zempléni esperes, Magyar István és Alvinczi Péter voltak) tekinti át Bitskey Pázmány *Kalauz*ának megjelenéséig. A képek tiszteletéről és a bálványozásról az ókeresztény kortól fogva vívtak szópárbajt, és ez a tradíció megjelenik a szembenálló felek szövegeiben, azaz „a képvita újraolvasása zajlott a 16–17. század fordulójának magyar irodalmában”. (26.) Azonban amíg az olasz és németalföldi művészek számára az volt a kérdés, hogy a szakrális tematika hogyan egyeztethető össze a reneszánsz művészetekkel és a humanista örökséggel, a német területeken pedig a fejedelmi műpártolás jelenségével kellett számolni, a hazai református hitvitázók kevésbé árnyaltan fogalmaztak, Magyar az ún. *Romlás*-könyvében a katolikus kegyesség szinte minden külső megnyilvánulását bálványimádásként értelmezte, ami – szerinte – közrejátszott az ország pusztulásában. Így irodalmunkban a téma a nemzeti sorskérdések tárgyalásával kapcsolódott össze. Az *Ekkleziológia és retorika ...* című tanulmány Pázmány négy szövegét vizsgálja, melyeknek témája ugyanaz („az igaz Egyház”), de műfajuk és így beszédmódjuk, a fölhasznált retorikai eszköztár különbözik. A Bellarmino védelmére készített *Diatriba* (1605) tudományos hitvita, a De Fide gráci egyetemi előadás, majd a témát teljes részletességgel az 1613-ban megjelent *Kalauz* VIII. könyve fejtette ki. A *Két rövid könyvecskék* (1623) viszont már népszerűsítve, populáris stílusban dolgozta ki a témát.

Az „*In memoriis martyrum*” című terjedelmes tanulmány a katolikus mártírológia kora újkori változatait taglalja, mely méltán érdemelte ki a régi magyar irodalmárok Klaniczay-díját. Bár a szent- és mártírkultusz az ókeresztény kortól adatolható, a protestánsok ezt biblikus alapon bírálták, miközben felmutatták saját üldöztetésük protestáns mártírológiáját. Ezért volt fontos a trentói zsinat után a szentkultusz folyamatosságát hangsúlyozni, a protestánsok által elutasított múltat újból birtokba venni – amit az emlékezhelyekért vívott küzdelem interpretációs stratégiáiként is értékelhetünk. Az „újjaszerveződő szentkultusz egyfelől ugyan a felekezeti polémia kontextusába illeszkedett, válasz kívánt lenni az új kihívásokra, másfelől viszont az erkölcsi nevelést szolgáló prédikációk számára kifogyhatatlan példatárat kínált.” (63.) A világegyház diadalmas és laudatív bemutatására szolgált a mártíreposz műfaja, Káldi György pedig három prédikációt szentelt a Távols-Kelet vértanújának, Xavéri Szent Ferencnek, melyekben a gyönyörködtetés és ámulatba ejtés (*delectatio et admiratio*) retorikája a meghatározó. De a konfesszionális harcok mártírjai (pl. a kassai vértanú, 1619) mellett egyes középkori szentek tisztelete is ekkor kapott új erőre (Szent Adalbert, Szent Márton, Krakói Szaniszló püspök), mert kultuszukat a kora újkori mártírológiai érdeklődés fölerősítette.

Az *irónia változatait* veszi sorra a következő tanulmány, mely végső soron a hitvitázó irodalom retorikai teljesítőképességét, nyelvfeljesztő és stílusformáló erejét vizsgálja a pázmányi életműben; melyben nagy szerepet kapnak a szököképek, szójátékok, meglepő jelzők, de vaskos kifejezések, a gúny és az irónia alakzatai is. 1607-ben például a Szentírást különféleképpen magyarázgató prédikátor ellenfeleit – Tertullianusra utalva – *Lutherocalvinovoevangelicocamaeleontes*-nek nevezte, 1609-ben pedig *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszekegy Istene* c. írásával olyannyira kiélezte a konfesszionális ellentétet, hogy még saját rendi generálisa is kénytelen volt aggodalmát kifejezni emiatt. Hasonló kiélezett gondolatokról olvashatunk a „*Nem úgy bátya!*” *Marginálisok a Kalauzban* című tanulmányban: a Pázmány művét a 17–18. században olvasó protestánsok négy kéztől származó könyvbeírásai a korabeli olvasók reflexióit rögzítik, így kivételes információértékük van a művek recepcióját illetően.

A Pázmány életében több ízben (1613, 1623, 1637) is kinyomtatott *Kalauz* harmadik kiadása jelent meg hasonló kiadásban Hargittay Emil tanulmányával. Ez a megjelenés kínálta az alkalmat, hogy Bitskey István méltassa Pázmány főművének irodalmi és könyvtörténeti jelentőségét. Ismeretes, hogy a könyvet korábbi vitairatok alapozták meg, a későbbi írásokat pedig már azért foghatta rövidebbre Pázmány, mert elég volt utalni a *Kalauzban* bővebben kifejtettekre (*Hargittay Emil: Pázmány Péter írói módszere: a Kalauz és a vitai*

ratok újraírása, Bp., Universitas Kiadó, 2019). A nagy műhöz három Appendix járult, ezek beiktatásával is Pázmány a teljességre törekedett, amikor egy kötetbe foglalta műveit. A *Kalauz* (1613) címlapja a magyar szenteket (István, Imre, László, Erzsébet) ábrázolja, ehhez veszi hozzá a 2. kiadás Szent Adalbert és Szent Márton kép mását – deklarálva a saját „*invented tradition*” megalkotását.

A kötet második egysége a hitszónok alakját járja körül. *A Tridentinum és a prédikációk* című tanulmány a zsinati előírásokban gyökerező *orator Christianus* erényei és feladatai: a tanítás (*docere*), megindítás (*movere*) és gyönyörködtetés (*delectare*) lehetőségeit elemzi. „Egyfelől a hívek memóriájában és képzeletvilágában meglévő és dinamizálható elemek mozgósítása, másfelől ezeknek racionális teológiai argumentumokká alakítása a cél.” (112.) Pázmány retorikai tudatosságának bizonyítéka, hogy rendkívüli erőt tulajdonított a nyelv kifejező erejének. Ugyancsak a nyelv teljesítőképesége áll a *Menny és pokol ... és a Pázmány a Szentháromságról* című tanulmányok középpontjában. Noha a kora újkori egyházi szónoklat is érzekelte a Pázmánytól is idézett cicerói gondolatot: az ember „elméjét és nyelvét fellyül-haladgya az isteni Természet felsége” (137.), ezt mégis meghaladni igyekezett, és a kimondhatatlanról szóló emberi beszéd az *amplificatio* alakzatait hívta segítségül.

Pázmány prudenciafogalmáról értekezve hangsúlyozza Bitskey, hogy a „Concilium Tridentinum után új kihívásokkal kellett a katolicizmusnak szembenéznie, úgy azonban, hogy egyfelől a tradícióhoz is hű maradjon, másfelől a reformáció által teremtett új helyzet [...] számára is világosan meg tudja fogalmazni a követendő élet normáit.” (117.) Az „*athleta Christi*” eszménye Pázmány korában c. tanulmány középpontjában Pázmánynak a Szent Mártonról elmondott prédikációjának az elemzése áll. Bár legendája szerint Márton azzal a szándékkal lépett ki a római légióból, hogy keresztényként nincs joga fegyvert fogni embertársára, Pázmány értelmezésében a barokk *athleta Christi* eszménye jelenik meg Márton személyiségében, és „benne a vitézség (*virtus militaris*) és a kegyesség (*pietas*) egyszerre volt megmutatható. [...] Alakja öröklő a korábbi minták egyes vonásait: életét feláldozó mártír, a lovagiasság erényeit (*fidelitas, honor, virtus*) megcsillantó hős és a kegyesség mintaképe is egyszerre.” (151.) Hasonló módon beszél *Pázmány Szent Kiliánról* is: a Frankföld apostolának alakját mártírként aktualizálja és a konfesszionális polémia kontextusába illeszti.

A tanulmánykötet harmadik egysége az egyházfejedelmet mutatja be. A kiinduló tézis az, hogy a főpapi udvartartások a közép-európai térségben a Tridentinum után váltak elsőrendű kultúraszervező intézményekké. Bitskey a salzburgi és az olmtüzi érseki udvartartással összevetve írja le a pázmányi reprezentációt. Érseki udvarához

hozzátartozott a nemesi ifjak nevelése, különleges ajándékok – köztük a tokaji – küldözgetése, ritka madarak beszerzése, színjátékok támogatása, külföldről rendelt újságok révén a híráramlás biztosítása. Egyházi építkezéseit Róma-élménye, az újjászerveződő katolicizmus spirituális varázsa inspirálhatta. Bitskey számba veszi a főpap életében készült festményeket, rézmetszetű portrékat, amelyeket mind mívés mesterekkel készítettett. Önálló tanulmány szól *főpapi borkultúrájáról* és *az oktatásügy mecénásáról*: a bécsi Pazmaneum és a nagyszombati egyetem alapításán túl volt gondja Pázmánynak a szaporodó gimnáziumokra és – a kánoni vizitációs jegyzőkönyvek szerint – a falusi kisiskolákra is, és ki kell emelni a leánynevelés terén végzett érdemeit. Azt a tényt, hogy a 17–18. századi főpapok kétharmada a római Collegium Germanicum Hungaricum növendéke volt, ugyancsak Pázmány nagyvonalú ösztöndíjrendszere alapozta meg.

A nádor és az érsek, azaz Esterházy Miklós és Pázmány politikai szembenállásáról számtalan tanulmány született már. Bitskey István ezúttal az irodalomtudós sajátos nézőpontjából, kettejük levelezésének retorikai vizsgálatával szól hozzá a témához. A kötet zárótanulmánya eredetileg alkalmi írásként született: a *Pázmány könyvtárát* rekonstruáló és bemutató kiállítást megnyitó előadásként hangzott el, jelen formájában pedig a Knapp Éva által azonosított több kötet alapján határozott olvasmánytörténeti szempontot érvényesít. Fontos megállapítása ugyanis, hogy a Pázmány-művek forrásait keresve az érsek pontos idézetei a citált munkák legfrissebb kiadásaiából származnak, tájékozódása tehát naprakész volt.

Összegzésül elmondható, hogy bár Bitskey István tanulmánykötetete nem pótolhatja a Pázmányról szóló monografikus feldolgozást, a kutatás addigi eredményeinek összefoglalásával annak fehér foltjait fel tudja tárni, valamint sajátos nézőpontjával – elsősorban az irodalom-, eszme- és művelődéstörténeti forrásai nyelvi-retorikai elemzésének segítségével – hozzájárul a korszerű Pázmány-kép megalkotásához. Ugyancsak kiemelendő, hogy Bitskey István mindig nemzetközi távlatban láttatja könyve főhősét, amikor a külföldi szakirodalom, elsősorban a Tridentinum után újjászerveződő világegyház olasz nyelvű vagy az ausztrókatolicizmus német nyelvű szakirodalma ismeretében fogalmazza meg saját elemzési szempontjait.

(ism.: *Restás Attila*)

E számunk szerzői:

BODNÁR LAJOS: Debreceni Egyetem BTK Történelmi és Néprajzi
Doktori Iskola, doktorjelölt

FAZEKAS CSABA: egyetemi docens, Miskolci Egyetem BTK
Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete. E-mail:
fazekas@uni-miskolc.hu

GALAMBOSI PÉTER: PhD-hallgató, Eötvös Loránd
Tudományegyetem BTK TDI, Középkori Magyar Történelem
Doktori Program

GYULAI ÉVA Dr. Habil. Miskolci Egyetem BTK
Történelemtudományi intézet, egyetemi docens

HAMZÓK JUDIT: Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó,
kiadói referens, 3300. Eger, Eszterházy tér 1.

HUNYADI SÁNDOR: Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK
Történettudományi Doktori Iskola, Középkori magyar
történelem doktori program, doktorandusz.

MISKEI ANTAL: Eszterházy Károly Egyetem BTK
Történelemtudományi Intézet, egyetemi docens

NAGY ÁGOSTON: Nemzeti Közszerológiai Egyetem, Eötvös József
Kutatóközpont, tudományos segédmunkatárs

NOVÁK ATTILA ANDRÁS: a Molnár Tamás Kutatóintézet (NKE
EJK) tudományos főmunkatársa és a Goldziher Ignác Zsidó
Tudományos Intézet (Mazsihisz) munkatársa

PUSZTAI GÁBOR Dr. Habil. tanszékvezető, egyetemi docens/hoofd
van de vakgroep Debreceni Egyetem BTK Néderlandisztika
Tanszék/Universiteit Debrecen, Faculteit der Letteren,
Vakgroep Nederlands

RESTÁS ATTILA: PhD-hallgató, Eszterházy Károly Egyetem BMK

SZ. HALÁSZ DOROTTYA: Miskolci Egyetem BTK
Történettudományi Intézet, adjunktus

VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT: PhD-hallgató, Eötvös Loránd
Tudományegyetem